

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXVIII. KÖTET

1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1973

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:
LAKÓ GYÖRGY, SÓTÉR ISTVÁN, SZABOLCSI BENCE,
TAMÁS LAJOS

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
ORTUTAY GYULA
OSZTÁLYELNÖK

SZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest V., Münnich Ferenc u. 7., I. 113.

Kiadóhivatal: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya
a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, valamint a Társadalmi-Történeti
Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V., Szalay u. 10., az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V., Alkotmány u. 21.

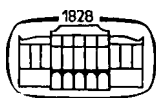
A Közlemények előfizetési ára kötetenként 60 Ft (egy kötet négy füzetből áll). Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488), külföldi megrendelések a „KULTÚRA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat útján (Budapest I., Fő utca 32. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 218-10990) eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXVIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1973

I. OSZT. KÖZL.

1972
NEMZETKÖZI KÖNYVÉV

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYA ÉS A
MŰVELŐDÉSÜGYI MINISZTERIUM RENDEZÉSÉBEN
1972. JÚNIUS 21.

BÍRÓ VERA ELNÖKI MEGNYITÓJA

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és a Művelődésügyi Minisztérium Közművelődési Főosztálya nevében tisztelettel köszöntöm tudományos ülésszakunk előadóit, valamennyi résztvevőjét.

Munkaülésünket a Nemzetközi Könyvév alkalmából rendezzük. Mint köztudott, az UNESCO, 1970. évi közgyűlésén egyhangúlag megszavazta, hogy 1972 a *könyv éve* legyen. Pontosabban: az egyhangú szavazat vita alapján alakult ki. A vitát éppen szocialista részről indítottuk annak érdekében, hogy 1972 ne pusztán a *könyv* éve, hanem a *könyv és az olvasás* éve legyen. És ezt fogadta el egyhangúlag a közgyűlés. Döntésével megerősítette azt a meggyőződésünket — és mindinkább megvalósuló művelődéspolitikai elképzelésünket —, hogy a könyv diadalútja, mely a könyvnyomtatástól indult el, akkor teljeseedik ki, ha a könyv valóban millióknak és százmillióknak, széles néptömegeknek lesz tulajdona, azáltal, hogy a könyveket elolvassák. A *könyv és az olvasás* éve arra is mozgósít, hogy a könyvolvasáshoz ne csak jogot, hanem a lehetőséget is biztosítsuk ezeknek a százmillióknak.

A könyvév ilyen felfogása fokozottan a könyvek tartalmára irányítja a figyelmet. Az írástudók felelősségére, hogy az ólombetűk a változó világ *megismerése* mellett a világ *megváltoztatására* is eszközül szolgáljanak az emberiség haladásáért harcoló tömegek kezében.

Ez évben földünk legkülönbözőbb országaiban fontolgatják az írott gondolat hódításának újabb lehetséges útjait. Ezeknek a rendezvényeknek a során *egy* a mi munkaülésünk is, amelynek megnyitására tisztelettel felkérem KÖPECZI BÉLA elvtársat, a Magyar Tudományos Akadémia főtítkárát.

A KÖNYVRŐL ÉS AZ OLVASÁSRÓL

Az UNESCO javaslata alapján az idén hazánkban is megünnepeljük a Nemzetközi Könyvévet és rövidesen — saját elhatározásunkból — a magyar könyvkiadás 500. évfordulóját. Mind a két dátum arra figyelmeztet, hogy a könyv a kultúra közlésének olyan eszköze, amelyet évszázadok óta használ az emberiség. Használni fog a következő évszázadokban és évezredekben is, mert mélységes meggyőződésem, hogy nincs igazuk azoknak, akik a „Gutenberg-galaktika” felváltását, a „könyv halálát” hirdették meg. Régebben sem volt a könyv egyeduralkodó a műveltség terjesztésében, hiszen a szó és a látvány mindig szerepet játszott benne, sőt a könyvnyomtatás felfedezése előtt a nép körében különösen. Századunkban a kultúra szóbeli terjesztésének lehetősége kiszélesedett, s új vizuális eszközök jelentek meg, ezek azonban legfeljebb a műveltség-terjesztés eszköztárát gazdagítják és a felhasználás módjait változtatják meg, de a könyvet nem szoríthatják ki.

A fejlett kapitalista országokban a tudományos-műszaki forradalom hatása már régebben jelentkezett az új kommunikációs csatornák felhasználása szempontjából, a rádió és a televízió előbb terjedtek el. Mégsem lehet azt mondani, hogy a könyv jelentősége csökkent volna. Nemrég ültek össze Párizsban a Nemzetközi Könyvkiadói Szövetség képviselői és tekintették át a könyvkiadás fejlődését a kapitalista világban. A többség elégedett volt a fejlődéssel, bár akadtak akik az átalakulás szükségét hangoztatták, mondván a kiadóknak ezentúl nemcsak könyvet kell megjelentetniük, hanem fényképet, filmet, hanglemezt, magnószalagot, video-kazettát és számológép-programot is kell előállítaniuk. Sokan túlzóknak tartották ezeket a javaslatokat, de azt elismerték, hogy az írott szöveg hatását az auditív és a képi eszközök felhasználása erősítheti.

A kiadók nem voltak különösebben pesszimisták a televízió konkurrenciáját illetően sem, sőt az angol kiadói egyesület főtítkára egyenesen meglepő kijelentéseket tett ezzel kapcsolatban: „A könyv fő ellensége az autó és nem a televízió. Az a gondolat, hogy a televízió kárt okoz a könyvnek, széles körben elterjedt balhiedelem, amelyet el kell oszlatni. A televízió támogatja az olvasást és komoly segítséget tud nyújtani a könyvek eladásában. Amikor a Forsyte Saga-t televízióra alkalmazták, a könyv eladása az évi 30 ezer példányról

1 millióra emelkedett és azóta is magas szinten maradt.” Tegyük hozzá, hogy egy olyan könyv népszerűsítéséről van szó, amelyet azelőtt konzervatív és unalmas olvasmánynak nyilvánítottak és nemcsak bizonyos értelmiségi körökben, ahol a modernség sokszor kizárja az olvashatóságot. R. BARKER másik példája a következő volt: „Miután a jól ismert régész, Sir Mortimer Wheeler a televízióban előadás-sorozatot tartott az archeológiai felfedezésekről, egy év alatt több régészeti könyvet adtak ki, mint a megelőző húsz esztendőben és ezeket a könyveket el is adták.” Ezek a példák azt a tapasztalatot erősítik, hogy a különböző kommunikációs eszközök nem elsősorban versenytársai a könyvnek, hanem — ha mindkét fél felismeri a kölcsönhatás jelentőségét — segíthetik egymást.

Tehát a kapitalista világban is nő a könyvkiadás és a könyvforgalom, mégha nem is mindig azokban az ágakban, ahol addig; a társadalmi, politikai, kulturális változások ugyanis tartalmi arányeltolódásokat eredményeznek. A fejlett kapitalista országokban például a szépirodalom kiadása lassan viszszaesik, viszont emelkedik a társadalomtudományi, politikai, ismeretterjesztő és szakmai művek száma. Egyre szűkül a vallásos kiadványok aránya, s még Spanyolországban is csak az összes művek 5%-át teszik ki (persze itt művek számáról van szó és nem példányszámról). Az igényeknek megfelelően változnak a kiadási formák is. Az úgynevezett „zsebkönyvek” — tehát olcsó, nem kötött sorozatok — egyre inkább előretörnek, és ma már az Amerikai Egyesült Államokban a kiadott művek 27%-a ilyen sorozatokban jelenik meg, s ezek nem csupán szépirodalmi jellegűek.

Ha a könyvek tartalmát vizsgáljuk, akkor meg kell állapítani, hogy a jelzett, jó irányú változások ellenére a kapitalista országok könyvtermésében ma is nagy helyet foglalnak el azok a kiadványok, amelyek az úgynevezett fogyasztói vagy tömegkultúrát táplálják. A kérdést főleg a befogadás szempontjából érdemes vizsgálni. Ezzel kapcsolatban a kapitalista könyvkiadás a tömegek „igényeire” szokott hivatkozni. Nézzünk néhány adatot a műfaj és a minőség szempontjából. Egy 1968-as nyugatnémet statisztika szerint a közönség 29%-a szórakoztató olvasmányt, 16%-a a hobby és a humor körébe tartozó könyveket, 29%-a modern irodalmat és 29%-a szakkönyvet forgat. A szórakozásnak ez az aránya részben természetes, hisz a könyvolvasás a pihenést is szolgálhatja, részben azonban elgondolkoztató, mert sokszor alacsony ízlésszintet jelöl. S itt nem valami ártatlan „műveletlenség” nyilvánulásáról van szó. A szórakoztató irodalom zöme a polgári rendet támogató világnézetet terjeszti a maga nagyon primitív eszközeivel. Egyébként a kapitalista könyvkiadás ma nem a társadalmi rend közvetlen apológiáját helyezi előtérbe, legtöbbször a manipuláció eszközeihez nyúl, és még az ellenzékiiséget is a maga javára fordítja. Igaz, a fejlett kapitalista országokban, Franciaországban vagy Olaszországban, a kommunisták is adnak ki szép számmal könyveket. Azonban nem ezek, hanem a reklám által támogatott

nagy trösztök kiadványai az uralkodók. Tegyük mindehhez hozzá, hogy a még nagyon fejlett kapitalista országokban is széles rétegek, elsősorban parasztok és munkások, egyáltalán nem olvasnak könyvet. Nyugat-Németországban például az írni-olvasni tudó lakosságnak csak 54%-a, Franciaországban pedig 42%-a.

A kapitalista könyvkiadás és -terjesztés tehát csak látszatra liberális és demokratikus. A választék bősége nem a jó könyvek gazdagságát jelenti, a választás lehetősége nem zárja magában a hozzáértést is a válogatásban és a manipulációtól való függetlenséget. Ezzel nem akarom azt állítani, hogy a kapitalista világban ne jelelnének meg — mégpedig a kiadók kezdeményezésére is — jó könyvek, és ne volna haladó szellemű könyvterjesztői, könyvtári munka, értékeket kiválasztani tudó olvasóközönség is.

És most vessünk egy pillantást Magyarországra. Hazánkban a szocialista kulturális forradalom egyik nagy eredménye a könyvkiadás megszabadítása az üzleti profit szempontjaitól, a kulturális érdekek előtérbe állítása a könyvek kiválasztásában, és az a törekvés az uralkodó, hogy a jó könyvet eljuttassuk ne csak a már olvasókhoz, hanem azokhoz is, akik eddig nem olvastak. Az említett tendenciákat néhány statisztikai adattal kívánom illusztrálni. 1971-ben a kiadott művek száma megközelítette a 29 ezret, s ebből 5500 a 64 oldalon felüli kiadvány, tehát a könyv, a példányszám pedig 88,8, illetve 53,4 millió volt. A nemzetközi összehasonlítást megnehezíti a statisztikai kritériumok különbözősége, de a művek számát 10 ezer lakosra számítva, Magyarország az európai szocialista országok között az élvonalban foglal helyet, a példányszám szempontjából valahol a középtájon helyezkedik el.

Ha tartalmilag nézzük a könyvkiadás ágazati statisztikáit, megállapíthatjuk, hogy nálunk az elmúlt években a szépirodalom kiadása nem csökkent, viszont 1960-tól duplájára nőtt az ismeretterjesztő művek száma és példányszáma. Jelentős az emelkedés a tudományos és szakmai könyvek számában, és — ha nem is arányosan — nőtt e kategóriákban a példányszám is. Viszont meglepő az ifjúsági és gyermekirodalom mennyiségi stagnálása, illetve kismértékű fejlődése.

A könyvforgalom 1971-ben meghaladta az 1 milliárd 143 millió forintot, ami azt jelenti, hogy egy főre kb. 110.-Ft, illetve átlagban 6 vásárolt kötet jut. A tanácsai és szakszervezeti könyvtárak több mint 2,2 millió beiratkozott olvasója 1970-ben 55 millió könyvet kölcsönzött, tehát egy olvasóra átlagban valamivel több mint húsz kötetet számíthatunk. Ezek nem lebecsülendő eredmények nemzetközi viszonylatban sem, de ne feledjük, Magyarországon sem olvas mindenki könyvet: igaz, régebbi felmérések szerint olvas a 10 éves vagy annál idősebb lakosságnak 50—60 százaléka, de a jelentős erőfeszítések ellenére ez az arány feltehetőleg az elmúlt években sem sokat javult. Ha arra gondolunk, hogy honnan indultunk el a könyv-olvasásban, és hogy a fejlett kapitalista országok színvonalát is elértük, sőt meghaladtuk, akkor elége-

dettek lehetünk, de *csak* hátra nem tekinthetünk. Ennél többre vállalkoztunk, s ezt annál is inkább kell hangsúlyoznunk, mert úgy tűnik, hogy a kultúra és ebben a könyv presztízse közéletünkben valamelyest csökkent.

A szocialista kulturális forradalom másik nagy vívmánya, hogy a nagy értékeket igyekszünk mindenkire eljuttatni, elvetve a tömeg- és elíteltkultúra hamis alternatíváját. Az érték értelmezésében hatottak a múlt szűkítő tendenciái, de jelentkeztek és jelentkeznek olyan törekvések is, amelyek hajdan a politikai érdekekre, ma inkább az olvasóközönség igényeire hivatkozva, úgy akarnak szélesíteni, hogy a selejtet terjesztik. A könyvkiadás a régi és az új „fogyasztói” kultúra terjedési hullámának — megítélésem szerint — jobban ellenállt, mint más közművelődési területek, — s ez feltétlenül érdeme. Engedményeket azonban itt is tapasztalunk. Nemcsak az érték, hanem a jó ízlés ellen is vétek bizonyos könyvek nagy példányszámú kiadása.

Joggal voltunk és vagyunk büszkék arra, hogy a múlt kultúráját megbecsüljük. Ez a törekvés nem a konzervatív szellem megnyilvánulása, hanem az értéket és a folytonosságot hangsúlyozza, s egyben találkozik a széles közönség egyetértésével is. A klasszikusok válsága legfeljebb a sznob elmékben jelentkezik, a mai irodalom és művészetek megismerése nincs feltétlenül ellentétben a múlt nagy műveinek megbecsülésével. Modernebb lett a könyvkiadás, és helyesen tettük, hogy kitértünk az ablakokat s megjelentetjük azokat a külföldi könyveket, amelyek gazdag ismereteket közölnek, vagy képet akarnak adni arról a világról, amelyben szerzőik élnek, — még ha vitatkozni is kell nézeteikkel. Könyvkiadásunk nem mondhat le arról, hogy a maga eszközeivel is harcoljon a marxizmus hegemoniájáért, a tudományos világnézetért, amely a mai kor személyiségét formálhatja.

Változatlanul célunk, hogy a legszélesebb közönséghez juttassuk el a könyvet, s ezt ma az egyes rétegek kulturális helyzetét tekintetbe véve differenciáltabban tehetjük, mint régebben. A közönség mai kulturális állapotát azonban nem szabad változatlanul felfognunk, egyik feladatunk az, hogy új szükségleteket is ébresszünk s a meglevőket magasabb szintre emeljük. Érdemes elgondolkoznunk azon, hogy technikában is alkalmazkodjunk a demokratikus célkitűzéshez és több zsebkönyv-sorozatot jelentessünk meg.

A szocialista humanizmus és demokratizmus elveinek alkalmazása különbözteti meg könyvkiadásunkat, terjesztésünket, könyvtáraink munkáját a másik világtól, s ezek olyan elvek, amelyeket a jövőben még következetesebben kell érvényesítenünk.

Az UNESCO a könyvév meghirdetésével azt a célt tűzte ki, hogy a társadalom figyelmét felhívja a könyvre. A mi tudományos ülésszakunk is ezt szolgálja, hiszen az elhangzó előadások azt vizsgálják, milyen eszközökkel és milyen hatásokkal terjesztjük a könyvet, melyek a befogadás feltételei, és mi az olvasás haszna, milyen helyet foglal el a szocialista műveltség alakításában a könyv.

A KÖNYV ÉS A TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS ESZKÖZÖK

A könyvek neveltek valamennyiünket, s Illyéssel együtt mondhatjuk — a magunk kicsi voltában természetesen —, hogy olyan-amilyen előrejutásunkat az élet minden területén a könyvekkel, az irodalommal való foglalatosságnak köszönhetjük. A könyvek adtak kedvet az élethez és segítettek a gondolat megfogalmazásához. Talán ezért is keserül mosolyunk, ha a könyv válságáról vagy éppen a Gutenberg-korszak végéről hallunk.

Nem most szólnak először a könyv válságáról; DUHAMEL már a 30-as évek közepén fájdalmasan érezte, hogy „a nyomtatott betű nem a szellem egyetlen szárnya többé”. Akkor pedig még csak a film volt és a rádió. A könyvkultúra, az irodalom lassú hervadását jósolták e féltő szavak. Azóta már arról szólnak, hogy az az értékrendszer, amelyet a könyvre és az olvasásra alapozott kultúra hozott létre, válságba került, újfajta értékek vannak feltűnően; a régiek egyre inkább sorvadznak, lassanként átadják a helyüket a sokszor idegenkedve fogadott újaknak.

A könyv válságáról szólók különösen a szépirodalom haldoklásáról beszélnek nagy bizonyossággal. Hármassal indoklással hoznak halálos ítéletet: 1. az irodalmi műfajok — mondják — kimerültek; Joyce után voltaképpen nincs regény, Becket után nincs dráma, ha igen, akkor ezek csak eklektikus travesztiák; a további írás lehetetlenségét tükrözik; 2. az egzakt tudományok és a hírközlés nyilvánossága mellett az irodalomnak nincs többé megismerésértéke, ezáltal gyökerében irrelevánssá válik; 3. az irodalom a szűkebb értelemben a privilegizált osztály parazita élvezete — mondják az új baloldal egyes csoportjai —; olyan halott, mint a burzsoázia, amely ezzel hódolt luxusgondjainak.

Nem valami vigasztaló szövegek, s ha még ezekhez hozzávesszük a tömegkommunikációs eszközök jövőjével kapcsolatos technokrata látomásokat — amelyek szerint egy bekábelezett társadalom következik, amely tetszése szerint válogathat az audiovizuális programok között, a kábeles televízióban, a műhold-programban, a videomagnókban, s ezek már nem is csak elképzelések a jövőről, részben már a jelenben is jelen vannak —, akkor aligha kerül-

hetjük meg a könyv és a tömegkommunikációs eszközök kapcsolatának a vizsgálatát.

Nemcsak a kultúra terjesztésének eszközeiről van szó; a könyvkultúra és a tömegkultúra különbözéséről is. A tömegkultúra — mondják a kritikusok — valami átlagosra törekszik, izlésirányultságában is a középserre; stílusában konzervatív, egyszersmind provokatív; ha az igazi művészetnek a népszerűsítése vállalkoznak, akkor gyakran folyamodnak a kondenzáláshoz és a konfekcionáláshoz, és mindennek súlyos következményei vannak: a világ passzív, kritikátlan szemléletét tenyésztik, felületességre szoktatnak, szegényítik a képzeletet, elsorvasztják a szellemi erőfeszítéseket; társadalmilag és politikailag a konzervativizmust és a konformizmust terjesztik.

Imhol a veszedelem! — kiáltanak sokan. A veszedelem mégsem olyan egyértelmű, és higgadtabban lehet szembenézni a rémképekkel is. Minden tömegkommunikációs eszköz jelentkezésénél felvetődtek a hasonló félelmek, és hasonló veszedelmeket is jeleztek. Mikor az újság, a napilap megjelent, attól féltek, hogy elvon a kultúrától, s tönkreteszi a könyvet. Mikor a rádió jött: hogy nem lesznek többé hangversenyek. De az újság nem tette feleslegessé a könyvet, a rádió következtében nem szűntek meg a hangversenyek; többen kezdtek könyvet olvasni és a zene után érdeklődni. A film megújulása sem tette feleslegessé a színházat, hanem új módszerek keresésére ösztönözte. Utalhatnánk arra is, amit az új kultúra előnyeiről mondanak a szociológusok: a tömegkommunikációs eszközök segítségével jutnak először szélesebb tömegek a kultúrához. Így eleve értelmetlen a kérdés, hogy mit szorít ki az új kultúra.

A tömegkommunikációs eszközök fejlődése nem hatott lassítóan a könyvkiadásra. Ellenkezőleg: a könyvkiadás mindenütt nagymértékben növekedett. A Német Szövetségi Köztársaságban például 1966-ban 23 277 mű, 1968-ban 32 352 mű jelent meg. Még a szépirodalom visszaesése sem olyan nagymértékű, mert igaz ugyan, hogy 16,1%-ról 15,4%-ra esett, de 1913-ban is csak ilyen magas volt a szépirodalom aránya a német könyvkiadásban. Tehát ilyen értelemben a visszaesés nem olyan „katasztrofális”. Példákat látunk — és főleg reménykedünk —, hogy a televízió és a rádió kiegészítő publicisztikai viszonyban lehet a könyvvel, együttműködési lehetőségek is vannak, s ennek segítségével a könyvkultúra is teljesebbé és erősebbé válhat. Magyar példákat idézünk: 1950-től 1960-ig a kiadott könyvek példányszáma másfélszeresére nőtt; s a könyvtárakba beiratkozó olvasók száma is nagymértékben emelkedett; a beiratkozott 1 627 000 olvasó — a statisztikák szerint — kb. 30 millió kötetet kölcsönzött. Az igények csökkenéséről vagy hiányáról tehát nemigen lehet egyértelműen beszélni.

Bizonyos, hogy lehetséges egy egészséges vagy helyesen irányított fejlődés is; az egyes közlésmódok egymást kiegészítő egyensúlyán belül a sajtó és a könyvkiadás harmóniája megőrizhető. A Szovjetunió és Anglia példája bizo-

nyítja, hogy az új technikai tömegközlelési rendszerek népszerűségének növekedése mellett az írásbeliség nemcsak megtarthatja, de növelheti is a tömegekre gyakorolt hatását. A tömegkönyv általános elterjedése pedig az elmaradottabb országokban is a művelődés új bázisait teremtheti meg. A film, a rádió, a televízió népművelő tevékenységének egyik legfontosabb feladata pedig éppen az irodalom, a művészet értékeinek a megismertetésére való ösztönzés lehetne: a számtalan csak megközelíthető másolat felidézésével az egyetlen meghódításának a vágyát kelthetné fel a nézőben, illetve a hallgatóban. Ha az új technikai tömegközlelési rendszerek ennek a feladatnak meg tudnak felelni, akkor nem kell félnünk attól, hogy neveltjeik egyoldalúan elmechanizálódott, elkorcsosult művészi ízlés leigázottjai maradnak. Ezek volnának a jó remények.

A megvalósulás, a jelen tényei azonban kevésbé biztatóak.

A Német Szövetségi Köztársaságban — mondja az egyik statisztika — a felnőtt lakosság 32%-a egyáltalán nem olvas könyvet, továbbá 7% évente csak egyet olvas. Hetenként átlag 25 órát fordítanak a különböző médiumokra, ebből 60%-ot az elektromos médiumokra, 39% a televízióra, 21% a rádióra jut; és csak 18% könyvekre. Lemérve, órára bontva 3 és 1/4 órát fordítanak olvasásra, ezzel szemben 9 és 3/4 órát ülnek a televízió előtt!

S nem lehetünk túlságosan elégedettek a hazai képpel sem. A számszerű eredmények mutatósak ugyan, de ha mögéjük nézünk, akár el is szomorodhatunk. Az olvasók száma változatlanul elég magas, de az olvasás minősége nem emelkedett, sőt romlott az utolsó esztendőkből; az esztétikai ízlés nem lett jobb. Évek óta változatlanul Berkesi, Szilvási és Passuth a legtöbbet forgatott író, legfeljebb annyi a változás, hogy Rejtő Jenő lépett eléjük. Nem pozitív jellegű ez a változás. Szomorúan kell tapasztalnunk a kifejezőerőben mutatkozó növekvő gyengeségeket is. Fölmérés állapította meg az általános és középiskolás tanulók fogalmazási készségének a romlását. A jelentés szerint az általános iskola alsó tagozatában még kielégítő, jó a fogalmazási készség, korukhoz mértén természetesen, de 10 éves kortól az érettségiig lassú és egyenlőtlen a fejlődés „különösen a logikus gondolkodás színvonalától függő kérdésekben, többek között a fogalmak kiválasztásában, a mondat szerkesztésben és a képhatású kifejezések alkalmazásában”. Megállapítja azt is ez a jelentés, hogy az az egyre nagyobb mértékben tapasztalható infantilizmus, ami serdülőink írását és beszédét jellemzi, főképpen az őket nagy tömegben „elárasztó feldolgozatlan információk következménye”.

Az egyetemi vizsgák friss tapasztalataiból is idéznék egy vonatkozó adalékot. Államvizsgázó — különben mind az öt egyetemi évében jelesen kollektívált és szigorlatozott — mondta Janus Pannoniusról szólva, hogy „Magyarországon akkor a humanizmus hiánycikk volt”! Ilyen fogalmazással gyakran találkozhatunk a sajtóban és a televízió szövegeiben. S ennek csak egyik oka, hogy heti 2, illetve 3 középiskolai magyar órában csak keveseket lehet fogalmazásra megtanítani, s hogy általában a nemzeti tárgyak oktatására kevés

időt biztosítanak a tantervek. A tömegkommunikációs eszközök is hozzájárultak a maguk mértéke szerint, hogy így alakult a kép. A tények csakugyan arról beszélnek, hogy gyöngül az olvasási kultúra rangja és társadalmi presztízse. S már sokan azt is hiszik, hogy a számítógép korszakának emberisége akár nélkülözni tudja majd a nyelvi közlés, az írás, olvasás hagyományos formáját.

De hát felesleges lehet-e a könyv? Nem lehet felesleges sohasem. Nemcsak azért nem, mert a művelődés régi emlékeit és kincseit őrzi — fölöslegessé már így sem lehet tenni —, de azért sem, mert bármiképpen is rajzolódik ki a horizonton a totális információs rendszer — hogy nagy központi videotékák, adatbankok, mediotékák lesznek, és mindenki egy vezetékes rendszerű faliernyő előtt tárcsázza saját lakását és így másodperc gyorsasággal bármilyenfajta információt, filmet, tudományos adatot, zenét, időszerű híreket, képes ábrázolásokat és természetesen dokumentumszerű írásokat is elérhet —, a könyv meg fog maradni. Vannak információk, amelyeket csak verbálisan lehet rögzíteni és legjobban írásbelileg lehet átadni. A könyv, az írás számos praktikus előnnyel bír, az olvasóra bízva például a recepció sebességét, tetszés szerinti, egyéni válogatást enged és ismétlést; jól kezelhető és független mindenféle technikai készüléktől, amely a túlontúl bonyolult információs rendszereket nemcsak immobilá, hanem nagyon gyakran zavarérzékennyé teszi.

A televízió és a rádió még az újságot sem tudta közömbösíteni. Bebizonyosodott, hogy a sajtó sűrűjében a „televízió fejszéje” elsősorban az olcsó, alacsony színvonalú lapoknak ártott, de az igényesebb folyóiratokat, amelyek speciális ismereteket terjesztettek vagy meghatározott olvasótáborra építettek, nemhogy nem károsította, de példányszámukat még emelte is. KÖPECZI BÉLA is szólt előadásában arról, hogy mennyire megnőtt a különböző országokban az ismeretterjesztő, a tudományos, a történelmi műveknek a száma az utóbbi esztendőkből. Egy amerikai kimutatás 1960 tavaszán megállapította, hogy az újkori történelemmel, a nemzeti és világtörténelemmel foglalkozó könyvek, valamint a tudományos és művészeti művek növekvő mértékben fogynak, mégpedig részben a televízió hatására. A holland könyvforgalom 20,7%-kal növekedett évenként, az USA-ban öt év alatt 30%-kal, Angliában 10 év alatt 50%-kal, Svédországban 15 esztendő alatt közel 300%-kal. Az újság versenyképességét a diszponibilitás elméletével magyarázza FRITZ EBERHARD: az újság bármikor rendelkezésünkre áll, ott és amikor akarjuk, magunkkal vihetjük, akkor olvashatjuk, amikor időnk akad, ki is emelhetünk belőle néhány cikket. Az újság térbelileg helyezi el anyagát, egymás mellé és mögé a térben. A televíziót végig kell néznünk, ismétlésre nincsen mód. Az újságolvasónak és minden olvasónak válogatási szabadsága van. S ez megbecsülhetetlen mozzanat. A tömegkommunikáció manipulációja önkénytelen, észrevétlen befolyása ellen az egyén csak válogatással tud védekezni, azzal, hogy maga dönti el, hogy mit akar befogadni. S ezt annál eredményesebben

teheti, minél inkább alkalmas a tömegkommunikációs eszköz természeténél fogva a válogatásra. És ha ez igaz az újságírásra, akkor még inkább igaz a könyvre, még inkább igaz az irodalomra.

És igaz az is — MIKLÓS PÁL kitűnő könyvéből idézem —, hogy „a gondolkodás törvényeinek a kiművelése, a módszeres gondolkodás, a logika csak úgy jöhetett létre, hogy megszületett a gondolat árnyalásának, pontossá és hajlékonnyátételének az eszköze: az írás és az olvasás. A pontos és árnyalt, egyben hajlékony és kezelhető gondolat ma is csak az írásbeliségben valósítható meg . . . (az) írásbeliség nem egyszerűen eszköze a magasabb rendű, szűkebb értelemben vett gondolatnak, eszmének, hanem ontológiai alakja, megjelenési formája. Nélküle ez a fajta gondolat társadalmilag nem létezik. . . . A ma világa igen bonyolulttá vált, azzá vált tükrözője, a gondolat is.” A bonyolult gondolatot nem lehet egyszeri hallásra felfogni, csak ismétlés alapján, ismételhetősége teszi lehetővé elemzését, összehasonlítását a valósággal, egy szóval ellenőrzését. Kritikája — megbízható módon — csak a rögzített gondolatnak, azaz csak szövegnek lehetséges. S ez adja az olvasás rangját napjainkban is. Ahhoz, hogy az olvasás fölöslegessé váljék, az kellene, hogy a számító gépek a gondolkodást, vagyis alkotó, új és eredeti gondolatot létrehozó tudatot is, és ne csak a memóriát (tényanyag és algoritmus memóriát) tudják helyettesíteni. Erre pedig mód aligha van. Szerencsére — mondja MIKLÓS PÁL —, hiszen az embernek ember voltát szüntetné akkor meg. Többek között azért is szükség van az olvasásra, hogy ne foglalhasson el a gépesített szó és képözön monopolhelyzetet a szocialista kultúrában, hogy ne szoríthassa ki a hagyományos értékek megbecsülését. Hogy világos legyen a különbség a kultúrának fogyasztási és esztétikai értékei, a múltékon, a mulandó kulturális termékek és a szilárd, maradandó termékek között. A műveltségnek ma is elsőrendű hordozója a könyv. Nem fog a könyv eltűnni és nem fog a szépirodalom sem. Mert hogyan is tűnhetne el? DIETER ZIMMERnek igaza van: „bármily nagy, egzakt és gyors és diszponibilis lesz az általános információs folyamat, bármennyire megvalósulnak a kollektív élet- és tapasztalatformák, bármilyen kevés egyéniség marad meg (ha a determináció levonásra is kerül), mindez a nyomasztó társadalmi jelenség végül is apró részekbe, az egyénbe hatol be, és egy irodalom, amely úgy tagolódik, hogy ezek az egyesek iránta orientálódnak, nehezen válhat anakronisztikussá.” Lélektől lélekig változatlanul az irodalom vezethet el bennünket, s vezetheti a jövőbeli korok embereit.

Egyet azonban világosan láthatunk itthon, a magunk környezetében: a szépirodalom visszaesése nem törvényszerű. Mert bármilyen borúsan is szólunk az előbb, nem találva kielégítőnek a fejlődést, — mégis azt kell mondanunk, igenis van lehetőség, hogy a szépirodalom iránti érdeklődés nőjön, hogy az ízlés nemesebb legyen. A költői estek, az író-olvasó találkozók, az igényes olvasók erről beszélnek. Nagy Lászlót is értik, Sántát is értik, nemcsak Berkesit. Az irodalom szerepe változatlanul jelentős nemzeti életünkben; sokan

hiszik, hogy az irodalom, ahogy NÉMETH LÁSZLÓ írja, lámpás lehet egy nemzet kezében, a jövő időkből is, amelynek fénye mellett az utat kereshetik, s az irodalom templom lehet, amelyre hazatekinteni még a távolból is érdemes. Az igazi, nagy irodalom változatlanul valamennyiünk életének a kifejlesztési lehetőségét adja meg: hogy mindenütt otthon legyünk, a világban, hogy a jelenben élve akár az ősember lépéseinek a kopogását is halljuk. Változatlanul igaz, amit BÁLINT GYÖRGY mondott: sajnálni lehet az embert, aki nem olvas naponta verset, mert ha csak néhány szakaszt is olvashat az ember, már úgy érezheti magát, mint a kínaiak az esti teázás idején. Nincs e teában ópium, nincsen alkohol sem, de módot ad, hogy az egész napi munka, tülekedés után kisimuljanak a ráncok, és az élet dolgai felett eltűnjön az ember, s higgye újra, hogy érdemes lesz holnap reggel ismét felkelni. És azután is, minden reggel újra. Szétszakad a tudomány és a művészet? Divatos ez a téma is, azzal megtoldva, hogy a művészet mit sem tehet; nemhogy a világot nem változtathatja meg, de igazában egyetlen szalmaszálat sem tehet a gonosz és rossz indulatok elé. Sok igaz van ebben; nem tudja a költészet megváltoztatni, nem tudja az irodalom megváltoztatni a világot. Nem tudta sorsunktól elhárítani a rosszat. Ahogy Juhász Ferenc írja: „nem tudott lenni Szent György dárda szép irgalmatlanságunk kezében, vagy lenni a Hegyi Beszéd Jézusának Halas-kosara és kenyere, hogy megsokszorozódván és sokasodván, mindeneket boldoggá tegyen . . .” — de mégis, a költészetnek, az irodalomnak a mindenséget átítató hatása változatlanul megvan, mindenütt jelen van a világegyetemben. . . . „lüktetve mutatja világot behálózó rendszerét, mint az üveghúsú létezők érrendszere. Átüt a dolgokon, mint a halál, kicsordul a világból, mint a vér.” Segít az embernek, hogy átvigye a szerelmet — Nagy László képét hadd kölcsönözzük — fogában tartva is a túlsó partra.

A RÁDIO, A TELEVÍZIÓ ÉS AZ OLVASÁS

Kicsit szentségtörésnek tűnhet, ha éppen a könyvévben, a könyv szerepét és fontosságát méltató lelkes előadások közepette száraz szociológiai és statisztikai adatokat ismertetek, sőt ráadásul a könyvolvasás körül zajló viták jelentőségét is hangsúlyozom. De be kell vallanom, hogy a megjelenő könyvek (címek) számának — hazai vagy nemzetközi — emelkedése engem nem győz meg a könyv töretlen diadalútjáról. Nem biztos, hogy az olvasási adatok összhangban vannak a kiadás számaival . . . A könyvhívók táborával szemben olyan tábor is van, amely a könyv alkonyát hirdeti . . . Mielőtt tehát a könyvolvasás mértékéről, a könyvnek más kultúrahordozó vagy ismeretközlő eszközkhöz való viszonyáról vagy a könyv és könyvolvasás társadalmi funkciójáról csak egy hipotézist is felállítanak, elengedhetetlennek érzem a hazai és nemzetközi adatok és a korábbi elméletek áttekintését és egymással való szembeállítását.

A legtöbben egyetértenek abban, hogy a könyv tradicionális szerepe számára a televízió jelenti a legnagyobb kihívást — fordítsuk tehát figyelmünket elsősorban a televízió és a könyv viszonyára (ami azután modellül is szolgálhat a rádió vagy más eszközök és a könyv viszonyának értékelésénél is).

Az olvasás és a tévézés tendenciái összehasonlításakor a szociológiai vizsgálatok általában feszültségeket, a szokásrend átalakulását jelzik, ami a könyvolvasás vonatkozásában bizonyos értelemben problémaként is jelentkezhet. A szabadidő mennyisége a társadalom legnagyobb részében növekszik. A tömegkommunikációs eszközök (főleg a tévé) előtt töltött időmennyiség is — a televíziós készülékek és a sugározott műsorok számának növekedésével, a műsoridő meghosszabbodásával stb. — növekszik. Ezzel szemben az olvasásra fordított idő állandó vagy lassan csökken. Sokan vetik fel a kérdést, hogy kialakul-e a könyvolvasással töltött idő — talán alacsony, de — állandó szintje, vagy esetleg olyan folyamatról van szó, ami előbb-utóbb a könyv és általánosságban az írott, nyomtatott közlési forma eltűnéséhez vezet?

Két vélemény, két eléggé szembenálló iskola alakult ki: Az egyik szerint a kommunikációs eszközök versenyben állnak egymással és az egyén számára nem az a döntő, hogy milyen eszközről is van szó, hanem hogy bizonyos funk-

cióknak miképpen felel meg. Azonos funkciójú eszközök helyettesíthetik egymást. Ha funkciója szerint pl. a hatékonyság vagy az eszközhasználat kényelmes vagy kényelmetlen volta szempontjából valamelyik eszköz a többinél előnyösebb, akkor a társadalom ezt az eszközt részesíti előnyben. Miután pedig a televízió hazahozza az információt, otthon szórakoztat, könnyebben kezelhető, talán analfabéták vagy nehezen olvasók számára itt-ott életszerűbb is, tehát kiszorítja a könyvet. Ez az egyik álláspont.

Ezzel szemben a másik iskolának a véleményét OPPENBERG nagyon szellemenesen foglalja össze, amikor azt mondja,¹ hogy a televíziós közlés — és ugyanezt el lehet mondani a rádióról is — ahhoz a távirathoz hasonlít, amelynek a végén az áll, hogy levél megy. Ezek szerint a különböző tömegkommunikációs eszközök nem versenyben állnak egymással, hanem erősítik egymást.

Téziseit mindkét irányzat empirikus kutatásokkal igyekezett ellenőrizni és bizonyítani.² A vizsgálatok elég egyértelműen bizonyítják, hogy a tévé megjelenése után az olvasásra fordított idő — legalábbis a korábban is olvasók körében — csökken. (A korábban nem olvasó, azaz gyakorlati-analfabéta rétegek megmozgatása, olvasásra készítése már más, összetettebb probléma.) A napi idő eltöltésében az olvasás messze a tévé-nézés mögé kerül. Például Franciaországban országos átlagban évente kb. 750 órát fordítanak televízió-nézésre és 360-at olvasásra. Az olvasási idő a felét sem éri el a televízió-nézésnek; hozzátehetném azt, hogy a („foglalkozás” formájában történő, azaz nem háttérrádiózást jelentő) rádiózás további 250 óra. A rádió és a televízió együtt majdnem háromszor annyi időt foglal el, mint az olvasás. Újabb összefoglaló hazai adatunk tudomásom szerint a két időráfordítás viszonyáról nincsen. (A MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontja most végez egy ilyen kutatást, amiből kb. fél év múlva már lesznek adataink.) Így csak egy, pedagógusok körében végzett vizsgálatot említhetek.³ A pedagógusok 9—10-szer annyi ideig néznek televíziót, mint amennyi ideig olvasnak. Napi szabadidejüknek mintegy 60 százaléka televízió-nézéssel megy el. Persze, ez egy szűk társadalmi rétegre vonatkozó kisebb vizsgálat, tehát veszélyes lenne ebből általánosítani.

Ugyanakkor arra is van adat, hogy a tömegközlési eszközök hatása nyomán más kultúrahordozó formák iránt is nő az érdeklődés, igény. LAZARSFELD és társai⁴ nagyon nyomatékosan bizonyították, hogy akik intenzíven igénybe

¹ Idézi: E. NOELLE-NEUMENN: Miért fog megmaradni az újság? (ZV + ZV, 1971. szept. 14.) (Magyarul: MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Közlemények III. évf. 75. Budapest, 1971. okt. 29.)

² A szakirodalom rövid áttekintését lásd: TOMKA MIKLÓS: A televízió Nyitott Könyv c. műsora és a könyvforgalom. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok IV. évf. 2. Budapest, 1972.

³ A 600 pedagógus válaszára támaszkodó vizsgálatot lásd: TOMKA MIKLÓS: A pedagógusok a rádió és televízió pedagógiai munkájáról. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok IV. évf. 1. Budapest, 1972.

⁴ P. F. LAZARSFELD, B. BERELSON, H. GAUDET: The People's Choice. New York, Columbia University Press 1948.

vesznek egy tömegkommunikációs eszközt, azok az összes többi kommunikációs vagy tömegkommunikációs eszközt is intenzíven, az átlagnál intenzívebben veszik igénybe. Ellenben ez a bizonyíték nem cáfolja azt meg, hogy az olvasásra fordított idő viszont csökken.

A látszólagos ellentmondást az oldja fel, hogy a televízió az értéktelenebb műfajokat és műveket „szorítja ki”, míg az ismeretterjesztő, a szakmai és értékes irodalmi művek keresletét növelheti. Az időráfordítás kérdésében tehát a tévé a könyv veszélyes — vagy már győztes? — versenytársa, a kulturális értékek központba helyezésében viszont segítőtársa lehet.

A szám szerint szegényesebb hazai szakirodalom kérdések és veszélyjelzések formájában inkább a rivalitásra hívja fel a figyelmet, mint az együttműködésből eredő haszonra. Könyvvel foglalkozó szakemberek körében nem ritka az a vélemény, hogy a televízió negatív hatást gyakorol az olvasókra, az olvasásra, a könyvvásárlásra. Bár KAMARÁS ISTVÁN egyik kutatásában, ahol egy Balzac mű kölcsönzését vizsgálta,⁵ azt találta, hogy a témához kapcsolódó televíziós adás után a könyvkölcsönzés mértéke hirtelen megemelkedett. Egy további tanulmányában⁶ viszont ő is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a könyvvásárlást a televízió csak kevésbé motiválja, befolyásolja.

A külföldi és hazai viták arra indították a MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontját, hogy megvizsgálja, bizonyos konkrét műsorok miképpen hatnak a könyvolvasásra, könyvvásárlásra. 1971 őszén a televízió *Nyitott könyv* című adásait követően két alkalommal, 10–10 napig megfigyeltünk — reprezentatív kiválasztás alapján — 33 boltot és 35 könyvtárat. A két televíziós adás hatását vizsgáltuk. Szeptember 28-án a televízió a *Nyitott könyv*-ben Molnár Zoltán Búcsú az úristentől című könyvét dolgozta fel. Október 27-én Raffai Sarolta Rugósoron című könyvéről szólt a *Nyitott könyv*. A bolti vizsgálatot csak az első könyvvel kapcsolatban végeztük, mert a könyvkiadó többszörös ígérete ellenére a Rugósoron csak később jelent meg. A televízióadást megelőzően a Búcsú az úristentől bolti forgalma két hét átlagában országosan körülbelül napi öt kötet volt. Az adás napján, annak ellenére, hogy a műsort a hónap végén sugározták, a forgalom 30 kötetre emelkedett. Negyedik és hatodik napon pedig elérte a napi 120 kötetet. Ezután ugyan némileg visszaesett, de a további 4 napban is napi 50–70 kötet volt. A megfigyelési idő, a 10 nap a forgalom teljes kifutásának vizsgálatára végül nem bizonyult elegendőnek, de föltételezhetjük, hogy a 11. napon sem volt meredek visszaesés, a könyv kereslete valószínűleg hosszabb időn át lassan csökkent.

A könyvtárakban abból kiindulva, hogy nemcsak a könyvet ismerteti a televízió, hanem a szerzőt is bemutatja, továbbá mert korábbi megfigyelések szerint a könyvtárakból az ismertetett könyv egy-két nap alatt eltűnik, ezért

⁵ KAMARÁS ISTVÁN: Illúziók nélkül könyvről, tévéről — az Elveszett illúziók kapcsán. Könyvtáros 1970/9. 547—550. o.

⁶ KAMARÁS ISTVÁN: Hogyan értesülünk a könyvekről? Budapest, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése 1971.

Molnár Zoltán és Raffai Sarolta bármilyen művének kölcsönzését megfigyeltük.

Molnár és Raffai — a két szerző műveinek forgalmát átlagolva — könyvei közül korábban országosan és naponta mintegy 6–12 kötetet kölcsönöztek ki. (3 hét átlagában, a megfigyelt könyvtárakból számítva.) Ezzel szemben már az adás napján, feltehetőleg a televízió-műsor megjelenése, illetve a könyvtárosok ajánlásai alapján a kölcsönzők száma a szokásos és várható forgalom 50-szeresére emelkedett. Az adás napján, tehát még a műsor megnézése előtt az országban mintegy 5–6000 példányt kölcsönöztek ki. Az adás utáni napon a kölcsönzés 1200 fölé emelkedett, majd lassan csökkent. Az adás utáni második nap ezer körül, a harmadik nap ezer fölött és a műsor sugárzása utáni tizedik nap még mindig több mint 600 példányt kölcsönöztek, nagyjából a korábbi átlagos mennyiség hatvanszorosát.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy korábban mindkét szerző műveivel ismételten foglalkozott a sajtó, rádió stb., azaz nem valamiféle visszafogott kereslet felszabadítását látjuk, hanem olyan emberek mozgósítását, akiket a tájékoztatás formái nem értek el vagy nem tudtak megmozdítani.

Mindez elég egyértelműen azt mutatja, hogy a televízió műsora nagyon nagy mértékben megemeli a forgalmat. Ugyanakkor azonban egy negatívumot is meg kell említeni, ami a sikert némileg átértékeli. Elvértve szembekerülünk azzal az optimista megjegyzéssel, hogy milyen jó a televízió, mindenki megérti, olvasási problémák nincsenek, tehát azokat a rétegeket is olvasásra tudja készíteni, amelyek korábban nem szoktak, vagy csak nagyon ritkán szoktak olvasni. Sajnos, vizsgálatunkban erre a hatásra semmilyen bizonyítékot nem találtunk. Ezzel ellenkezőt viszont igen: a kölcsönzés hirtelen növekedése alapvetően a legtöbbször olvasók, sőt ezen belül is a közép- és felsőfokú végzettségűek mozgósítását jelenti. Tehát egyrészt igaz ugyan, hogy a televízió mozgósít, másrészt azonban nem azokat a rétegeket mozgósítja, ahol sokan a televízió pozitív hatását várják.

A bemutatott adatok néhány támpontot adnak a televízió és a könyv viszonya számszerű megítéléséhez. A következő hipotézisnek nincsenek kielégítő empirikus bizonyítékai, mégis talán hozzásegíthet ahhoz, hogy a könyv és a televízió kérdéseit a kultúra és a társadalom szélesebb keretei között nézzük. A hipotézis megfogalmazását az a törekvés teszi természetessé, hogy az olvasást vagy a tévé-nézést, az írott vagy a képi kommunikációt ne vonatkoztassuk el természetes közegétől, hanem a valóságban érvényesülő dialektikus kölcsönhatást vizsgálódásunk alapjává is tegyük.

A hipotézis lényege, hogy miközben a társadalmi változásaival együtt a könyv (és a televízió) szerepe is változik, a könyv egyik alapvető funkcióját a televízió — vagy általánosabban: a tömegkommunikáció — veszi át. A „funkciómegosztás” viszont a könyv és a tévé sajátos egymásrautaltságát teremti meg.

Egyes korokban és társadalmi rétegekben, elsősorban a polgári társadalomban, ill. a polgárságban a könyv két igen fontos szerepet töltött be. Egyrészt egyedi kulturális értékek és az egész szellemi kultúra jelentős részének hordozója volt. Másrészt a társadalom vagy bizonyos rétegek integrálásában, a társadalmi konszenzus megteremtésében, fenntartásában és a fejlődéssel azonos ütemű és irányú átformálásában működött közre. A könyv egyidejűleg volt a társadalom önreflexiójának eszköze és a gazdasági fejlődés nyomán a kulturális-szellemi fejlődés egyik forrása. A könyv egyszerre volt a társadalmon, pontosabban a konszenzuson belül és azon kívül.

A társadalmi fejlődés gyorsulásával, a közösségi igények erősödésével (vagy az individualizmus hanyatlásával)⁷ a könyv egyre kevésbé képes elég gyorsan vagy (és) elég széles tömegek számára betölteni az állandó visszatükrözés és ezzel együtt a társadalom integrálása funkcióját. A betöltetlen funkció új médiumot követel: mint McLuhan⁸ is hangsúlyozza, a konszenzus megteremtésének és fenntartásának feladata egyre inkább a tömegkommunikációra hárul. A rádió és még inkább a tévé, elég gyorsan reflektálva a társadalmi-gazdasági változásokra, azaz a társadalmon belül állva, az önreflexió ideális médiuma. A tömegkommunikációs formákból azonban nem ritkán hiányzik a kulturális önállóság, eredetiség, az az autonómia, ami a társadalmi konszenzuson túllépve is érték marad, ami tehát a kulturális értékek megtartása és továbbfejlesztése felett mintegy „kívülről” is őrködni tud. Ezt a feladatot változatlanul a könyvnek kell betöltenie.

Összefoglalva tehát arról van szó, hogy a fejlett, s így a szocialista társadalmakban is, a tömegkommunikáció nélkül éppen az a társadalmi közeg, a konszenzus hiányozna, amelyben a könyv alkotó értékeit gyümölcsöztetheti. A könyv alkonya pedig azzal a veszéllyel járna, hogy a tömegközlelési eszközökben s még inkább magában a társadalomban a művészi reflexió és egyedi kulturális értékek ritkulnának, miközben a köznapi tudat szintjén álló közlések szaporodnának, a kultúra elköznapiasodna. Mind a tömegkommunikációs eszközök, mind a könyv háttérbe szorulásának gondolata üres fikció, amely nem számol a társadalmi valósággal. Mind a könyvnek, mind a tévének vagy más tömegkommunikációs eszközöknek megvan a sajátos feladata, sőt, mert funkciójuknak akkor tudnak legjobban megfelelni, a társadalom szoros együttműködésüket igényli — talán nagyobb mértékben, mint ahogy eddig történt.

⁷ D. RIESMAN: A magányos tömeg. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó 1968.

⁸ Főleg M. McLuhan: Understanding media. New York (stb.), McGraw-Hill. 1964.

A KÖZKÖNYVTÁR MINT IRODALOMKÖZVETÍTŐ ÉS IRODALMI ISMERETTERJESZTŐ INTÉZMÉNY

A könyv, a könyvtárak és az olvasás világéve jó alkalom egyebek között arra is, hogy áttekintsük a közkönyvtárak irodalomközvetítő és irodalmi ismeretterjesztő tevékenységét, e tevékenység mai helyzetét és szerepét, illetve fejlesztésének további lehetőségeit és feltételeit. Különösen elősegíti a mai állapot és a továbblépés átgondolását ez az akadémiai *ülésszak*, amely az irodalmi művek és ismeretek, valamint a társadalom — pontosabban a mi társadalmunk — mai kapcsolataira s a kapcsolatok alakulásának várható továbbfejlődésére, az irodalmi értékek hatékony társadalmi felhasználásának tényezőire és feltételeire igyekszik összpontosítani a figyelmet. A világév és a világmozgalom nálunk és külföldön sokféle vizsgálódást indított el az írás- és olvasási kultúra, a könyv- és könyvtári kultúra mai állapotát illetően s a fejlődés számos tisztázandó kérdésében. Hasznosnak ígérkezik, ha ezek sorában a közkönyvtárak irodalom közvetítő tevékenységének a kérdéseire is kitérünk. Természetesen nem önmagában, a társadalmi és intézményi környezetből kiszakítva, hanem a könyvtárak és dokumentációs intézmények összefüggéseiben, sőt ezen túl az írásos közlés rendszerével, valamint a társadalmi közlés mai rendszereivel való kapcsolataiban is. És egyiket sem csupán a jelenlegi állapotában, hanem az írásbeli közlés, sőt a többi közlési rendszerek társadalmi-történeti fejlődésének menetében, legalábbis fő mozzanatainak és tanulságainak alapján és a további fejlődési tendenciák és lehetőségek figyelembevételével. Mindezt ebben a keretben csak vázlatos gondolatmenet formájában, többnyire utalásokkal: a mai tények és problémák s a további fejlődési irányok és lehetőségek jelzésével.

1. *A közkönyvtárak és az irodalomközvetítés más intézményei*

Mindjárt előljáróban ki kell emelni, hogy közkönyvtáraink az irodalmi művek és az irodalomtudományi ismeretek társadalmi méretű közvetítésének *nem egyedüli intézményei*. A közkönyvtáraknak már az *olvasás* útján való közvetítés feladatát és szerepét is szükségképpen meg kell osztaniuk az írásbeli

közlés más olyan intézményeivel, mint a könyvkiadás és könyvterjesztés, a *házi, családi könyvgyűjtemények* és a *sajtó*: a napilapok, hetilapok, folyóiratok. Mindkettő az irodalmi művek és irodalmi ismeretek igen nagy részét juttatja el az olvasóközönséghez. De ezen túl nem szabad elfelejtkezni az *élszavas* közlés továbbélő, illetve korszerűsödött formáiról: az irodalmi rendezvényekről, író-olvasó találkozókról, irodalmi színpadokról és színházi előadásokról, valamint az irodalmi ismeretterjesztésről és az irodalom iskolai oktatásáról sem. Még kevésbé maradhatnak figyelmen kívül a közlés új, audiovizuális lehetőségei: a rádió, hanglemez, hangszalag, illetve a film és televízió. Annál kevésbé, mert az élszavas közlés a szerző, illetve a mű és befogadó többnyire közvetlenebb, személyesebb kapcsolatát teremtheti meg, az audiovizuális közlések pedig minden korábbinál szélesebb körű, s egyben érzékletes hatásokban megvalósuló szétsugárzást hozhatnak létre. Az irodalmi művek és ismeretek közkönyvtári közvetítése tehát csak úgy és akkor lehet kiterjedésében és hatásai-ban korszerű és eredményes, ha e tevékenység *feltételei* mind mennyiség, mind minőség tekintetében biztosíthatók, vagyis ha a közkönyvtáraink *teljesítményei versenyképeseknek* bizonyulnak, egyfelől az olvasmányok más forrásaival: a házi, családi kiadványgyűjteményekkel és a sajtóval, másfelől pedig az élőszavas közlés korszerű formáival, illetve az audiovizuális közlés most kibontakozó új lehetőségeivel szemben is, illetve ezek erősödő versenyének közepette is.

2. Közkönyvtáraink jelenlegi irodalomközvetítő tevékenysége

Közkönyvtáraink irodalomközvetítő tevékenysége ma már igen széles körben érvényesül. Társadalmunk olvasmányainak jelentős része közkönyvtárainkból kerül ki. Akár szűkebb értelemben, tehát szépirodalomként, továbbá gyermek- és ifjúsági irodalomként fogjuk fel az irodalmat, akár pedig tágabb értelemben, az irodalom fogalmába befoglaljuk mindazokat az írásos dokumentumokat, amelyek társadalmunk valamely életfolyamata szempontjából értékesek és hasznosak, időszerűek és közérdekűek lehetnek. A jobb áttekinthetőség érdekében célszerűbb az irodalomközvetítést mindkét vonatkozásban szemügyre venni. Pontosabban a szépirodalom, gyermek- és ifjúsági irodalom közvetítését a használt dokumentumok egészének ismeretében megvilágítani.

Induljunk ki a mai helyzet tényeiből és adataiból. Társadalmunk széles tömegei olvasóként elsősorban közművelődési könyvtárainkkal, és pedig a tanácsai és szakszervezeti könyvtárakkal állanak kapcsolatban. A gyermekek és fiatalok pedig a közművelődési könyvtárak gyermek- és ifjúsági könyvtáraiban, illetve gyermek- és ifjúsági részlegeiben, továbbá az iskolai könyvtárakban szerzik meg olvasmányaik számottevő részét. Mint az alábbi adatokból kitűnik, ezekben a könyvtárakban az olvasmányok zöme szépirodalom, illetve

gyermek- és ifjúsági irodalom, s csak kisebb része ismeretközlő irodalom. A tudományos és szakkönyvtárakat természetesen a népesség jóval kisebb része látogatja, de az olvasók ezek egy részében, pl. az egyetemi és főiskolai könyvtárakban is találnak és olvasnak szépirodalmat is a szakirodalom mellett.

Számszerű áttekintést a *közművelődési (tanácsi és szakszervezeti) könyvtáraink* tevékenységéről összefoglalóan a következő adatok nyújtanak:

Év	Könyvtárak száma	Állomány kötet (millió)	Használt kötet (millió)	Olvasók száma
1938	2054	1,2	2,4	374 000
1958	8901	9,0	21,1	1 397 064
1968	6757	21,9	54,2	2 219 359
1970	6306	24,7	54,8	2 224 683

A tanácsi könyvtárakban (1968)

A 14 éven aluli olvasók olvasmányaiból:

szépirodalom	22,9%
gyermek- és ifjúsági irodalom	63,2%
ismeretközlő irodalom	13,9%

A 14 éven felüli olvasók olvasmányaiból:

szépirodalom	63,0%
gyermek- és ifjúsági irodalom	10,9%
ismeretközlő	26,1%

A *szakszervezeti könyvtárak* irodalomközvetítő tevékenysége közel áll ehhez. Ott az olvasmányokból (1971):

szépirodalom	61,4%
gyermek- és ifjúsági irodalom	16,8%
ismeretközlő kiadvány	21,8%

Az *iskolai könyvtárainkból* kölcsönzött kötetek száma (1970–71):

az általános iskolák könyvtáraiban	2,3 millió
a középiskolák könyvtáraiban pedig	1,0 millió

aminek túlnyomó többsége szintén szépirodalmi és gyermek-, illetve ifjúsági irodalmi mű volt.

Az olvasmányok fentebbi arányai azonban — mint majd azt a továbbiakban látni fogjuk — fokozatosan s meghatározott irányokban módosulnak, attól függően, hogy az olvasóközönség összetétele és igényei hogyan alakulnak.

3. A közvetítés történeti fejlődése

Most a könnyebb áttekinthetőség érdekében folytassuk a közvetítő feladatkör történeti fejlődésének fő mozzanataival, tanulságaival, a jelenlegi állapot okainak és a további kilátások várható irányainak jelzésével.

Idézzük itt emlékezetünkbe mindenekelőtt azt, hogy a könyvtárak alapvető feladatai és főbb tevékenységi körei már évezredekkel ezelőtt kialakultak. Már a kezdetek óta abban találták létük értelmét és tartalmát, hogy az őket létrehozó és fenntartó társadalom, illetve társadalmi osztály, réteg, csoport, szervezet szükségleteinek és igényeinek megfelelően *gyűjtsék, megőrizték, feltárják és rendszerezik*, végül az *olvasók* kezébe adják, vagyis *közvetítik* az írásos *dokumentumokat*, illetve az ezekről összeállított információkat, amelyeket azok a maguk személyes vagy közösségi céljaikra felhasználhatnak.

De nyomban tegyük hozzá, hogy e fő feladatok és tevékenységek tartalma és módja, terjedelme és minősége, egymáshoz viszonyított aránya és jelentősége nem volt állandó jellegű, hanem *koronként változott*, mindenkor annak megfelelően, hogy az egykorú társadalom milyen osztályai, rétegei, csoportjai milyen jellegű és mennyiségű dokumentumra, illetve információra tartottak igényt és tudtak biztosítani a maguk számára személyes szükségleteik és közösségi érdekeik érvényesítése céljából. Az irodalomközvetítés és az irodalomtudományi ismeretek arányát és súlyát, jellegét és módszereit közelebbről mindenkor három tényező, pontosabban ezek kölcsönös egymásrahatása határozza meg. Egyfelől: a korabeli felhasználók és olvasók igényei. Másfelől: a számukra szükséges dokumentumok mennyisége és minősége. Harmadrészt pedig: a könyvtárak akkori személyi és szervezeti, gazdasági és technikai adottságai és lehetőségei.

A változások menetében azonban fel lehet és fel is kell ismerni a történeti fejlődés *állandó irányát* is. Azt, hogy a művelődéstörténet, ezen belül az írás- és az olvasás, a könyv és a könyvtár, valamint a bibliográfia és dokumentáció történetének tanúsága szerint az írásos dokumentumok társadalmi felhasználása, illetve az ezekről készült bibliográfiai és dokumentációs tájékoztatás *kiterjedőben és elmélyülőben* volt és van jelenleg is. Mégpedig egyre gyorsuló ütemben és egyre változatosabb formákban. Nem önmagáért, hanem a fejlett polgári-tőkés, illetve szocialista társadalmak szükségleteinek a kielégítésére, ahol a népesség egyre nagyobb része igényli a művelődéséhez és munkájához segítséget nyújtó dokumentumok és információk személyes megszerzését.

Ez a *folyamat* már a városiasodás kezdeti időszakában, még a kéziratosság utolsó századában megkezdődött. Ugrásszerűen tovább nőtt az írott dokumentumok mennyisége és az olvasók, használók száma a nyomdászat első kézműipari századaiban. Még inkább a legutóbbi 100–150 év során, a kiadványkészítés nagyipari korszakában, különösen pedig napjainkban és a következő évtizedekben, amikor a kiadvány: főként a sajtó és a tömegkönyv, vala-

mint a könyvtárak egy része, elsősorban a közművelődési könyvtárak, s majd a gyermekifjúsági és iskolai könyvtárak a társadalmi közlés tömegméretű és hatású eszközeivé, illetve intézményeivé váltak vagy válnak.

4. A közvetítés jelentősége a könyvtári feladatok sorában

A társadalmi-történelmi fejlődés idézte elő, hogy a *dokumentumok* és az *információk közvetítése* fokozatosan a könyvtárak fontos, hovatovább legfőbb feladatává és tevékenységi területévé lett, illetve lesz. Egyre inkább az olvasók szükségletei és igényei szabják meg már ma is, a jövőben előreláthatóan még inkább a többi alapvető feladat és tevékenység alakulását is: így a dokumentumok gyűjtésének körét, terjedelmét, mélységét, az állomány fejlesztését, megőrzését, védelmét, a nem vagy régen használt, elavult részek selejtezését, a feldolgozás részletességét és a nyilvántartások módját, az elhelyezés, raktározás rendjét, pl. a kézikönyvtárba vagy a szabadpolcra helyezett kiadványok összeállítását, a használat megkönnyítését, a szolgáltatások propagálását, az intézmény munkarendjét, nyitvatartását, berendezését stb. A fejlődés nálunk is, külföldön is a felé halad, hogy a könyvtárak és dokumentációs intézmények valóban hatékony *korszerű közvetítő közintézményekké* lehessenek az olvasók és használók, valamint a számukra szükséges, társadalmilag hasznos, közérdekű, időszerű dokumentumok és információk között. Erre sarkallják őket a társadalom egyre fokozottabban jelentkező szükségletei és a helytállás a társadalmi közlés mai rendszereinek a versenyében. Ezt ma már nem, vagy legalábbis nem az elvi belátás vagy a korszerű szemlélet hiánya (pl. konzervatívizmus, kényelem vagy hanyagság stb.) akadályozza, hanem többnyire a szükséges anyagi-technikai, szervezeti és személyi feltételek elégtelensége. Ez alól csupán néhány muzeális könyvtár, illetve volt szerzetesi, főúri műemlékkönyvtár kivétel, amelyekben indokoltan a történeti értékű dokumentumok, gyakran muzeális műkincsek megőrzése és védelme az elsődleges feladat, s ahol a használatot e követelményeknek megfelelően, rendszerint csak helyben s korlátozottan, csak igazolt kutató munkához teszik lehetővé. De még itt is, a fő követelmények megtartása mellett is a közvetítő feladatok és a tevékenységek korszerűsítése jutnak túlsúlyba, azoknak feltételei biztosíthatók.

A közvetítő feladatkör és tevékenységek fokozatos előtérbe kerülését a fejlődés sokféle ténye között is talán legszembetűnőbben az a folyamat érzékelteti, ahogy a különféle magán vagy többé kevésbé zártkörű (fejedelmi, főúri, nagypolgári) könyvtárak *nyilvános közintézményekké* váltak, vagyis a népesség kisebb-nagyobb rétegei, csoportjai számára megnyíltak. S az ezt kiegészítő másik még fontosabb folyamat, hogy a fejlett országokban bizonyos meghatározott feladatokat és tevékenységeket ellátó könyvtárak és dokumentációs intézmények különféle válfajai kialakultak, illetve kialakulnak, és ezek

az ország és népesség egészét szolgáló dokumentum- és információközvetítő *rendszerre* szerveződtek, illetve szerveződnek.

Az indítékok között szerepel ebben a liberális polgári emberbaráti segítő-készség, a hazafias felbuzdulás (pl. Széchényi Ferenc, Teleki József könyvtár-alapítása), s még inkább a forradalmi munkás- és parasztmozgalmak törekvései, pl. a szakszervezeti könyvtárak, az agrárszocialista olvasóköri vagy Lenin és Krupszkaja, nálunk pedig Szabó Ervin és a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájának irányítói: Lukács György, Dienes László, Kőhalmi Béla és munkatársaik, akik úgy tartották, hogy a lakosság közkönyvtári ellátása, vagyis a közkönyvtárügy éppen olyan fontos közügy, mint a nép- és az iskolaügy. Ezek az alapelvek és gyakorlati tapasztalatok jutottak érvényre és bonthatóztak ki hazai új, szocialista könyvtári rendszerünk kiépítésében is.

6. A közvetítés főbb formái

A könyvtárak dokumentum- és információközvetítő tevékenységének fő formái a társadalmi igények és a dokumentum termelés növekedésével párhuzamosan gazdagon kialakultak és a további fejlődésre is képesnek mutatkoznak. S mint életünk több más területén a különböző időben és céllal létrejött működési formák egymás mellett élnek, a közvetítés különféle módjai egymást itt is jól kiegészítik.

A közvetítés egyik fő formája az *olvasmány közvetlen kézbeadása*. Az olvasók túlnyomó többsége ma is ezt a közvetlen, meghitt személyes kapcsolatot igényli. Az olvasmány közvetlen kapcsolatát szolgálta régen a könyvtárterem, szolgálja ma a szabadpolcon levő könyvtári állomány, a szabadon használható kézikönyvtár, az új szerzemények bemutatása. Ezt a közvetlen kapcsolatot bővítik és pótolják, legalábbis részben és főként a kutatók számára a különböző korszerű *másoló* technikai megoldások is, amelyek a munkához, a tanuláshoz, művelődéshez szükséges szövegek hiteles és gyors megszerzését, összegyűjtését teszik lehetővé.

A közvetítés másik formája *közvetett*, vagyis nem magát a dokumentumot: szépirodalmi, illetve irodalomtudományi művet, hanem az ezekről szóló *tájékoztatókat*, katalógusokat, bibliográfiákat, repertóriumokat, dokumentációs összeállításokat teszi hozzáférhetővé az olvasók számára. E közvetett formákat többnyire csak az olvasók legfelkészültebb rétegei, főként a közoktatás és közművelődés munkatársai, kutatók, írók, újságírók veszik igénybe. A dokumentumokat helyettesítő, jobbára absztrakt jellegű tájékoztatások értelmezésére és használatára az olvasók többsége nincs kellően felkészülve, így lehetőség szerint a konkrét dokumentumokat keresi, olvasmányait elsősorban azok alapján igyekszik kiválasztani. Ezért merült fel ismételten, hogy a színvonalas olvasási kultúra kialakításához nem lehet elegendő az írás- és olvasás techniká-

jának az ismerete, sőt még az olvasásban való jártasságok és készségek megszerzése sem. Ehhez az irodalmi művek rendszeres olvasásán és az irodalomtudományi ismeretek elsajátításán túl az is elengedhetetlenül szükséges, hogy az olvasó a könyvtári és tájékoztatási szolgáltatások főbb formáit, ezek használatának lehetőségeit is megismerje. Különben nem lesz képes arra, hogy a kiadványok és könyvtárak, valamint a dokumentáció világában önállóan tájékozódjék, a számára alkalmas műveket áttekintse és a valóban szükségesekeket kiválassza. Itt mutatkozik meg az olvasók felkészítésének a fontossága, amit már az iskolázás és szakképzés során el kell végezni, mert e nélkül a közkönyvtárak elvileg még oly jól kialakított közvetítő tevékenységei sem hasznosíthatók a társadalmi gyakorlatban olyan hatékonysággal, amilyenre módot adnának.

6. A könyvkiadás, a sajtó és a házi, családi gyűjtemények az irodalomközvetítésben

Mint gondolatmenetünk elején jeleztük, az irodalom és az irodalmi ismeretek közvetítésében fontos szerepet tölt be a *könyv-* és *lapkiadás*, valamint a *könyv-* és *lapterjesztés*, s igen jelentős feladatokat látnak el a *házi, családi kiadványgyűjtemények* is. Meggyőzően tanúsítják azt egyfelől a kiadványtermés és terjesztés alábbi adatai, másfelől pedig a házi, családi gyűjtemények használatának előnyös lehetőségei.

A *könyvkiadás* és *terjesztés*, a *hírlap-* és *folyóiratkiadás* és *terjesztés* fejlődése egészében véve jó alapot biztosított szocialista olvasási kultúránk viszonylagos gyors kialakulásához. A kiadványok számának és példányszámának folyamatos emelkedése, szellemi színvonalának, művészi megformálásának, tárgyi-technikai kivitelének fokozatos javulása lehetővé tette, hogy az olvasótábor kiszélesedjék, közkönyvtáraink számottevő házi, családi gyűjtemények, valamint a hírlap- és folyóiratelőfizetések ugrásszerű fejlődést érhessenek el.

Számszerű tájékozódás kedvéért álljon itt az alábbi néhány jellemző adat a *könyvkiadás* fejlődéséről, amelyek a kiadványok, ezen belül a szépirodalmi, illetve a gyermek- és ifjúsági művek számának és példányszámának alakulását tükrözik:

Év	Összes száma	művek példányszáma (millió)	Szépirodalmi művek		Gyermek és ifjúsági művek	
			száma	példányszáma (millió)	száma	példányszáma (millió)
1948	6,674	23,7	454	5,9	140	0,7
1958	15,164	49,1	740	11,3	226	4,2
1968	26,551	86,5	731	13,5	226	5,6
1971	28,942	88,8	725	14,9	199	5,1

Ehhez még hozzá lehet fűzni azt is, hogy *szépirodalmi művek* között eleinte a magyar szerzők és műveik a külföldiekhez képest túlsúlyban voltak.

Később közel azonos volt a művek száma is, a példányok száma is, mígnem az utóbbi években a külföldi művek példányszáma túlszárnyalta a magyar műveket:

Év	Magyar művek		Külföldi művek	
	száma	példányszáma (millió)	száma	példányszáma (millió)
1948	415	2,0	214	1,0
1958	358	3,4	382	4,9
1968	376	6,4	355	5,9
1971	350	5,8	375	9,0

A *hírlap és folyóirat kiadásunk és terjesztésünk* is igyekezett kielégíteni a gyorsan kibontakozó igényeket. A sajtó általános fejlődésén belül ki kell emelni a rendszeresen megjelenő irodalmi folyóiratok viszonylag nagy számát és emelkedő példányszámát, továbbá azt, hogy főként az utóbbi időben a központi és vidéki lapok, valamint a hetilapok egy része is egyre több helyet biztosítanak a szépirodalmi műveknek és az irodalmi ismeretek terjesztésének. Úgyhogy ez idő szerint a hírlapok és folyóiratokban közreadott irodalmi művek és ismeretek az olvasók jóval szélesebb köréhez juthatnak el, mint korábban bármikor. Az országos napilapok napi 1 600 000, a megyei napilapok napi 750 000 példányán, a különféle képes hetilapok és az irodalmi folyóiratok több tízezres példányán keresztül naponként, hetenként, havonként rendszeresen áramlanak az irodalmi művek és az irodalomtudományi ismeretek az előfizetők, illetve vásárlók és családjuk széles olvasótáborához.

Az irodalom közvetítésének *írás*on és *olvasás*on alapuló rendszerei azonban nem mindig fejlődtek és fejlődnek egymással párhuzamosan, nincs köztük kellő egyensúly a fejlődés üteme tekintetében sem. Mutatja ezt mindenekelőtt az a körülmény, hogy a kiadványok megközelítően 80%-át évről évre az egyéni vásárlók veszik meg, tehát négyötödük a házi, családi gyűjteményekbe kerül. A kiadványoknak csak mintegy 20%-át szerzik — pontosabban szerezhetik — be a közkönyvtárak. A megoszlás aránytalanságában leli magyarázatát az, hogy több felmérés adatai szerint az olvasmányoknak csak alig több, mint egyharmada származik közkönyvtárakból, valamivel több, mint harmada a saját könyv, valamivel kevesebb, mint harmada a másoktól kölcsönkért és kapott könyv.

A *házi, családi gyűjtemények* viszonylag gyors fejlődésének vannak bizonyos *előnyei*, mert ezek többnyire a gyűjtő és családja igényei szerint alakulnak, s ott — ha a választék korlátozottabb is, mint a közkönyvtárakban — az olvasmány kényelmesebben, tetszés szerinti időben kiválasztható és bárhol, bármikor használható. A gyűjtemény összeállítását és használatát a gyűjtő és családja szükségletei és igényei (esetleg a barátok körének óhajai) határozzák meg. *Hátrányos* viszont, hogy ezek a gyűjtemények társadalmilag kevésbé

hasznosíthatók, mint a közgyűjtemények. Az olvasók köre itt jóval szűkebb, ezeket a példányokat kevesebben és ritkábban olvassák. Mutatja ezt, hogy míg a közgyűjtemények gyarapodása csupán 20% körül mozog, az onnan származó olvasmányok aránya eléri a 33–35%-ot, addig a négyszerte nagyobb mértékben (80%) növekvő házi gyűjteményekből csupán kétszerre több olvasmány (62–65%) kerül ki.

Ebből a tényből azonban nem az következik, hogy a közkönyvtárak ügye és a házi, családi gyűjtemények ellentétben áll egymással, hiszen jórészt ugyanazoknak van házi gyűjteményük, akik egyúttal a közkönyvtárak olvasói is. Nem az egyéni vásárlás és gyűjtés sok, hanem a közkönyvtárak gyarapodása kevés. Több új, vonzó kiadvánnyal még jelentős mértékben lehetne növelni az igénybevételt általában is s ezen belül az irodalmi művek olvasását is. A tapasztalatok szerint a könyvtári állomány nagyobb arányú frissítése növeli az érdeklődést: új olvasókat vonz, és a meglevő olvasókat is több mű elolvasására ösztönzi. A közkönyvtárak elégtelen gyarapodása tehát akadályozza annak, hogy a megjelent kiadványokat viszonylag nagyobb hatásfokkal hasznosíthassuk.

Ebből következik, hogy a közgyűjteményeknek és az egyéni, házi gyűjtésnek, vagyis a közellátásnak és önellátásnak egymással egyensúlyban, párhuzamosan kellene haladnia. Ez biztosíthatná a közkönyvtárak versenyképességét és olvasási kultúránk korszerű továbbfejlődését, s ezeken keresztül elősegítené a hazai és külföldi kulturális értékek társadalmi felhasználásának kiterjesztését, elmélyítését és meggyorsítását.

A kellő egyensúly hiányát jelzik és tanúsítják a *kiadványok eladásának és vásárlásának* adatai, illetve arányai is, amelyek a könyvkiadás államosítása és új könyvtári rendszerünk kezdetei óta a következőképpen alakultak:

Év	Értékesített kiadványok millió Ft	Közületi vásárlás millió		Egyéni vásárlás millió		Kivitel %
		Ft	%	Ft	%	
1951	143	64	44,7	70	49,0	6,3
1971	1143	231	14,1	911	79,7	6,2

Vagyis két évtized folyamán a könyvkiadás összértéke csaknem nyolcszorosára emelkedett. Ezen belül azonban az egyéni vásárlás mintegy tizenháromszorosára ugrott fel, a közületi beszerzés pedig alig haladta meg a háború utáninak három és félszeresét. Valóban öröndetes eredmény, hogy húsz év alatt az egy lakosra jutó vásárlási összeg 7 Ft-ról 88-ra, vagyis tizenkét és félszeresére nőtt. Ez azonban nem pótolhatja a közkönyvtárak fejlődésének hiányait, s nincs összhangban a szocialista művelődéspolitikai legfőbb céljaival, amely a társadalom alapvető kulturális szükségleteit megfelelő közintézmények működésével kívánja biztosítani.

7. Az irodalom írásbeli közvetítése az audiovizuális közlési rendszerek versenyében

A közönyvtáraink irodalomközvetítő szerepe és tevékenysége azonban nemcsak az írásbeli közlés rendszerén belül szorul elvi-történeti felülvizsgálatra és teszi szükségessé korszerű működési feltételek biztosítását, hanem tisztázni kell a helyét és lehetőségeit a társadalmi közlés egészében is, elsősorban az audiovizuális tömegközlési rendszerekhez fűződő összefüggéseiben is, hogy céljai és feladatai sajátos adottságainak ismeretében korszerűen körvonalazhatók legyenek.

Talán hangsúlyozni sem kell, hogy a kérdés megközelítése elsősorban nem a közlendő, közvetítendő tartalom oldaláról, hanem a közlésmódok sajátos természete felől ígérkezik célravezetőnek. A közlés auditív és vizuális, illetve audiovizuális módjai éppúgy kifejező és közvetítő csatornái a tartalomnak, vagyis a valóságról leszűrt mondanivalónak, mint a beszéd, az énekzene, a gesztus, a mimika vagy az írás és olvasás. Éppen ezért a valóság világáról megfogalmazott vallomás művészi megformálására, érzékelhetővé tételére és közvetítésére sajátos természetüknek megfelelően éppen úgy vállalkozhatnak, mint az említett korábbi közlésmódok és rendszerek bármelyike. Az általuk közvetített közlés vagy mű éppen úgy lehet itt is, mint azoknál elsődlegesen saját eszközeikkel megfogalmazott és kifejezett vagy másodlagosan újraalkotott és közvetített. Ilyen másodlagosan keletkeznek a rádióra alkalmazott novellák, regények, színdarabok stb. Elsődlegesen a rádió számára készülhetnek pl. eredeti hangjátékok, jelenetek, riportok stb. Mindegyik a mű, illetve a tárgy vagy élmény auditív elemeit és lehetőségeit igyekszik kiemelni. Hasonló a helyzet a film, illetve a televízió esetében is, ahol viszont a mű vagy téma vizuális adottságait s e mellett a szükséges auditív hatásokat igyekeznek érvényre juttatni. Éppen a műben vagy a témában és a közlésmódban rejlő audiovizuális lehetőségek kölcsönös egybeötvozódése nyújtja a hallgatónak és nézőnek azt a minőségi újat és többletet, amiért érdemes az ismert irodalmi művek és témák újraalkotására időt és erőt fordítani.

Az audiovizuális közlési módok és rendszerek segítségével az irodalmi művek többnyire új arculattal jelennek meg, s a 2 és 1/2 millió rádió-, illetve 2 millió tévé-előfizető és családtagjaik révén a közönség olyan új, széles rétegeihez is eljutnak, amely elsősorban audiovizuális közlés közvetlenül s viszonylag könnyen érzékelhető megformálásában képes a műveket felfogni és befogadni.

Nem jelenti ez azt, hogy az irodalmi művek írott formái többé közvetlenül, olvasás útján nem érvényesülhetnek, inkább csak közbeeső terméké: forrássá, nyersanyaggá, jobb esetben forgatókönyvvé válnak. Ellenkezőleg, éppen a sokoldalú és sokirányú művelődési lehetőségek következményeképpen növekvőben van az olvasók száma is, így az eredeti fogalmi-nyelvi-írásbeli formájuk is az eddiginél szélesebb körben hathat azokra, akik az olvasással járó nagyobb erőfeszítésre, intenzívebb szellemi edzésre képesek. A fejlődés eddigi

tényei arra vallanak, hogy a társadalmi közlés rendszerei szervesen kiegészítik egymást, és együttesen elégítik ki a társadalom kulturális szükségleteit és igényeit. Ebben az együttesben az írásbeli közlésnek és az olvasásnak is megvan a maga szerepe, feltéve ha erre sikerül kellő szinten felkészülnie s a rá váró feladatoknak korszerűen, hatékonyan eleget tennie, s ha ehhez a szükséges feltételeket arányosan biztosítani tudjuk.

IRODALOM

Az itt érintett kérdések irodalma viszonylag gyorsan gyarapszik itthon is, külföldön is. Nincs arra lehetőség, hogy itt valamennyit felsoroljunk. Közülük csak néhány, összefoglaló jellegű munkát emelünk ki:

Nyelv és Kommunikáció. szerk.: SZECSKÓ TAMÁS és SZÉPE GYÖRGY Bp. 1969. I—II. 162 és 224 l.

SZECSKÓ TAMÁS: Kommunikációs rendszer — köznapi kommunikáció. Bp. 1971. 173 l.

ESCARPIT, ROBERT: *La révolution du livre.* Paris. 1965. 163 l.

MCLUHAN, MARSHALL: *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man.* Toronto. 1966. 294 l.

MCLUHAN, MARSHALL: *Pour comprendre les média.* Paris. 1967. 390 l.

SZOBOTKA TIBOR: *Közönség és irodalom.* Bp. 1964. 219 l.

BAK JÁNOS: *Magyarország könyvkiadása. 1945—1969.* Bp. 1970. 202 l.

Könyvkiadás, könyvtárak és forgalmazás. 1969—1970. Bp. 1971. 111 l.

VARGA ALAJOSNÉ: *Magyarország könyvtermelése 1971-ben.* A Könyv. 1972. 3. sz. 11—28 l.

KOVÁCS MÁTÉ: *A magyar könyv- könyvtár-kultúra a szocializmus kezdeti szakaszában.* Bp. 1961. 95 l.

KOVÁCS MÁTÉ: *A könyvtárszociológia alapproblémái.* Bp. 1968. 112 l.

Mit olvasunk? 4000 háztartás könyvolvasási adatai. Bp. 1965. 104 l.

UNGHY JENŐ: *1000 falusi lakos és a könyv.* Bp. 1965. 119 l.

SZÁNTÓ MIKLÓS: *Életmód, művelődés, szabadidő.* Bp. 1967. 169 l.

SAS JUDIT: *Emberek és könyvek.* Bp. 1968. 214 l.

MÁNDI PÉTER: *A munkások és a könyv.* Bp. 1968. 62 l.

MÁNDI PÉTER: *A könyv és közönsége.* Bp. 1968. 295 l.

GEREBEN FERENC: *A középiskolás fiatalok és a könyv.* Bp. 1968. 78 l.

KAMARÁS ISTVÁN—POLÓNYI PÉTER: *Értelmiség, olvasás, könyvtár.* Bp. 1970.

KAMARÁS ISTVÁN: *A munkások és az olvasó.* Bp. 1969. 202 l.

KAMARÁS ISTVÁN—NAGY ATTILA: *Az olvasó munkásért.* Bp. 1971. 70 l.

MÁNDI PÉTER

A KÖNYVVÁSÁRLÁS JELENSÉGEI, A KÖNYVVÁSÁRLÁS ÉS OLVASÁS

A magyar könyvkutatás — hadd nevezsem röviden így a könyvolvasás, könyvtárügy, könyvvásárlás stb. körüli kutatásokat — a témakör teljes frontján alig egy évtizede működik. A könyvkutatáshoz ekkor csatlakoztak a lakosság egészét átfogó szociológiai és piackutató felmérések, ekkor került az érdeklődés középpontjába maga az olvasó, a vásárló és vele együtt a nem-olvasó, a nem-vásárló. Ismereteink rohamosan bővültek és még rohamosabban nőtt az el nem végzett feladatok listája. Ma már elég jól ismerjük az egyes rétegek helyét az olvasásban, könyvtári kölcsönzésben és a vásárlók és nem-vásárlók rétegeződésével is tisztában vagyunk. Ezzel szemben az ízlésről, az olvasmányok kiválasztásáról, megértésükről és hatásukról még keveset tudunk: e téren egy-egy egzakt módszereket alkalmazó vizsgálat még szinte pionír-vállalkozásnak hat. Az olvasás módjáról, a könyvekről alkotott véleményekről és azok kommunikációjáról ennél is kevesebbet derítettünk fel; a tényekig sem jutottunk el, hát még a tények pszichológiai módszereket is követelő magyarázatáig. De ne keseregjünk! Keveset tudunk a jogos kíváncsisághoz viszonyítva; a kutatók számára és az e célra fordított anyagi eszközökhöz mérten a magyar kutatók kiváló hatásfokkal dolgoztak. Ha összeadnánk, hogy összesen hány családot látogattak meg az elmúlt évtizedben, hány beszélgetést folytattak le stb., akkor tudnánk csak igazán értékelni, hogy máris oly sok fontos ismeret van birtokunkban.

A könyvvásárlásról és az ebből felépülő családi könyvtárról ma sokkal többet tudunk, mint egy évtizede. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése piackutató csoportjában számos vizsgálatot végeztünk a vásárlók körében; ezenkívül a KSH Háztartás Statisztikai Osztályán rendszeresen méri a különböző rétegek könyvvásárlását. A könyvolvasásban betöltött szerepéhez képest azonban mindaz, amit a vásárlásról tudunk, még igen kevés.

Két okból kívánom az érdeklődést e kérdés felé terelni: egyrészt, mert véleményem szerint sok könyvtári vizsgálatnál a vásárlás ténye, a családi könyvtár szerepe fontos kutatási szempont lehetne, másrészt, és főként ez utóbbiért, mert sokan még nem ismerték fel a vásárlás kulturális szerepének sajátosságait.

Ha azt kérdezzük, mi a könyvvásárlások kulturális szerepe, akkor tulajdonképpen a családi könyvtár, a lakásban tároló és az olvasó tulajdonában levő könyvek kulturális-társadalmi szerepére kérdezzünk. Beszéljünk először a könyvek egy jellegzetes csoportjáról, az újdonságokról. Ezek kétfelé bonthatók. Igazi újdonságokra, vagyis első kiadásokra és a korábban megjelent könyvek újabb kiadására. Számunkra most az első kiadásúak az érdekesek. Ezeket ugyanis ma Magyarországon a megjelenés utáni hónapokban gyakorlatilag csak vásárlás útján lehet megszerezni. Egy-másfél hónapig meg se jelennek a könyvtárak polcain és katalógusaiban, utána pedig ha keresett könyvről van szó, az igénylők túlnyomó többségének hónapokig kell várakoznia míg sorra kerül. Aki tehát azon nyomban, amikor egy könyv megjelenik, azt olvasni akarja — és nem 6 hónap múlva, amikor már rég nem beszél róla senki, és az izgalmak immár más könyvek körül sűrűsödnek —, az csak egyet tehet, bemegy a boltba és megvásárolja. Vagyis az irodalmi eseményekkel lépést tartani akaró olvasó csak vásárlás révén maradhat tájékozott. Nem tudjuk, hányan tartoznak ebbe a rétegbe. Lehet, hogy ez viszonylag szűk. Ismerve a könyvvásárlás természetét, látatlanban is kijelenthetjük, hogy vásárlásuk jóval meghaladja számarányukat, és nem lehet jelentéktelen az a könyvmennyiség, amit ez a réteg vesz meg.

Ha közkönyvtáraink jobban látnák el az újdonságok idejében való kölcsönzésének feladatát, jelentősen kiszélesíthetnék a „lépést tartó olvasók” rétegét. A nagy könyvtáraknak meg lenne erre a módjuk. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár kerületi fiókjai, majd 16 000 kötetes átlagos állománnyal már akkora méretűek, hogy elvben beszerezhetnék a szükséges könyvmennyiséget. Ezt nyilván anyagiak miatt nem tehetik meg, és bizonyára ez az egyik oka annak, hogy a budapesti dolgozók, alig 5%-a tagja a legjobb magyar könyvtárhálózatnak. Igaz, hogy ezek a dolgozók a budapesti szakszervezeti könyvtári hálózatnak jóval magasabb arányban tagjai; itt viszont az átlagos könyvtár állománya kb. 2300 kötet. A szakszervezeti könyvtárak túlnyomó részében tehát szó sem lehet friss könyvek kielégítő mértékű beszerzéséről. A dolgozókat azért emelem ki a gyermekekből, közép- és felsőfokon tanulókból, keresőkből, háztartásbeliekből és nyugdíjasokból álló könyvtári tagságból, mert nyilvánvaló, hogy az új iránt fogékony olvasók nagy többségét a munkaképes korban levők alkotják.

A hetvenes években nem igen várható lényeges mennyiségi változás a könyvtárak újdonságokkal való ellátásában; a vásárlásnak ez a funkciója — hogy tudniillik az újdonságok újdonságkorukban való megszerzésének *egyedüli* módja — változatlanul fenn fog maradni. Ez tehát kulturálisan fontos vásárlási indíték marad, de semmi esetre sem a legfontosabb; a családi könyvtárak jelentősége ennél sokkal általánosabb alapokon nyugszik. Hogy ezt meggyőzően kifejthessük, alkalmazzunk hipotézist. Tételezzünk fel egy reálisan optimális könyvtári hálózatot és szolgáltatási színvonalat, és ezután tegyük fel

a kérdést: ilyen könyvtárügy mellett mi a kulturális szerepe a vásárlásnak?

Ez a könyvtárrendszer újdonságokkal már jobban ellátná olvasóit, de kielégíteni az új könyvek iránti igényeket még ez sem tudná. Mindenesetre a vásárló megválogathatná, mit vesz meg pénzért az újdonságok közül és mit kölcsönöz a könyvtárból.

Ami a nem újdonságokat illeti, mindaz, ami a családi könyvtárban megtalálható, a közkönyvtárakból is kölcsönözhető lenne, sőt mivel feltételezésünk szerint kitűnően működő könyvtárakról van szó, rendszerint várakozás nélkül. Érdemes-e ezek után vásárolni, van-e értelme többszáz könyv otthoni tárolásának?

Erre a kérdésre csak az olvasási mód alaposabb végiggondolása ad feleletet. Hogyan is olvasnak az emberek? A normális olvasó „rapszodikus”; egyszer van kedve olvasni, egyszer nincs; ma este Ady verseit emeli le a polcra, két szakkönyv társaságában, holnap Ady a polcon marad, és egy Hemingway novella lesz az esti olvasmány. Harmadik este a TV hatására a „Jó estét nyár, jó estét szerelem” van soron, amit annak idején folyóiratban olvasgatott, és most kíváncsi, miben tér el a film az eredeti történettől és így tovább. Egyes könyvek egész életünkön vagy egy-egy hosszabb életszakaszon át készenlétben állnak, hogy bármikor kézbevegyük azokat, kikeressünk egy verset, egy szakmai kérdést, egy novellát, vagy egy idegen szó magyar megfelelőjét. Bármikor szükségünk lehet rájuk vagy érzelmi-esztétikai hangulatunk, vagy kíváncsiságunk kielégítéséhez, esetleg munkánkhoz vagy bármilyen más célból. Csak egy lényeges közös tulajdonságuk van! A könyvolvasás színhelyén és az olvasásukra irányuló kedv fellobbanásának pillanatában azonnal rendelkezésre kell állniuk!

Az egyes könyvfajták természetesen más-más arányban valók a családi és közkönyvtárakba.

A verseskötet olvasásának tipikus módja az egyes versek nyomtatási sorrendet nem tisztelő olvasása. Ezt a könyvfajtát veszi legtöbbször kézbe olvasója; zenét hallgatunk hasonlóképpen! A versszerető ember kedvenc versesköteteit otthon tartja; de kézbevesz versesköteteket az otthoniakon kívül is; ha megragadja valamelyik, valószínűleg meg is veszi; a többen megelégszik az egyszeri olvasással vagy inkább az egyszeri beleolvasgatással. Így végeredményben a saját könyvtárában levő verseskötetek az olvasó szempontjából erősen eltérnek a többi verseskötettől.

Egészen más a helyzet a regényeknél; ezeknél a folyamatos egyvégtében való olvasás a jellemző; ezt megszakíthatják kisebb szünetek, más könyvek is be-beékelődhetnek ebbe az időszakba, a lényegen ez nem változtat; a regény tipikus olvasási módja a folyamatos végigolvasás. Az ok: a tartalom folyamatos-sága, összefüggése, a korábbi részletek emlékezetben tartásának szükségessége.

Regényt sokan nem olvasnak kétszer, még ha tetszett, akkor sem. Miért? Mert a regény egyik fő vonzóereje a történet még ismeretlensége, és a második

olvasáskor ez a vonzóerő már nem hathat. Az otthon tartott regények sokszorosát olvassák az emberek kölcsönzés útján. A két csoport azonban nem úgy válik el egymástól, mint a versnél; a kedvelt regények megvásárlására sem törekszik az, aki másodszor amúgy sem szokta azt elolvasni. Továbbá praktikusok is akadályozza, hogy egy sokat olvasó család összegyűjtse minden kedves regényét; a múltbeli és a korabeli regénytermés mérete.

Szakkönyvekkel a helyzet egyszerű. Amire gyakran van szükségünk – legyen az munkánk vagy kedvtelésünk szakkönyve –, azt kénytelenek vagyunk megvenni; ami távolabb áll érdeklődési körünktől, azt elég, ha könyvtárból kölcsönözzük. Hasonló a helyzet a lexikonokkal, kézikönyvekkel, szótárakkal.

Az ismeretterjesztő könyvekre is áll, ami a szakkönyvekre: érdeklődési körünk szabja meg, mit kívánunk házi könyvtárunkban tartani, s mi az, amit elég, ha elolvasunk.

Minden műfajban találtunk tehát egy belső és egy külső kört. Ennek centrumában áll a konkrét olvasó: a belső körben a könyvek, amelyeket mindig a közelében akar tudni, a külső körben, amit még ezeken kívül olvasott. Ideális esetben a belső körbe tartozók helye a családi könyvtárban volna, a többieket pedig főleg közkönyvtárakból kölcsönöznék olvasónk.

A valóságban persze mindez sok kompromisszummal valósul meg. A családi könyvtárban ott felejtődnek az olvasó számára nem fontos (vagy *már* nem fontos) könyvek; más könyvek érdemileg a belső körbe tartoznak, könyvtárból mégis hiányzanak, mert nem volt rájuk pénze, vagy nem tudta azokat megszerezni. Egyes műfajokban a kedvelt könyvek többsége, más műfajokban csak egy töredéke, a legkedveltebbek, legfontosabbak kaphatnak itt helyet. Az igazi belső kör tehát sohasem azonos a családi könyvtár állományával. Ez a tökéletlen megfelelés mégis elegendő ahhoz, hogy az olvasó számára a könyvek e száz-kétszáz kötetnyi csoportja váljék az irodalom és az ismeretek világához való kapcsolat legintimebb szférájává. Rendszerint nemcsak tartalmuk nő hozzá olvasónk szívéhez; a konkrét könyvek, a maguk egyedi tárgyi alakjukban régi éssokszor ismételt olvasmányélmények emlékét hordozzák és idézik.

Nos, ha a családi könyvtárnak és az azt létrehozó vásárlásnak ilyen kulturális-társadalmi jelentősége van, vegyük sorra, mit tudunk e jelenségekről. Tankönyveket nem számítva, mintegy 800 millió forint értékű könyvet vásárol a lakosság egy esztendőben. A teljes könyvforgalomnak ez mintegy 70%-a; kb. 120 milliót költ tankönyvekre, a többbit, kb. 220 milliót, a könyvtárak és a közületek vásárlásai adják. Arról nincs adat, hogy ez a 800 millió hány kötetet jelent és milyen műfajokban; becslésem szerint ez 30–32 millió kötet lehet. A lakosság a szépirodalmi, ifjúsági, ismeretterjesztő műfajokban a kiadás nagyobb hányadát vásárolja, mint szakkönyvek és tudományos könyvek esetében. Utóbbiaknál a közkönyvtárak néha a kiadott példányszám 50–60%-át veszik át.

E statisztikai adatoknál sokkal érdekesebb az, amit a különböző felmérésekből és a háztartás-statisztikából tudunk a vásárlások megoszlásáról. A legszembetűnőbb ezek nagyfokú koncentrálttsága. Egy 1964-es reprezentatív vizsgálatunk¹ szerint a családok egyhatoda, a könyvek háromnegyedét vásárolja, egytizede pedig a könyvek több mint felét. Ez országos adat, amelynél az összes magyar család számához viszonyítottunk. Mivel a családok fele nem vásárol könyvet, ezeket kihagyva, feltehetjük a kérdést úgy is: mi a könyvvásárlások megoszlása, mi a koncentráció foka, a könyvvásárló családok körén belül. Itt is magas, bár nem olyan félelmetes ennek mértéke; a könyvvásárló családok egyharmada vásárolja a könyvek háromnegyedét, egyötöde pedig a könyvek több, mint felét. És ugyanez tükröződik a családi könyvtárak megoszlásában is. Az említett vizsgálat adatai szerint a lakossági könyvek állományának kb. fele a családok kb. 10%-ánál található, s ha csak a könyvvvel rendelkezők megoszlására vagyunk kíváncsiak, nos ezek egyhatedénél található a könyvmennyiség fele. Mindez persze 1964-es adat — frissebb nincs! —, aligha valószínű azonban, hogy azóta a megoszlási arányok lényegesen változtak volna.

A könyvállomány mennyisége viszont nyilvánvalóan nőtt, ez idő óta. Az említett vizsgálat 170—180 millió kötetre becsülte a lakossági teljes könyvállományt, de becslése csak igen bizonytalan számításokkal készülhetett. Azóta nyolc év vásárlásai növelték és nyolc év selejteződése csökkentette a könyvállományt; kb. 200 millió kötet kerülhetett be e könyvtárakba, és nem tudhatjuk, mennyi került ki belőlük. A korábbi becslést alapul véve, úgy vélem, valahol 250 és 300 millió kötet között lehet a mai könyvállomány.

A nem-vásárlás elsősorban kulturális indítékok hiányával magyarázható, akárcsak a nem-olvasás. Igaz, a jövedelemmel szoros összefüggést mutat a vásárlás mértéke, ez a kapcsolat azonban nem közvetlen, az ok mélyebben rejlik, a jövedelem és az iskolázottság összefüggésében. Ha a jövedelem lenne a döntő tényező, mivel magyarázhatnánk, hogy a munkás-alkalmazott családok sokszorta többet költenek könyvre, mint az azonos jövedelmű parasztcsaládok.

Az anyagi helyzet inkább a könyvekre fordított összeg nagyságát befolyásolja, kevésbé a könyvvásárlás tényét. A könyvek viszonylag alacsony ára lehetővé teszi a vásárlást szinte mindenki számára; annyira azonban nem alacsonyak az árak, hogy a jövedelemnek ne lenne hatása a vásárlás mértékére. A jövedelem tehát befolyásolja a vásárlást, de szerepe nem elsődleges.

A vásárlás és a könyvállomány koncentrálódása mögött tulajdonképpen az iskolázottság megoszlása fedezhető fel. A lakoságnak ma még csak kis hányada végzett felsőfokú vagy középfokú iskolát, és lévén ezek a leginten-

¹ Mándi Péter: Könyvolvasás és vásárlás Magyarországon Bp. 1965. Könyvkiadók és Terjesztők Tájékoztató Központja. Soksz. 78. p.

zívebb olvasók, vásárlók és könyvgyűjtők, természetesen e kis létszámú rétegben sűrűsödik a könyvállomány.

Nagyon keveset tudunk a könyvek olvasási gyakoriságáról. Míg a közkönyvtáraknál egyszerű a helyzet, és nem követünk el nagy hibát, ha minden kölcsönzött könyvet egy ízben elolvasott kötetnek tekintünk, addig a vásárolt könyvek olvasásszámát nem ismerjük. Sejtjük, hogy működik egy kiegyenlítő mechanizmus, és a hiánykönyveket kézzől kézre adják. A többi könyvet is több ízben olvassák: olvasóra találhat az együttlakó családon belül, a család tágabb köreiben, barátok és munkatársak közt, és természetesen egyazon olvasó is elolvashatja többször ugyanazt a könyvet. Egy vásárolt könyv többszöri olvasásával magyarázható, hogy az olvasmányok nagy többsége vásárlásból ered. Ha nem így lenne, akkor az olvasmányellátásban a közkönyvtárak játszanák a nagyobb szerepet. 1970-ben például egyedül a közművelődési könyvtárak 55 millió könyvtári egységet kölcsönöztek, míg a lakosság kb. 28 millió kötetet vásárolt. A különböző vizsgálatok mégis azt bizonyítják, hogy az olvasásban levő könyvek nagy többsége nem közkönyvtári eredetű; ez csak úgy lehetséges, ha a könyveket fizikai élettartamuk alatt átlagosan többen, illetve többször olvassák.

Az utóbbi évtizedben az olvasmányok forrásaiban eltolódás mehetett végbe a vásárolt könyvek javára. A közművelődési könyvtárak kölcsönzési teljesítménye magas szinten ugyan, de stagnál, a lakossági könyvvásárlás viszont növekszik, és évről évre nő a családi otthonokban levő könyvek mennyisége.

Mindeddig úgy tárgyaltunk képzeletbeli olvasónkról, hogy feltételeztük: egyaránt merít a családi könyvtár és a közkönyvtár kötetei közül. Jogos-e ez a feltételezés, ha egyszer a lakosságnak csak mintegy egyötöde tagja a közművelődési könyvtárak hálózatának. Igenis jogos, mivel az olvasó jellemző magatartása ez a kettősség; sőt minél intenzívebben olvas, annál inkább. A rendszeres olvasók többsége jár könyvtárba és egyúttal vásárol is. A legnagyobb családi könyvtárak tulajdonosairól tudjuk, hogy könyvállományuk jórészt szakkönyvek alkotják. Ezek sokat vásárolnak, egyúttal sok kölcsönzött szakkönyvet is olvasnak; rendszerint már nem közművelődési könyvtárak tagjai, hanem egy vagy több szakkönyvtárból kölcsönöznek.

Vannak természetesen — és nem is kevesen —, akik csak az egyik forrást veszik igénybe. Ha valaki 10–12 könyvet olvas évente, ezt vásárlásból, saját 150–200 kötetes könyvtárából, baráti kölcsönzésből is beszerezheti. Különösen, ha nem eléggé határozottak olvasmányigényei, és hajlamos arra, hogy azt olvassa, amit ajánlanak, ami kéznél van, ami éppen kapható. Ugyanez vonatkozik arra is, aki kizárólag kölcsönkönyvtárból választ, azzal a különbséggel, hogy itt sokkal gazdagabb és változatosabb anyaghoz juthat hozzá.

Fejtegetéseim konzekvenciája, hogy ha az egyéni olvasók többsége és az olvasók rétege mint egész, mindkét nagy könyvforrásból merít, és így a két

rendszer közös terepen működik és hat, akkor e ténynek vannak kutatásszemléleti következményei is. Az egyik következtetés, hogy be kell hozni az elmaradást a vásárlás és a családi könyvtár kulturális funkciójának kutatásában. A másik feladat: fel kell térképezni a következő néhány évben a két rendszer érintkező problémáit és különösen egymásrahatásukat az olvasók szintjén. Nem arra gondolok elsősorban, hogy a könyvtári rendszer és a könyvszakma kutatói sok közös vizsgálatra vállalkozzanak, inkább arra, hogy amikor külön-külön dolgozunk és olyan témához érkezünk, ahol az olvasás és az olvasói magatartás egészének van jelentősége, ne álljunk meg munkahelyünk igazgatási-szervezeti határán, és bátran terjesszük ki vizsgálatunkat a kérdéskör teljességére.

Van-e ez utóbbi kutatásoknak praktikus jelentősége? Miről is van szó tulajdonképpen? A két intézményrendszer által működtetett két mechanizmusról, mely az olvasói réteg szintjén egyetlen mechanizmusként hat, és jelentősen befolyásolja a könyvolvasók számát, az olvasás gyakoriságát és az igényességet az olvasmányok megválasztásában; mindez a közvetlenül megfigyelhető és mérhető jelenségek szintjén a kölcsönzés és vásárlás mennyiségi és minőségi mutatóinak változásában tükröződik. Ha javítani akarunk e mechanizmuson — és bizonyára van rajta javítani való —, akkor először fel kell tárnunk valódi működését; és éppen ez a kutatás feladata.

GICCS AZ IRODALOMBAN

A Nemzetközi Könyvév célja az olvasás-kultúra ápolása és kiterjesztése. E kultúrának azonban nemcsak a nem-olvasás az ellenképe, hanem — improvizált fogalommal élve — a pót-olvasás, a pót-olvasmány fogyasztása is. Természetesnek tartom, hogy a könyv fogalmát mindenek előtt a nemes irodalommal, az igazi tudománnyal és az emberiség javát szolgáló gondolatokkal társítsuk, de tudomásul kell vennünk, hogy a könyv a terjesztője az ál-irodalomnak, az ál-tudománynak és az emberellenes eszméknek is. Mint minden fogalom, elvontan a könyv is magában foglalja a vele való visszaélés lehetőségét is. E visszaélés legnagyobb hatású formája az irodalomban a giccs. Nem a ponyva, nem is a krimi, amely bevallja önmagát, hanem az az ál-irodalom, amelynek külsődleges jegyei megtévesztően azonosak az igazi alkotás eszközeivel. Mindez közismert, a giccsel könyvtárnyi irodalom foglalkozik, amelyben a szociológiai megközelítés éppúgy fellelhető, mint a művelődéstörténeti elemzés. Nem szeretném untatni a tisztelt hallgatóságot sem a giccs-irodalom összefoglalásával, sem pedig bizonyos igazságok akaratlan újra-felfedezésével. Mindössze két gondolatot vetek fel, amely véleményem szerint a giccs jelenségének elemzését a legközvetlenebb módon kapcsolja össze a mi közegünkkel, a szocialista irodalom és tömegkultúra fő gondjaival.

Sajnos még mindig kénytelen vagyok az evidenciáknál időzni. Ismétlem: a giccs meghatározása azért nehéz, mert külsőleg hasonlatos az igazi művészethez és irodalomhoz. Alapigazság, hogy az igazi művészet és irodalom a valóság transzponálása útján fejezi ki a világot: nem elég, ha az alkotó által választott társadalmi táj leírása pontos, ha az alakok hasonlítanak a modellekhez, s nem elég ha elmélkedő részek közvetítik a mű jelentését; sőt az sem elég, ha mindez igazodni igyekszik valamely műformához. A mondanivalónak írói vízióvá kell átalakulnia, amely a tárgyi tapasztalást szuverén világba emeli; ebben a világban mindennek megszabott helye van, melyet szükségszerűnek érzünk. Ez a transzpozíció teszi verssé, regénnyé, novellává, képpé, alkotássá a naturális élményt. Ha a mű öntörvényeiről beszélünk, csak látszólag távolodunk el az emberi világ objektív törvényeitől, valójában a közvetlen tapasztalás által megközelíthetetlen, mélyebb összefüggések sajátos kifejezésére

utalunk. Ezek az összefüggések — az alkotó szellemi típusától függően — egybeeshetnek az egzakt elemzéssel feltárt törvényekkel, de ha homályosabbak is, a közvetlenül felmérhetetlen felszíni valóság mögé világítanak. Ezért képesek megmozgatni az ember egész lelki- és tudatvilágát, s ilyképpen alakítani tudatát, világképét. Ez a művészet és irodalom nem sorolható az emberi világ valamely másodrendű szerepkörébe: a létkérdések körébe tartozik. Szerencsés korokban ez nyilvánvaló. Az e kérdéseken töprengő esszé-irodalom közhelye, hogy például a klasszikus görögség világában művészet és élet, művész és társadalom harmonikus egységben élt: ezt fejezi ki az a gyakran emlegetett mondás, hogy azt a görög vázát, amit mi múzeumi tárgyként csodálunk, valamikor a mindennapi életben használták. S az is ismeretes, hogy e harmónia szétfelbomlása a kapitalizmus korában érkezett el a nyilvánvaló válság szakaszához, hogy a fetisizálódási folyamat és a kapitalista munkamegosztás következményeképpen az élet és művészet törvényei különválnak, a kor nagy alkotói heroikus küzdelmet folytatnak az egység újrateremtéséért, s kialakul a két végletes pólus: az önmagát művelő irodalom- és művészet és az iparos művészet, amely elfogadja a szórakoztatás másodrangú szerepét, s már csak egyetlen törvényt követ, a piac, a kereslet törvényét. Ez utóbbi típus legtisztább példányait a giccek alkotói szolgáltatják. Felesleges részletesebben bizonygatni, hogy ezt a szerepvállalást akkor is a polgári érdek és világnézet hatja át, ha külsődlegességeiben a szocialista közeget használja fel. A lényegére mindennek előtt szórakoztatás-felfogása utal, amely azonos a kikapcsolással, a narkotizálással. Azonnal jelzem, hogy magam sem kapcsolom össze az ember-eszményt az örökké nemzeti, társadalmi és létkérdésekkel vívódó emberrel, a játékot, a szellemi tornát a pozitív embereszmény örök összetevői közé sorolom. Ezért választom el például a krimi az irodalmi gicstől, mert a bűnügyi történetek, a kalandregények egy elvont logikai kombináció izgalmát nyújtják, s fel sem keltik az olvasóban az élet és világmagyarázat igényét. Természetesen csak azokról a bűnügyi történetekről beszélek, amelyeknek sikerült a két szerep különválasztása. Más kérdés, hogy a napjainkban olyannyira elterjedt krimik nagy része mellőzi ugyan a társadalmi vonatkozásokat, de a logikai izgalmat emberellenes szenvedélyekkel kapcsolja össze, s ilyképpen át is lépi a semleges szellemi játék határát. De ez csak kitérő, mert a kikapcsoló szórakoztatás fő eszköze az az ál-irodalom, amely a külsődleges hasonlóság révén éppen az említett két szerep lényegi különbségét tünteti el: az igazi irodalom igényét kelti fel az olvasóban, az ember lelki- és tudatvilágának megmozgatása helyett azonban kikapcsol, narkotizál. Tehát voltaképpen a lelki automatizmusra épít, csupán azokat a már szinte öntudatlan lelki és tudati folyamatokat indítja meg, melyekre a mechanizált élet tudatunkat betanítja. Ezért kapcsolódik szükségszerűen az érzelmi, gondolati, társadalmi és formai közhelyekhez. Szórakoztató hatása tehát a pszichikai kényelemszeretet kihasználásával azonos. Másfelől: művészileg nem transzponál, hiszen a valóságdarabokat csak

akkor használja fel, ha azok nem feszítik szét a közhelyek határait, következésképpen eleve elkerüli a művészi transzpozíció célját, a mélyebb összefüggések kifejezését, amely természetesen már megbolygatná a mechanizált lélek és tudat kényelmét. Így a giccs egyszerre adja fel a művészet, a társadalom és az élet igazságának szolgálatát. Mit tart meg? A művészet és irodalom kellékeit, valamint az említett érzelmi, gondolati, társadalmi és formai közhelyeket. Éppen ebben rejlik a veszélyessége, mert a művészi ábrázolás eszközei közül ezek a kellékek a legmegfoghatóbbak. A transzpozíció folyamata — mivel annyi-féle, ahány szuverén műben végbemegy — az esztétika nyelvén alig megfogalmazható; a közhelyek pedig azt az illúziót kelthetik, hogy a giccs gondolatokat közvetít. Anélkül, hogy a giccs területét elhagynám, hadd utaljak néhány szóval a sematizmusra. Ennek sémák szerint létrehozott alakjai, helyzetei, egyszerűsített gondolatai, elvont eszmeisége és aplikált célzatossága éppúgy a lelki automatizmusnak, a tudat kényelmességének köszönhetné létezési lehetőségét, mint a giccs. Ma már jól látható, hogy az ötvenes évek elejének ez az irodalmi betegsége a kor politikai voluntarizmusának volt a megfelelője és részben következménye. S e politikai voluntarizmus érdekei is ellentmondtak az igazi irodalom érdekének, amely feltételezte a befogadók aktív lelki és tudati életét.

De visszatérve a giccs problémáira: időszerű-e ma a giccs veszélyéről szólni, hiszen magam is kiemeltem, hogy e jelenséget lényege a polgári társadalom érdekeihez és szemléletéhez kapcsolja; a polgári társadalom ellentmondásossága hívta létre a narkotizáló, felejtető, leplező irodalmi tömegcikket, amely ugyanúgy a kiütkeresés szükségszerű lépését előzi meg, mint a 20. század nemes irodalmába benyomuló irracionálisizmus. De az is közismert, hogy a két világot sem időben, sem térben nem választja el egymástól éles határ. A mi szocializmusunk átmeneti korszak is, amelyben tovább él — maradványaiban — a polgári társadalom és szemlélet hagyatéka, s amelybe behatolnak az új polgári eszmények és eszmék is. Emellett a mi társadalmunk is ipari társadalom, amelyben számolnunk kell a munkamegosztás következményeivel, a lelki és tudati mechanizmus újratermelődésével. S végül az is közismert, hogy a kereslet törvényének megnövekedett szerepe a magyar kulturális piacon megnehezíti a kommersz művek elleni küzdelmet. A giccs legjobb hírlapja és ellenszere tehát olyan társadalmi struktúra, amelynek nélkülözhetetlen eleme az aktív tudatú és pszichikumú ember. Hiszen ha felbontjuk a közösségi ember fogalmát, voltaképpen ugyanide érkezünk. A közösségi ember más szóval olyan társadalmi egyed, aki tudja helyét a társadalomban, s minden élményét és problémáját az egész, az összefüggések távlatába képes emelni. Politikai kategóriával ezt nevezzük szocialistának, lélektanilag pedig erről feltételezzük, hogy belvilága áttöri a lelki automatizmus határait. Persze a társadalmi átalakítás csak a kapilláris folyamatokon át fejtheti ki hatását a társadalmi tudat formálására, s e folyamat eredményét nem várhatja passzívan sem a kulturális politika, sem az irodalmi kultúra közvetítője. Gondolom, hogy ez az

ülésszak is annak a megnyilatkozása, hogy nem is akarjuk vállalni a passzív szerepet. Vázlatos gondolatmenetemmél talán azt is sikerült jelezni, hogy a giccs-et nem tekintem lépcsőfoknak az igazi irodalomhoz vezető úton. Elég gyakran felbukkan az a kompromisszumos vélemény, hogy az egyáltalán nem olvasók számára a giccs-irodalom mégis csak olvasmány, amely kimozdít a nulla pontról és tovább is vezethet. Csakhogy a giccs nem valamilyen alacsonyabb foka az irodalomnak, hanem ál-irodalom, sőt anti-irodalom. Az általam ismert szakirodalomból HERMANN BROCH tanulmányai elemzik a legmeggyőzőbben ezt a mozzanatot. „A giccs — írja Broch — nem ,rossz művészet’, hanem saját, sőt zárt rendszert képez, amely mint egy idegen test helyezkedik el a művészet összrendszerében, vagy ha úgy tetszik, mellette található; összehasonlítható . . . az Anti-Krisztus rendszerével Krisztushoz való viszonyában . . .” Broch is abból indul ki, hogy a különbségtétel meglehetősen nehéz, mert minden rendszer dialektikusan képes arra, hogy kifejlessze saját anti-rendszerét, és a veszély annál nagyobb, minél pontosabban hasonlít egymáshoz az első pillantásra a rendszer és az anti-rendszer. De ha eloszlatjuk a minőségi fokozat-különbség illúzióját, láthatóvá lesz, hogy az irodalom rendszere nyitott, a giccsé viszont zárt, az előbbi etikai igényű, azaz irányokat ad az embernek, melyeket követve emberhez illően cselekedhet, ezzel szemben egy zárt rendszer, még ha etikailag színezett is, utalásaival nem tud túljutni bizonyos játékszabályokon, tehát az emberi életnek általa átfogott részeit játékká változtatja. Itt a gondolatmenet már átvezet az értékelmélet körébe, ahol Hermann Broch ugyancsak meggyőző érvekkel segíti a giccs-táplálta gyanú fogalmi körülírását. Példája a középkori művész, akinek „pillantása ugyan kizárólag a rendszer végtelen értékéjére, Istenre irányult, de a művész Istent mégis csak úgy tudta szolgálni, ha jó kézműves munkákat hozott létre . . . Problémái nem Istenben rejtettek . . ., hanem a színekben, a térfelosztásban, az emberekben és állatokban, melyeket Isten dicsőségére lefestett . . . Istent kizárólag azáltal kellett szolgálnia, hogy földi munkáját magáért a munkáért végezze, csak ezeknek a beállítottságoknak az egyeztetésével cselekedett valóban etikusan, csak úgy jutott el a végérvényes esztétikai hatáshoz, amely a végtelenben állott előtte.” Ma már a művészet nem tartozik a vallás rendszeréhez és a többi értékterülethez hasonlóan önállóvá lett, Broch példája azonban a mai művész titkát is pontosan kifejezi: a művészet rendszere ma is őrzi legfelsőbb értékéjét, amely azonban még mindig a végtelenben lebeg, nevezzük „szépségnek” vagy „harmóniának”, s ebben a végtelenségben definiálhatatlan. Ezért vállalja az igazi alkotó a végtelen cél örök rohamozását, ezért számol az elődök nagy műveinek utánozhatatlanságával. S ezért válik a végtelen eszmény közvetlen céllá az anti-művész, a giccs-gyáros műveiben. Ez az eszményi teljesség és zártság adekvát a giccs-élvező tudati-lelki automatizmusának kényelmével, a társadalmi, gondolati, érzelmi és formai közhelyek magabiztosságával.

A MŰBEFOGADÓI ATTITÚD ÉS SZEMÉLYISÉGVÁLTOZÓK ÖSSZEFÜGGÉSEI — KÍSÉRLETI MEGKÖZELÍTÉSBEN

— *Egy irodalompszichológiai vizsgálat körvonalai* —

A kutatás előzményei, a kérdésfeltevés

A pszichológiát hosszú ideig jellemezte, hogy sokkal nagyobb hangsúlyt helyezett a lelki történések nyomán megszülető termékek értékeinek osztályozására, mint a pszichológiai folyamatok természetének kutatására. Erre az ellentmondásra, az arisztoteleszi gondolkodásmód továbbélésére a figyelmet LEWIN (1972) hívta fel, akinek vizsgálatai a pszichológiai mezőben felszólító erővel jelentkező tulajdonságokról — valenciákról — jelentős változást hoztak e téren is. A ránk ható tárgyak, jelenségek, személyek valenciái, a szükségletünk okozta feszültség feloldásával mint pozitív értékminőségek irányítják cselekvésünket.

Nyomonkövetésük példát mutat arra, ahogyan a pszichológus az a priori értékminősítések bevitelét magának az értékelő folyamat tényleges pszichológiai természetének a kutatásával cseréli fel. A pszichológusnak nem az a fő problémája, hogy az egyén (csoport) mennyire ismeri az értéket (milyen a tudása a partikuláris érdekeken és helyzeteken túlhaladó objektív értékrendről), hanem hogyan éli meg, milyen az értékélménye. Paradox fogalmazásban: az értékelési folyamat pszichológiájával értékétől függetlenül kell foglalkozni, azaz törvényszerűségeinek felderítése akkor is feladat, ha a véleményalkotó objektíve értéktelen dolgot ítél értékesnek vagy fordítva. Ugyanakkor az értékelési folyamat megértése érdekében viszonyítási keretként a társadalmi objektívációk által közvetített értékrend tekintetbe vételéről nem mondhatunk le. Amint a valencia is viszonytulajdonság: a tárgy objektív adottságai-ból és a személy szükségleteiből szövődik, úgy az értékelési folyamatban is hasonló ötvöződés tapasztalható. (Más — lényegében filozófiai-szociológiai — kérdés, hogy a tárgyak objektív adottságainak megállapítása rendszerint semmi gondot nem jelent, míg az — erkölcsi, intellektuális, esztétikai — objektív értékrend megállapítása közel sem ilyen magától értetődő.)

Az értékekhez attitűdök kapcsolódnak, amelyek mint reakciósémák, készenléti állapotok közvetlenül megszabják egy-egy tárgy, személy helyét a jó—rossz, kedvező—kedvezőtlen dimenzióban, közvetve pedig az életvezetésben számottevő értékirányulásról vallanak. Az értékrendszer attitűdök gondosan kidolgozott és összekapcsolt szerveződése (COOPER—MC GAUGH, 1966).

Az értékelő tevékenység háttérének és lezajlásának tisztázása tehát — irányuljon az érdeklődés mégoly sajátos területre, mint az esztétikai értékek megítélése — az attitűdkutatás szerves része. Ha a kérdésfeltevésünket úgy fogalmazzuk, hogy a befogadó attitűdjét kutatjuk meghatározott művek megítélése során, ezzel azt jelezzük, hogy a vizsgálat operacionalizálásában az attitűdkutatás tapasztalatait figyelembe véve alkotjuk meg hipotéziseinket, az attitűdvizsgálatokban alkalmazott módszerekkel (elsősorban attitűdskálákkal) igyekszünk feltárni a pszichikai történéseket, és az adatok értelmezésében, a magyarázóelvek kialakításában ugyancsak e terület eredményeire támaszkodunk.

Így jártunk el már abban a négy vizsgálatban, amelyeket a műértékelés pszichológiájáról korábban végeztünk. Először azt kutattuk, hogy azonos versek többszöri megítélése során az idő múltával tapasztalható-e változás, ha a véleményalkotást külső feltételek nem befolyásolják. Majd arra kerestük a feleletet, hogy akkor is érvényes-e a kongruencia (a vélemények, nézetek egybeesésének, összhangjának) elve, amikor már ismert tárgy megítélésének újabb mozzanata helyett a forrás eddig nem ismert tényleges műve a megítélés tárgya? Mindkét alkalommal döntő elem volt a válasz kialakításában az információs és presztízshálózat működésének megvilágítása. Ennek keretében nyílt mód a kultúrsznobizmus jelensége, illetve a sznob értékelési minta hagyományos felfogásának megkérdőjelezésére, aminek azután kifejezetten a sznobizmus értékelésének szentelt vizsgálat eredményei jóval nagyobb teret biztosítottak. Műalkotások értékeléséről lévén szó, a kritikus kérdés: hol válik el az értékelés egyéb, nem művészi objektivációk megítélésétől? Másképpen fogalmazva: hogyan tükröződik a véleményben a mű (a művészet, az esztétikum) értékelése? Vajon, ha nem a művön kívüli tényezőket, nem a művet körülvevő kontextust változtatjuk meg a szerző nevének bekapcsolásával, illetve kiiktatásával — mint ezt e vizsgálatokban tettük —, hanem magát a művet, jellegzetes megjelenésmódját, úgy az értékelő tevékenység hasonló vagy talán még nagyobb átalakulásával kell számolni? Ez volt további vizsgálatunk fő kérdése, amely egyúttal alkalmat teremtett a konnotáció és denotáció, az esztétikai és a szemantikai „információ” összefüggéseinek tisztázására.

Mivel kutatásainkról egy monográfiában részletesen beszámoltunk (HALÁSZ, 1972), pillanatnyilag elégséges annyit mondani, hogy azoknak a trendeknek a feltárását célozták, amelyek általában érvényesek a műértékelési folyamatra, általában helytállóak a műbefogadó attitűdre. Azaz néhány alapvető működési elv megismerésére törekedtünk anélkül, hogy ebben az első megközelítésben alkalmunk lett volna feltenni a kérdést: hogyan módosítják a műértékelést egyéni pszichológiai sajátosságok.

Úgy tűnik, e kérdésfeltevessel tulajdonképpen jelentős lépésváltás igényét is bejelentjük: az attitűdkutatás felcserélését alkalmazott személyiségpszichológiával. Valójában azonban e kategorikus megkülönböztetés a pszichológiai kutatás olyan fejleményeit teszi zárójelbe, amelyek a jelen esetben is

igen lényegesek. Igaz, a személyiség pszichológiai képlete mint az egyéni jellegzetességek és viselkedésmódok konfigurációja az attitűdöknél jóval tágabb fogalmi konstrukcióként kezelhető. A kifinomult ízlés és esztétikai ítélőképesség általános személyiségvonás, azonban X giccsíró gyártmányaival szembeni kedvezőtlen attitűd kevésbé globális és elsősorban bizonyos társadalmi objektumhoz való körülírt viszonyra utal.

JAHODA és WARREN (1966) -- akik hasonló megkülönböztetéssel élnek az agresszivitás és a színes bőrűekkel szembeni ellenséges attitűd kapcsán -- azonban elismerik, hogy mégsem joggal az a szemlélet, amely az attitűdöket a személyiség megközelítésében lényegesnek tartja és azt vizsgálja, hogy mi a funkciójuk a személyiségjegyek fenntartásában. Még tovább megy SECORD és BACKMAN (1972), amikor a személyiséget mint összefüggő attitűdökből álló értékrendszer szerveződését írják le. Kétségtelen, nem érhetjük be azzal, hogy a képességek, az érdeklődés, az értékek, a motivációs diszpozíciók mellett az attitűdöt is felsoroljuk a személyiség különböző aspektusai között, ahogy például GUILFORD (1959) teszi. Ezeket az aspektusokat ugyanis a szükségletektől és az érdekektől elválaszthatatlan attitűd sok szállal átfonja, illetve magába kebelezi.

Az attitűd egyéni életkörülmények terméke, előző tapasztalatok függvénye. S mint a soron következő tapasztalatokra adott válasz szervezője kontinuumot alkot múlt, jelen és jövő között. Kifejezi a konzisztenciát a szüntelenül változó helyzetekben, egyúttal teret ad a változó világ hatásainak, a korábbi-tól eltérő válaszolásnak. Az attitűdfogalom lényege tehát a dinamika. Kognitív, affektív és konatív megnyilvánulásainak feltárásával az attitűdkutatás olyan feladatokat végez el, amelyekre a személyiségpszichológia hivatott. Legalábbis elvben. Gyakorlatilag a személyiség viszonylag konzisztens értékelő elemei szerveződésének és változásának a vizsgálatát az attitűdkutatás tudta operacionalizálni. Kihat ez a személyiségről kialakuló képre, de a kutatás egymással szerves kapcsolatba lépő módszereire is.

Amikor tehát a műértékelést befolyásoló személyiségváltozókra irányítjuk figyelmünket, nem teszünk mást, mint a műbefogadó attitűdjére vonatkozó vizsgálatainkat mélyítjük. Nevezetesen: azt is szeretnénk pontosabban megismerni, hogy az irodalmi művek megítélése során aktuálisan megnyilatkozó attitűd mennyiben függvénye egyéb konzisztens és tágabb hatókörű attitűdöknek, illetve személyiségjegyeknek.

Jelen keretek között azt a feladatot tűzhetjük ki (márcsak területi okok miatt is), hogy a kísérleti megközelítés általunk választott tényleges útját mutatjuk be -- némi rövidítéssel --, jelezve közben részcelkitűzéseinket. Tanácsos ezért felidézni a mű megváltoztatásával végzett korábbi vizsgálatunk néhány vonását. A vizsgálat eltérő esztétikai értékű, de tematikailag azonos meggyőző intenciójú (a négerkérdésről szóló) verssel és novellarészlettel folyt. A vizsgálatban később részt nem vevő személyek egy-egy csoportja saját

szavaival a lehető legrészletesebben leírta a művek minden mozzanatát, majd a leggyakrabban ismétlődő jegyekből, illetve jellegzetes mozzanatokból egy-egy szöveget állítottunk össze. A tulajdonképpeni kísérlet az eredeti művekkel és a leegyszerűsített változatokkal, a szerző nevének feltüntetésével, illetve anélkül folyt, mindegyik változattal egy-egy különálló csoportban. Jóllehet az objektív értékrendhez igazodó értékelismerési tendencia érvényesülésének határaitól némileg pontosabb adatokhoz jutottunk, nyilvánvaló, hogy e tendencia működésének finomabb feltárása csakis a kísérleti változók számának növelésétől és árnyaltabb kezelésétől várható. Ennek megfelelően kísérletünk különféle irodalmi művek és változatok többfajta értékeléséből, valamint meghatározott attitűdskálák és személyiségtesztek kitöltéséből állott.

A vizsgálati minta jellemzése

Kísérleti személyeink — akárcsak az előző vizsgálatokban — fővárosi gimnazisták, a Kölcsey és a Szinyei Merse gimnázium III. osztályának befejezéséhez közeledő tanulók voltak. Széles körű érdeklődésük, fogékonyságuk, általános műveltségük, irodalmi és művészeti kultúrájuk, kora gyerekkoruktól kulturálisan viszonylag ingergazdag környezetük a hazai gimnazisták zöménél is erőteljesebben a pillanatnyi átlagolvasó és néző fölé emeli őket. Túljutottak azokon a szinteken, amelyeknek képviselői a művészi értéket az izgalmas, szórakoztató, kellemes, azaz szubjektív hatással azonosítják. Arra törekednek, hogy a hangulati elemeken túl a presztízsszempontokon is felülemelkedjenek. Képesek a mű struktúrájának boncolgatására, bár az objektívebb megközelítési mód, a mű tényleges értékeinek mérlegelése nem egyszer csorbat szenved. Ez természetes is, ha életkorukra, ismereteik és élményeik korlátaira gondolunk. Helyzetük köztes. Átmenetet alkotnak „lefelé”, a kevésbé és „felfelé”, a képzetebb műértékelőkhöz. Így feltehetően eredményeinktől is többirányú következtetések vonhatók le.

A vizsgálati minta kiválasztásának további szempontja a homogenitás, hogy az értékelendő művek nagy valószínűséggel ismeretlenek legyenek, de hasonló művekről, illetve szerzőjükről mindegyik kísérleti személy hasonló tudás birtokában legyen. Végül, a vizsgálandó szempontok gazdagságával együtt jár, hogy meglehetősen nagyszámú kísérleti személyre van szükségünk, akik a hosszúra nyúló (összesen 4 1/2 óra), több részes vizsgálatban anyagi ellenszolgáltatás nélkül „kis szemvesztéssel” vesznek részt. Vizsgálati mintánk e tekintetben ideális volt, mivel a kísérletsorozatot hat egymás után következő lélektan órán lehetett végrehajtani, és a kísérletvezető lélektan tanárunk volt.

Miután közölte velük, hogy olyan érdekes dolgokat fognak csinálni amelyekkel eddig még nem találkoztak lélektan órákon, elmondta, hogy egy hosszabb művészetpszichológiai vizsgálatban való közreműködésre kéri őket.

amelynek célja megismerni, hogyan hatnak bizonyos fajta irodalmi művek. Nemcsak a vizsgáltak, de a kísérletvezető sem ismerte a vizsgálat meglehetősen sokirányú kérdésfeltevéseit. Fusztán önerejükől ezeket aligha láthatták át. Valószínűtlen, hogy a várakozásokhoz való igazodás, azaz a kísérleti változók helyett a kísérlet követelményjellemzőihez igazodás veszélye (ORNE, 1962) jelentős lenne. Nagyon nehéz úgy eljárni a „jó kísérleti személy szerepét”, illetve akaratlanul is sugalmazni őt erre, ha e szerep kritériumai ismeretlenek.

Annál valószínűbb, hogy a hely szellemének hatásai érvényesülnek. Bár a vizsgáltak tudták, hogy tudományos kísérlet alanyai, nem vonatkoztathattak el attól, hogy tanítási órákon egy tanáruk irányításával dolgoznak, és ráadásul a sokfajta, különböző időpontban kitöltött vizsgálati lap azonosítása nevük feltüntetését is megkövetelte. Ha tudták is, hogy teljesítményükért nem kapnak osztályzatot, arra gondolhattak, hogy tanáruk is átnézi, valami szerepe lesz hát a róluk kialakuló véleményben. Ezért feltehetően olyan beállítódással láttak neki a feladatoknak, amilyen a viszonyuk az iskolában felmutatott szellemi teljesítményekhez, önmaguk megmutatásához és kifejtéséhez. Vagyis elsősorban az iskolai szituációban való érdekelttségük mértéke befolyásolta a kísérletben tanúsított erőbedobásukat. Ehhez járult hozzá — az egyes feladatok természetétől eltérő mértékben — az a motivációs többlet, ami a munka szokatlanságában, újszerűségében, önkéntelen érdeklődést lebilincselő hatásában rejlett.

Az önkéntes jelentkezés, illetve a random kiválasztás lehetőségét — nem utolsó sorban szervezési nehézségek, a szükséges létszám biztosítása miatt — kizártuk. A kísérletet az említett két iskola négy-négy III. osztályában az összes tanuló bevonásával kezdtük meg, összesen 271 személlyel. Az irodalmi művek értékelése három tanórát, a személyiség és attitűdvizsgálatok ugyancsak három tanórát vettek igénybe. Ha valaki közben egyszer is hiányzott, nem folytathatta tovább a vizsgálatot. Egyetlen szelekciós tényezőnk tehát a vizsgálat napjára eső — rendszerint betegség okozta — iskolai hiányzás volt. 234 fő végzett el minden műértékelési feladatot, és 202 azoknak a száma, akiknek a műértékelési és a személyiség-attitűd anyaguk egyaránt teljes. Ezért azt mondhatjuk, hogy az adott terepen a betegeket kivéve mindenki részt vett a vizsgálatban, függetlenül irodalmi-művészeti érdeklődésétől, felkészültségétől, vállalkozókedvétől.

A vizsgálat anyaga és módszere

Versrészletek értékelése. Arra törekedtünk, hogy a vizsgálati anyag mind a lírai, mind a szépprózai műveknek viszonylag széles köteget ölelje fel. GONDOS (1971) 333 mű (jobbára regény) címlistáját kínálta kb. 2700 olvasónak, felkérve őket, hogy egyszer húzzák alá az általuk olvasott és kétszer a kedvelt műveket. A művek vonzását és taszítását jelző asszociációs együtt-

hatók révén ízlésformációkat kapott. A vizsgáltak szemében egymás közelében fellépő, hasonlóan kedves és egymástól távolálló, más körbe tartozó művek kötege jelenik meg előttünk.

Gondos maga is hibaforrásnak tartja, hogy az olvasók presztízssokokból olykor aláhúzni kényszerülnek olyan művet, amelyet nem olvastak, de úgy érzik, hogy ismerniök kellene. Viszont azért, hogy a maradandó élményt nyújtó művek jelzésére külön felszólítást kaptak, ezt — eleget téve már elébb a presztízszempontoknak — megbízhatóan végzik el. S az előbbi hibaforrást ellensúlyozandó az egy aláhúzással jelölt műveket a szerző — igen bölcsen — nem annyira az olvasottság, mint a közismertség mutatójának tekinti. Az ismert és a választott mű megkülönböztetésének értékét azonban Gondos szerint is csökkenti, hogy a múlt benyomás egybemosódhat a pár nappal ezelőtti friss könyvélménnyel. E tekintetben a divat és reklámhatások, valamint a megfilmesített, tévére adaptált művek fokozott „kiugrásával” kell számolni. Ezért a szerző a műveket ismertségük szerint öt osztályba rendezte, és csak egy-egy azonos népszerűségű osztályon belül érvényesítette a kedveltségi sorrendet.

Bármiként ítéljük is meg e vizsgálat hibaforrásait, a művek ízlésnyalábba szerveződésének egzakt megragadására törekvés mindenképpen követendő vonása. Az pedig a műértékelés pszichológiai mechanizmusainak megismeréséhez is közelebb vinne, ha pszichológiai kísérleti feltételek között meg tudnánk határozni ízlésnyalábokat, illetve viszonyukat egyéb kísérleti változókhoz. A pszichológiai vizsgálatnak természetesen a változókat (azaz jelen esetben a vizsgált műveket) a kísérleti helyzet szerves részévé kell tennie és ily módon elvileg azonos és ellenőrizhető külső feltételeket kell teremtenie. Ezzel egy csapásra megszüntetjük a címlista aláhúzásából fakadó hibaforrásokat. Ha a technikai kényszerűség pusztán művek címéből összeállított lista terjedelmét is korlátozza, maguknak a műveknek a bemutatásakor fokozottabban fennáll e kényszerítő helyzet. Egy ülésben végzett kísérletben nemhogy regények, de egy regény olvasására és értékelésére sem gondolhatunk. Sőt, a terjedelmileg legigénytelenebb irodalmi ág, a költészet céljainkra való alkalmazása sem problémamentes. Az időkorlát miatt aközött választhatunk, hogy három-négy verset adunk többszöri olvasásra és értékelésre, vagy az értéktartomány terjedelmének jelentős bővítéséért egy-egy mű terjedelmének csökkentésével fizetünk. Tekintettel, hogy még ez utóbbi esetben sem haladja meg az exponálható értékváltozatok száma a szükségeset, emellett a megoldás mellett döntöttünk. Versek helyett pár soros versrészleteket (összesen huszat) alkalmaztunk, vállalva annak következményeit, hogy az egész műből kiemelt rész nem képviselheti magát a művet; a töredék nem azonos a mű egyszeri struktúrájának értékével.

Vizsgálatunk ezért nem is azoknak a költeményeknek a megítélését kívánja tisztázni, amelyekből a részletek valók. A versrészleteket XIX. és XX.

századi magyar költők, nevezetesen Ady, Baranyi, Dengi J., Farkas I., Füst M., Jobbágy, József A., Juhász F., Kassák, Kosztolányi, Nagy L., Petőfi, Pilinszky, Pósa L., Radnóti, Szabó L., Szabolcska, Szász E., Tóth Á., Vajda műveiből válogattuk ki oly módon, hogy a vizsgáltak hasonló téma (szerelem) minél változatosabb költői kezelésmódjával találják magukat szembe.

Néhány részlet egysíkú felépítése, giccses közhelyekből összeszerelt képekkel, iskolás verselgetéssel párosul. Közülük egyesek szépelgő, hamis népdalutánzó, avitt-idillikus hangneme viszonylag könnyűvé teszi értéktelenségük felismerését, ugyanez már nem mondható el a velük lényegében azonos színvonalú, de „maian” ható — abban az értelemben, ahogy ezt az utóbbi években keletkező slágerszövegek jórészeről is elmondhatjuk — néhány részletről. A többiek vitathatatlanul költői képeiben egy-egy alapérzés gondolatilag is frappáns megfogalmazása testesül meg. Míg több részlet minden tekintetben kiegyensúlyozott, szabályos felépítése ezt könnyen áttekinthetővé is teszi, jóval nehezebb dolga van az olvasónak a számos áttételt alkalmazó, szabadabban hömpölygő, a líra hagyományos határait elmosó változatokkal.

A kísérleti személyek mindegyik változatot művészi értékük szerint hat fokozat segítségével minősítették egy értékelő lapon. A minősítések szerveződéseiből megtudhatjuk, hogy *a)* valóban kialakulnak-e jellegzetes ízlésnyalábok?; *b)* mennyiben határolódnak el a fentebb első csoportként jellemzett részletek a többiektől?; *c)* mennyiben férnek össze a könnyebben és nehezebben áttekinthető (szabályosabb és szabálytalanabb) részletek a magasabb érték-tartományon belül?; *d)* tapasztalhatók-e más szervező elvek a preferenciák kialakulásában?

E vonatkozásban gondolhatunk a részletek dinamikájának figyelembevételére, amit a melléknév/ige arányából képzett akcióhányadossal ki is számíthatunk. Ha ezt tesszük, kiderül, hogy olyan részletek mutatkoznak hasonlóan dinamikusnak, azaz kerülnek most együvé, amelyek között szembeszökő művészi értékkülönbség van, viszont olyanok kerülnek egymástól távol, amelyek között művészi rokonság tapasztalható. Minthogy azonban az alkotásban művészi és nem művészi értékek közötti szüntelen kölcsönhatással kell számolnunk (MUKAŘOVSKÝ, 1970), elvileg nem lehetetlen, hogy a művek dinamikai telítettsége — az érzelmi együttmozgásra gyakorolt hatás miatt — olyan érték, amely a befogadók véleményét kedvezően befolyásolja. Bizonyos, hogyha e tényező jelentős, úgy a preferenciák kialakulásáról leolvasható. S ellenkező esetben pedig joggal tételezhető fel, hogy a hatás szempontjából kevésbé specifikus kvantitatív szemantikai mutatók — jelen összefüggésben — elhanyagolhatók.

A részletek osztályozását követően a kísérleti személyek a legjobban és a legkevésbé tetsző részletről kifejtették véleményüket. A szélső választások megindokolása révén az értékelési struktúra legnyilvánvalóbb kategóriái tárnak fel, és megtudhatjuk, hogy *a)* az elfogadás és elutasítás értékelési struk-

túrája mennyire konzisztens?; b) kimutatható-e összefüggés meghatározott preferenciakapcsolatok és az értékelési struktúra alakulása között?

Minél teljesebb tájékozódást nyújt maga a megítélendő objektum, annál kevésbé szükséges az értékelés során külső segédforrások figyelembevétele. Ebből egyenesen következik, hogy az egész műből kiemelt részletek nagyban növelik az értékelő bizonytalanságát, s emiatt jobban ki van téve a kontextus és presztízshatásnak. Feltehető tehát, hogy a presztízszuggesztibilitás fokozódik. E tényező bekapcsolása kísérletünkbe — a versrészleteket a vizsgáltak egyik része a szerző nevének feltüntetésével, másik része a szerző neve nélkül kapta meg — nemcsak annak tisztázásához segít hozzá, hogy van-e különbség a két változatban létrejövő ízlésnyalábok között, hanem ahhoz is, hogy mennyiben hozhatók kapcsolatba a tapasztaltak bizonyos személyiségváltozókka.

„Ha misított” rövid próza változatok értékelése.
A műalkotás értéke objektív mérésének közismert nehézségei miatt már említett korábbi vizsgálatunkban is olyan feltételek megteremtése volt a célunk, hogy adott kereten belül vitán felül álló, szilárd viszonyítási alappal rendelkezünk. Ezért hoztunk létre a művészi közléstől minél távolabbi, de ahhoz tartalmában ragaszkodó átiratot, amely egyszerre igen sok szempontból leegyszerűsített és megrövidített változat volt. Az átirat — némileg fésültebb formában — leginkább az iskolai tartalmi kivonatokra emlékeztetett, amelyek akkor születnek, amikor diákokat művek leírására szólítanak fel. Ily módon az eredeti mű és a változat között egyszerre volt nagy különbség felidézőerőben, szerkezetben, a jelzők, határozók, igék használatában, a szavak és mondatok kapcsolódásában, bizonyos mozzanatok hangsúlyozásában, mások elhagyásában, s mindezzel együtt a terjedelemben is.

Mostani kísérletünk célja éppen az, hogy több és egymással lehetőség szerint jól összehasonlítható értékváltozattal dolgozzunk. Azaz egy-egy — mindig a szerző neve nélkül alkalmazott — variáció meghatározott változót képvisel. Nem arra várunk feleletet, hogy amikor a művészi megjelenítés mezejéből teljes egészében átlépünk az egyszerű deskripcióba, milyen különbségeket észlel az értékelő, hanem arra, hogy az értékelési tendencia mennyiben követi a mű egy-egy szemantikai vagy stilisztikai tényezőjében bekövetkező változást. A kísérleti változó tehát mindig az eredeti mű és a szóban forgó változat közötti különbség, amelynek szerepére a műveket megítélő kísérleti személyektől kapott adatok eltéréseiből tudunk következtetni.

Ha a művészi értéktartomány helyét (a kísérlet szempontjából közömbös, hogy pontosabban meg tudjuk határozni ezt a helyet, ha elégséges evidenciánk van arról, hogy a művészi értéktartományon belül kell keresnünk) elfoglaló művet olyan személyek próbálnak módosítani, akiknek művészi tehetsége szembeszökően az alkotóé alatt marad, a létrejövő változatok az eredeti műhöz képest még akkor is értéktelenek lennének, ha a beavatkozás kifejezetten a mű megjavításának igényével történne. Még több okunk van e feltevésre, ha

az átalakítót egyenesen az a cél vezeti, hogy hol ebben, hol abban csökkentse a mű értékét. E tekintetben nyilvánvalóan számbajöhet több mozzanat, amely a művet szokványosabbá, tompítottabbá, egysíkúbbá teszi, egészen odáig, hogy jelentése az eredetitől már nemcsak eltérő, de homlokegyenest ellenkező lesz. E mozzanatok közül elsősorban az ábrázoló- és kifejezőerő csökkentésével, a feszültség csökkentésével, a motívumok egy részének elhagyásával, elszemélytelenítéssel, happy-endesítéssel, magyarázkodó megjegyzések beiktatásával, divatos sztereotípiák és sematikus elemek bevitelével éltünk.

Természetesen, tudatában vagyunk, hogy e tényezők megítélése elvileg ugyanazokkal a buktatókkal jár, mint általában a művészi alkotásoké. Az objektív esztétikai érték megnyilvánulása, érvényesülése, sőt megállapítása, felismerése is egy-egy kultúra, osztály vagy csoport esetében szociológiai-pszichológiai tényezők függvénye. Ennek ellenére az értéket (illetve jelen esetben az értékfosztó — értéktelenítő hatást) mégsem az adja, hogy kik mennyire tartják értékesnek (értéktelennek), hanem a mű belső struktúrája, illetve az abban játszott szerep. JÓZSA (1972) úgy fogalmazza meg e dilemmát, hogy embercsoportnak csak definiált dolgokhoz való viszonyát lehet vizsgálni, így az esztétikum értékelése csak valamilyen előzetes esztétikai értékrendszer segítségével közelíthető meg. És ha szerét ejtjük az előzetes értékrendszer empirikus vizsgálatának is, ezt sem tehetjük másként, mint az esztéták, kritikusok, művészettörténészek és egyéb szakértő közeg által objektivált — aktuálisan ugyan a legérvényesebb, de szintén vitatható — értékrendszer birtokában. A fent nevezett tényezők alkalmazásának értékcsökkentő hatását is csak ebben a vonatkozási keretben tekinthetjük evidensnek. Mindaz, hogy adott kontextusban mit tartunk happy-endesítésnek, divatos sztereotípiának, sematikus elemnek, kezdetleges motiválásnak stb. mindaz, hogy ezek miért gyengítik az esztétikai értéket, az említett értékrendszer ismerete és elfogadása alapján válik magától értetődővé.

A kísérletben *Örkény István* két művéből indultunk ki, az egyiknek *Vidék*, a másiknak *A megváltó* a címe. A *Vidék* híven követi az elbeszélés hagyományos menetét, egy emberi sors drámai felvillantásából áll. Mindent közöl az olvasóval, ami az ábrázolt életút rekonstruálásához, a hőssel való azonosuláshoz, sorsa feletti eltöprengéshez szükséges. A cselekmény, a szereplők és a környezet betű szerint funkcionálnak, s ahogy SZEGEDY—MASZÁK (1971) írja az elbeszélés e fajtájáról: azonnali kielégülést nyújt az olvasónak, mert témája könnyen meghatározható, jelentése nyilvánvaló, és formája sem okoz problémát. A rövidprózának azonban, különösen újabban, vannak olyan megnyilvánulásai is, amelyekben az előbbivel szemben a cselekmény, a szereplők és a környezet metaforikusan — szimbólumként vagy allegóriaként — funkcionál. A metafora — KENNETH BURKE (1945) szavaival — annak eszköze, hogy valamit valami mással fejezzünk ki. A metafora úgy mond valamit egy ismeretlen dologról, hogy egy másik, ismert jelenség szempontjából szemléli.

Ennélfogva jelentése bújtatott, nehezen kihámozható, az „információ” bizonytalansága kifejezetten nagy. Így van ez A megváltó esetében is. Azáltal, hogy — összhangban a modern művészet számos alkotásával — a szokásosnál jóval többet bíz az olvasó elmetevékenységre, zavart és feszültséget ébreszt benne, és igen valószínű, hogy értékelése a rövidpróza előbbi változatát képviselő műtől eltérő attitűdöket is mozgásba hoz.

Eljárásunk csak úgy követhető — és érdekességét is ez adja —, ha a hamisítványokat is bemutatjuk. Mivel elvileg mindkét rövidpróza esetében hasonlóan jártunk el, ezúttal elégséges, ha a kevesebb helyet igénylő műre térünk ki részletesen. *A megváltó eredeti változata* az A-val jelzett (1. számú melléklet). Bár a Vidék sem tartozik a terjedelmesebb elbeszélések közé — kísérleti célra ezért is oly megfelelő —, az egypercesek közül való írás az előbbinek mindössze harmadát teszi ki. A talányosan sokat sejtető cím után prózaiságtól teljesen mentes művet várnánk. Ehelyett arról kapunk gyakorlatiasan pontos tájékoztatást, hogyan fejezte be éjszaka az író drámáját, kereste meg a csónakost, vitette ki magát a sima vízre. Olvasói éberségünk, a cím keltette feszültségünk szinte teljesen elaludna, ha az egyhangú evezés csendjét három ismétlődő alkalommal nem szakítaná meg a csónakkal folytatott rövid párbeszéd arról, hogy túlhaladtak-e már a parti látótávolságon. Érezzük hát, az író készül valamire, valamire, amit profán tekintetektől háborítatlan kíván megtenni, de bizonyos: a vízen járás ötlete nem szerepelt várakozásunkban. A cím ellenére nem is igen szerepelhetett, hiszen e szándékot bejelentő utolsó mondatig legaprólékosabban valósághű leírást olvashattunk. A művészi megjelenítés meglehetősen kontrasztját az teremti meg, hogy a szürrealitásba emelkedés viccebe illő poénna történik meg. Amilyen magától értetődőséggel bocsátotta vízre az író hősét, pontosabban önmaga egyik életérzését, olyan nagy bizonytalanságban hagyta az olvasót. Zavarodott — kénytelen mosolya közben magának kell megtalálnia az összefüggést, az alkotás kimondhatatlan diadala nyomán a határtalanság, a teljesség, a mindenhatóság érzésének felébredése, a művészi teremtés és a világmegváltás élményközössége között. Majd az extatikus állapottal való azonosuláson át eljutni az ironikus felismerésig: hány írásmű befejezése és általában mennyi tett töltötte el kivitelezőjét csodatevő hittel, az időtenger vizén mégis milyen röpké pillanatig tudtak fennmaradni.

A B változat (2. számú melléklet) stilisztikai átalakításokkal él. Az eredeti mű megjelenítő erejének fontos része a leíró és a párbeszédes részek dinamikus váltakozása. A B változat az író és a csónakos közötti párbeszéd megsemmisítésével együtt szinte teljesen kiiktatja a várakozás feszültségét, és az általános alany által kizárólag összetett mondatokban, elszemélytelenítetten közölt történet monotonijával, fokozottabban leíró jellegével további gyengítője a hatásnak. Az író eredetileg oly drámai bejelentése egy újabb, személyek fölött indázó három és fél soros mondat végén meglehetősen erőtlenül érkezik az olvasóhoz.

Ellenkező fogással él a C változat (3. számú melléklet). Az előbbi ellenképének bemutatásával kívánja tovább vizsgálni a dinamikai viszonyok szerepét az értékelésben. Tulajdonképpen nem tesz mást, mint az eredeti mű puritán építkezésű mondatait csupaszítja még tovább, az egyszerűsítés túlhajtásával. Ez a maga módján modorossá teszi ugyan az írást, de a feszítáv rövidítés alapjaiban nem torzítja el. Érdekessége, hogy a zárópoén kulcsszavát önálló mondatban utolsó helyre téve, hatását talán fokozza is.

Több helyen magyarázó megjegyzésekkel egészíti ki az eredetit a D változat (4. számú melléklet). Így esik szó arról, hogy miután az író sikeresen pontot tett műve utolsó mondatára, csodákra is képesnek érezte magát. Rendkívüli erővel töltötte el a felszabadulás mámore. A tó belseje felé haladva pedig képzeletében megjelenik a vízen könnyedén sétáló megváltó. Fokozatosan, a megértést könnyítő átmenetekkel jutunk el a csattanóhoz. S a hajmeresztően magabiztos, abszurd eredeti bejelentés helyét a szándék és a megvalósulás közötti távolság lehetőségének érzékeltetése foglalja el. A meghökkentő kontraszt hatás jócskán megszélidült, éppen éles kontúrait veszítette el.

Az E változat (5. számú melléklet) mintegy ott folytatja az átalakítást, ahol az előbbi abbahagyta. Nemcsak a csattanót, hanem az egész csónakázást a lehetőségek birodalmába, feltételes időbe utalja. A változás gyökeres, hiszen az idő és a tér tapasztalható elforgatása — annak ellenére, hogy a változat részleteiben kísértetiesen emlékeztet az eredetire, és a beiktatott új elemek száma is csekély — a művészi üzenet teljes megsemmisítését eredményezte. Ehelyett a sci-fi szerzők egyik szabvány fantáziálását kapjuk arról, hogy a hősnek oly sztereotíp bőkezűséggel osztogatott súlytalanodási képességet az író mire használná pillanatnyilag, munkája utáni kikapcsolódásként.

Az F változat (6. számú melléklet) eltérően az eredetiben felváltva alkalmazott jelen és múlt időtől, egészen az utolsó bekezdésig jelen időben fogalmaz. Az egyetlen alkalommal szereplő múlt idő viszont annál nyomatékosabb. Az eredetihez mindeddig hű szöveg alaposan irányt változtat. Az író bevallja a csónakosnak, hogy útközben állandóan a vízen járás gondolata foglalkoztatta, amit most napi úszóadagjának megkezdése előtt, teljesen nevetségesnek talál. E lapos, alpárian hétköznapi befejezés szintű eltünteti az eredeti jelentést, mint az előbbi változaté, sőt a lehető legegységibb lezárással az értéktelenítésben még tovább is megy.

A kvantitatív szemantikai ellenőrzés szerint a különböző változatok type/token, melléknév/ige, melléknév/főnév, főnév/ige arányai, valamint a szavak hosszának átlaga megegyezők vagy igen hasonlóak. A B változatban az átalakításnak megfelelően nincsenek párbeszédes mondatok — amelyek egyébként a rövidpróza harmadát is meghaladják —, és a mondatok hosszúsága az eredetinek több mint négyszeresére nőtt. A C változatban viszont a mondatok átlagos hossza az eredetinek kétharmadával rövidebb. Az átalakítások a terjedelmet alig-alig befolyásolták. E tekintetben egyedül a D változat figye-

lemre méltó, bár az eltérés itt is csak 15%-os. Eszerint nincs olyan kvantitatív statisztikai eltérés, amelyet a hamisítványok készítésénél megnevezett tényezőkön kívül kell figyelembe venni.

A kísérleti szakasz megkezdése előtt a kísérletvezető elmondta a vizsgátnak, hogy bizonyára hallották már, olykor a művészeket egy téma annyira megfogja, hogy több változatban is megörökítik, még ha azután csak az egyik közlése mellett döntenek is. A következőkben egy téma variációival ismerkedhetnek meg. A könnyebb áttekintés végett egyenként kapják meg őket. Olvassák el akár többször is az A elbeszélést, és ha úgy érzik, hogy jól megértették, kérjék a megfelelő értékelő lapot. Az első változat értékelése után hasonlóan jártunk el a többiekkel is. Az értékelés minden esetben ugyanazon — e célra a kötetlen véleményformálás tanúsága szerint is gyakran használatos — öt ellentétes tulajdonságpár (igaz — hamis, elcsépett — eredeti, egysíkú — sokrétű, jelentős — jelentéktelen, érthetetlen — érthető) segítségével történt hatfokozatú skálán. Az osztályozást követően a kísérleti személyek megindokolták véleményüket és meghatározták a mondanivalót.

A vizsgáltak nem tudták, hogy a változatok közül csak egy származik írótól, csak egy művészi, a többi pedig a kísérlet céljára készült ilyen vagy olyan torzó. Beállítódásuk nem az igazi mű „megtippelésére”, hanem elvileg egyenértékű változatok minősítésére, továbbá véleményük megindokolására irányult. Természetesen, ahogy megismerkedtek a változatokkal, úgy vehették észre, hogy mi hiányzik az egyikből, miben tér el a másik, melyik a teljes értékű, de éppen az a kérdés, hogyan képesek önerejükből e különbségeket meglátni és értékelni. Minősítésükből tehát azt tudjuk meg, hogy *a)* milyen mértékű különbséget találnak a vizsgáltak a változatok között a kérdéses tulajdonságokban?; *b)* milyen különbségek fedezhetők fel a változatok között a vélemények megindokolásában és a mondanivaló meghatározásában?; *c)* mennyiben határolódik el az eredeti mű a többiektől?; *d)* ez utóbbiak megítélésében milyen értékrend érvényesül?

Minthogy az értékelés egyenként történt, külön alkalmat biztosítottunk az összes változat összemérésére is. A kísérletvezető felhívta a figyelmet, hogy befejezésül ítéljék meg együttesen őket. Ha kívánják, újból olvassák el bármelyik művet, de ha nem, akkor is vegyék ismét kézbe őket, mégpedig újabb értékelési lap iránymutatása szerint páros összehasonlítást végezve, végülis az összes változat között. Így módunk van meggyőződni, hogy a tulajdonságok megítélése alapján kapott sorrend mennyire szilárd.

Bár a kísérlet eredményeinek és értelmezésének a közzététele, mint már jeleztük, nem e tanulmány feladata — erre nagyobb munka keretében kívánunk sort keríteni —, indokolt, ha legalább a bemutatott változatokkal végzett kísérleti szakasz néhány eredményéről röviden szólunk. A „vérbeli” hamisítványokat szembezőkően kedvezőbben ítélték meg, mint az eredetit és csak a stilisztikailag módosított két változatát. Valóságos vízválasztó van

közöttük. A páros választások eredményei mindenben megfeleltek a részenkénti értékelés eredményeinek. A lapos-hétköznapi (F) változat áll az első helyen, 3,53-as pontszámmal, utána némileg leszakadva teljesen egymás mellett a sci-fi (E) és a magyarázkodó (D) 3,22 és 3,13-as pontszámmal, tőlük feltűnően elmaradva az eredeti (A) és a még tömörebb mondatokkal operáló (C) 2,16 és 2,01-es pontszámmal, végül náluk is jócskán hátrább a monoton, párbeszédtelenített, de egyébként az eredetihez hű (B), 0,95-ös pontszámmal.

Különösen az eredetinél és a stilisztikailag átalakított két változatánál a vizsgáltak tekintélyes hányada (több mint harmada) úgy találta, hogy az író semmit sem kívánt közölni velük. De a jelentés kihámozásában a többiek-nél is nagyfokú bizonytalanság észlelhető, ami csak az E és F változatoknál csökkent. A mű értékelése és jelentésének világos, határozott megértése között igen jelentős a kapcsolat.

Művészeti közkultúránk és részeként középiskolai oktatásunk minden jel szerint még a szellemileg-érzelmileg legfogékonyabb fiatalembereket sem készíti fel a szokványostól elütő művek „kezelésére”. Ennek velejárója, hogy a megértés, a feldolgozás nehézségei miatt az értékrend úgyszólván teljesen megfordul: az marad fenn a rostán, aminek el kellene hullania, és az kerül alulra, aminek felül a helye. Talán nem tévedünk, ha az értékelismerés e súlyos zavarát úgy tekintjük, mint a mű által felkínált helyzet már-már elviselhetetlen ismeretlenségének kompenzálását. Ha az értékelő készenléte szembeszökően alacsony, eddig jól bevált (már viszonylag régóta elsajátított) sémáinak döbbenetes kudarca kíséri. Az áthidalhatatlan — legalábbis pillanatnyilag nem áthidalható — távolság miatt az elutasítás nem a sémákra és ezen keresztül önmagára, hanem a műre vetül ki. S ezért még szilárdabban horgonyt vet a legmagabiztosabban alkalmazható és így számára oly értékes sémákban, amelyeknek működésére az eredetivel jóformán ellentétes hamisítványok kedvező alkalmat teremtenek.

A hagyományos építkezésű *Vidék* c. novella változatok megítélésének eredményei — ahogy várható is volt — lényegesen kedvezőbbek. De itt is elgondolkodtató, hogy milyen nagy becse volt önmagában a happy endnek és milyen balsikere a dinamikaszegény, párbeszédtelenített műnek. A „minden jó, ha a vége jó” alapvető vitális értéke megnehezíti (ha ugyan meg nem akadályozza) a mű fogyatékoságainak tudatosítását. A szándékos figyelmet fokozottan követelő, művészileg is tagadhatatlanul előnytelen — de az eredeti gazdag motivációját egyébként érintetlenül átmentő — előadásmód viszont olyan súlyos tehertétel, aminek értékfosztó hatása messze meghaladja az eredeti művet objektíve sokkal súlyosabban torzító-szegényítő hamisítások szerepét. Ha a „rossz csomagolás” ilyen ellenállásba ütközik, valószínű, hogy a rutinosan pergő párbeszédnek kíváncsós adagolásának — aminek fogásait minden „író iparos” jól ismeri — valós értékénél jóval nagyobb lesz a hitele.

A vázoltak az átlagítéletek alapján feltáruló képbe engedtek futó be-

pillantást. Az ítéletek, páros összehasonlítások szóródása — mint az az ízléssel kapcsolatos minden megnyilvánulásban szokásos — nagy, nem egyszer igen nagy. A véleményekben, értékelésekben észlelhető jelentős különbségek nyomtalanul hangsúlyozzák az egyéni tulajdonságok vizsgálatának szükségességét.

Személyiségváltozók vizsgálata. Az utóbbi évtizedekben végzett pszichológiai kutatások a megismerő és az érzelmi folyamatok működésében számos olyan jellegzetességet tártak fel, amelyeknek érdemleges szerepük lehet abban is, ahogyan a műalkotásokat megítéljük (részletesebben lásd HALÁSZ, 1972a). Kísérletünkben megpróbáltuk kiemelni e tényezők közül azokat, amelyeknek kiváltképp jelentőséget tulajdoníthatunk irodalmi művek értékelésében is, egyúttal figyelembe véve, hogy vizsgálatuk az ismertetett kísérleti helyzetben elvégezhető legyen.

A szemlélet-gondolkodásmód zártsága és nyitottsága. ROKEACH (1960) írja le a dogmatikus attitűdöt mint a nézetek, vélemények, hiedelmek zárt, beszűkült rendszerét. Az eltérő vélemények, nézetek megismerését nem tartja szükségesnek, azokat fenyegetőnek ítéli meg és eleve elutasítja. Így nagy különbség van saját hiedelmei, nézetei és az eltérő nézetek, vélemények ismeretének differenciáltságában. Az utóbbiak differenciáltsági foka viszonylag alacsony. A hatalmat abszolútnak tekinti, és az embereket aszerint értékeli, fogadja el, hogy mennyire értenek egyet az autoritással. Szoros kapcsolatot mutat a faji előítéletre hajlamos magatartással.

A művészet az érzelmi-értékelő rendszer számára kétszeres bizonytalanságkeltő kihívás, ha az ismeretlen mű befogadásának gondoljai a hagyománnyal gyökerében szakító modern struktúra ismeretlenségével tetéződnek meg. Zeneművek esetében beigazolódott, hogy a zárt, merev és a nyitott, hajlékonyan gondolkodó — de intelligenciában, életkorban és művészeti képzettségben azonos — személyek teljesen hasonlóan értékelték egy hagyományos, bár ismeretlen zeneművet, de homlokegyenest eltérően viselkednek egy modern zeneművet hallgatva. A dogmatikusok ezt élesen elutasították. Irodalmi művek esetében is joggal feltételezhető, hogy eltérően viselkednek, hiszen ami az egyik szemében érték, az a másiknak éppen értéktelen és fordítva.

Rokeach 66 véleményből, állításból szerkesztette meg dogmatizmus skáláját, amelyet némi egyszerűsítéssel használtunk. A kísérleti személyek feladata, hogy hatfokozatú skálán fejezzék ki minden egyes tételről egyetértésük vagy egyet nem értésük mértékét.

A kreativitás. Az imént szó esett arról, hogy azonos intelligenciájú személyek milyen erőteljesen eltérhetnek gondolkodásuk nyitottságában. Ma már, főként GUILFORD (1959a) vizsgálatai nyomán tudjuk, hogy az intelligencia tesztekkel mért magas intelligenciahányados nem perdöntő mutatója az alkotóerőnek (tehetségnek). E tesztek zömében a reprodukív képzeletet, kapcsolatok megértését, tárgyak elnevezését, fogalmi elrendezést igénylő feladatokból állnak. A feladatoknak rendszerint egyetlen helyes megoldásuk van,

és a gondolkodás munkáját ebbe az egy irányba terelik. Bár az igazán összetett gondolati munkában ezeknek is jut szerep, döntő elem a megszokott kerektek elhagyása, olyan feladatok megoldása, amelyekre elvileg több egyaránt érvényes válasz adható. A kreativitást, a szokatlan dolgok minél többféle használatát, mondatok többféle befejezését, egymástól távoleső szóasszociációkat — ezeket alkalmaztuk mi is —, rejtett formák érzékelését, történetek értékelését követelő feladatokból összeállított tesztek a felfogás rugalmasságán, a beszéd és gondolkodás hajlékonyságán, könnyedségén és az eredeti megoldásokon keresztül mérik.

Aligha szorul bizonyításra, hogy a hiteles és sikeres műértékelés akkor kezdődik, amikor az elsajátított ismereteket és értékrendet képesek vagyunk önállóan alkalmazni, továbbépíteni a frissen megszülető művek, művészeti irányzatok esetében is. Úgy is mondhatnánk, hogy a társadalomtörténelmi folyamatok felgyorsulása és bonyolódása, a tudományos-technikai forradalom, az információrobbanás, a kommunikációs rendszerekben és a művészetben végbemenő nagyarányú átrendeződés korunknak olyan jelenségei, amelyek az alkotóerőt fokozottabban a műértékelés lényeges pszichológiai feltételévé teszik.

E g y s z e r ű s é g - k o m p l e x i t á s. Az alkotóerő fontos mutatója — mint láttuk — a gondolkodás hajlékonysága és eredetisége. BARRON (1963) WELSH-el együtt 400 különböző bonyolultságú szimmetrikus és aszimmetrikus alakzatból készített skálájával azt találta, hogy egyes személyek zömmel a komplex — aszimmetrikus figurákat, mások az egyszerű-szimmetrikusokat választották. A komplexeket — ellentétben az egyszerűekkel — a szóbeli kifejezés hajlékonysága, gazdagsága, humorérzék, az értelmi tevékenység erőteljes érzelmi töltöttsége, az érdeklődés széleskörűsége, jó ízlés jellemzi. Legfőbb vonásuk az ítéletalkotás és magatartás függetlenségével együtt járó eredetiség. Igényük van bizonyos fokú bizonytalanságra, kiegyensúlyozatlanságra kockázatvállalásra. A bonyolult, rendezetlen helyzet számukra a rendbe szerveződés lehetőségét kínálja. Személyiségük szerveződése is bonyolultabb. Önismeretük nagyobb, önkontrolljuk fejlettebb.

A művészekkel végzett összehasonlító vizsgálatok szerint a nagyon bonyolult, aszimmetrikus, nyugtalan benyomást keltő és szabad kézzel rajzolt alakzatok tetszettek nekik. A 400 figurából készült skála egyszerűsítésével készült a 86 elemből álló művészeti preferencia skála, amelyet vizsgálatunkban mi is használtunk. Nyilvánvaló, hogy minél hajlamosabbak a műbefogadók maguk is előnyben részesíteni a művészek választotta figurákat, annál valószínűbb, hogy a művészi alkotásokban is a eredeti, szokatlan, bonyolult, nehezebben strukturálható műveket keresik és értékelik.

I n t r o v e r z i ó — e x t r a v e r z i ó. Kifejezetten kísérleti esztétikai kutatásai során hasonló eredményre jutott EYSENCK (1958, 1965). Különböző színek, szagok, sokszögek, festmények, költemények megítélését vizsgálta.

Azt találta, hogy egyesek a finomabb illatot, a bonyolultabb sokszögeket és képeket, a kevésbé nyilvánvaló ritmusú, változóbb rímszerkezetű és érzelmileg visszafogottabb költeményeket szeretik. Mások viszont az erős illatot, az egyszerű, egységes, jól áttekinthető képeket, a nyilvánvaló rímképletű, világos és változatlan szerkezetű, érzelmek kinyilvánításában bővelkedő költeményeket kedvelték. Az előbbieket inkább a szorongó, merev, pesszimiztikus, magába-zárkózó, passzív, békés, nyugodt introvertáltak, az utóbbiak pedig az agresszív, ingerlékeny optimiztikus, aktív, társulékony, jókedélyű, élénk extrovertáltak.

V a l ó s á g k e r e s é s - i l l ú z i ó k e r e s é s. A bemutatott személyiség- és magatartásmintákhoz több ponton kapcsolható a SCHRAMM (1968) által leírt kétfajta kulturális attitűd. A valóságkereső a lebilincselő könnyű programokkal, szórakozási lehetőségekkel egyáltalán nem éri be. Tudatosan olyan problémákkal néz szembe, amelyek jó közérzet helyett gondot szülnek. A feszültség pillanatnyi növekedése ellenére így veti meg a későbbi célszerű és sikeres viselkedésnek az alapját. Ezzel szemben az illúziókereső olyan kulturális értékeket keres, amelyek különösebb kockázat nélkül fogyaszthatók. Amúgy sem túltengő aktivitása kimerül abban, hogy a zűrzavarral teli világból a kommerszkultúra által nyújtott álmvilágba vonuljon vissza.

A kulturális attitűd vizsgálatára 18 kulturális értékorientációt tükröző véleményből, állításból szerkesztettünk skálát. A kísérleti személyek feladata, hogy hatfokozatú skálán fejezzék ki minden egyes tételről egyetértésük vagy nem értésük mértékét.

Ez utóbbi vizsgálatokkal arra várunk választ, hogy *a)* tapasztalható-e érdemleges különbség általában az értékelismerési tendencia és a dogmatizmus, alkotóerő, komplexitás, introverzió, valamint a valóságkeresés mértéke között?; *b)* különösen a hagyományos, illetve modern versrészletek, rövid-próza változatok és a fenti tényezők mértéke között?

*

A könyv, az olvasás szerepéről, fontosságáról, a művek hatásáról nap mind nap igen sokat hallhatunk. Semmi szükség, hogy a pszichológus is gyarapítsa az általánosságban — meglehet — mégoly helytálló, de a vers, a novella, a regények tényleges feldolgozásáról vajmi keveset eláruló méltatások sorát. Munkánkban talán kitűnt, hogy a kísérleti pszichológia a társadalmi tudathoz, közelebből a társadalmi ideológiához legszorosabban kötődő művészet, az irodalom kiváltképp bonyolult befogadásának, értékelésének a kérdéseit is egyre tényszerűbben képes megközelíteni, növekvő világossággal kirajzolva azokat a buktatókat, amelyekkel egyrészt a könyveknek, az íróknak, kulturális intézményeknek, olvasóknak, másrészt a kapcsolatukat vizsgáló kutatásoknak szembe kell nézniük. Ez önmagában nagy eredmény az üres elmélkedésekkel, kész sémákkal szemben, amelyek eleve nem kerülhetnek abba a helyzetbe, hogy a tények megerősítsék őket. (Igaz, abba sem, hogy rájuk cáfoljanak.)

IRODALOM

- BARRON, F., 1963. Creativity and Psychological Health. Van Nostrand. New York. 180—213.
- BURKE, K., 1945. A Grammar of Motives, Prentice Hall. New Jersey. 503—504.
- COOPER, J. B. and MCGAUGH, J. L., 1966. Attitude and Related Concepts. In: Jahoda, M. and Warren, N. (Eds), Attitudes. Penguin Books. 26—31.
- EYSENCK, H. J., 1958. The Psychology of Aesthetics. In: Eysenck, H. J. Sense and Non-sense in Psychology. Penguin Books, 308—339.
- EYSENCK, H. J., 1965. Personality and Eysenck's Demon, In: Eysenck, H. J., Fact and Fiction in Psychology. Penguin Books, 52—94.
- GONDOS, E., 1971. Ízlésalakzatok, Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 419—454.
- GUILFORD, J. P., 1959. Personality. McGraw Hill. New York. 452—495.
- GUILFORD, J. P., 1959a. Traits of Creativity, In: Anderson, H. H., (Ed), Creativity and its Cultivation. Harper, New York, 142—161.
- HALÁSZ, L., 1972. Adalékok a műértékelő tevékenység pszichológiai kutatásához. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 155. (Pszichológia a gyakorlatban, 20. kötet)
- HALÁSZ, L., 1972a. Személyiség—szemléletmód—alkotóerő—kultúra, Valóság, XV. 9. 70—80.
- JAHODA, M. and WARREN, N., 1966. Introduction, In: Jahoda, M. and Warren, N. (Eds), Attitudes, Penguin Books, 7—12.
- JÓZSA, P., 1972. Művészetszociológia, művelődésszociológia. Valóság. XV. 4. 41—56.
- LEWIN, K., 1972. Az arisztotelészi és a galileánus gondolkodásmód összeapása a mai pszichológiában. In: Lewin, K., A mezőelmélet a társadalomtudományban. Gondolat. Budapest, 41—90.
- MUKAROVSKY, J., 1970. Aesthetic Function, Norm and Values as Social Facts, Ann Arbor. Univ. of Michigan, 102.
- ORNE, M. T., 1962. On the Social Psychology of the Psychological Experiment: with particular Reference to Demand Characteristic and their Implications. Amer. Psychotherapist. 17. 776—783.
- ROKEACH, M., 1960. The open and closed mind. Basic Books. New York. 257—284.
- SCHRAMM, W., 1968. The Nature of News, In: Casty, A., (Ed), Mass Media and Mass Man. New York. 168—171.
- SECORD, P. F.—BACKMAN, C. W., 1972. Szociálpszichológia, Közgazdasági-Mezőgazdasági. Budapest. 115—119.
- SZEGEDY-MASZÁK, M., 1971. Metaforikus szerkezet a Kosztolányi- és a Krúdy-novellában, In: Hankiss, E. (Ed), A novellaelemzés új módszerei, Akadémiai Kiadó, Budapest. 65—72.

A)

A MEGVÁLTÓ

Délelőtt tíz óra volt, amikor az író befejezte új drámáját. Este még két nehéz jelenete volt hátra. Átírta az éjszakát — közben legalább tíz feketét főzött magának, és legalább tíz kilométert gyalogolt a szűk szállodaszobában. Most mégis olyan frissnek érezte magát, mintha nem is volna teste.

Még egy kávét főzött. Lesétált a partra. Megkereste a csónakost.

— Kivisz-e a vízre egy kicsit, Volentik bácsi? — kérdezte tőle.

— Tessék beülni — mondta a csónakos.

Borús volt az ég, de szellő se rezdült. Mint egy óriási máriaüveglap, olyan sima és szürke és csillogó volt a tó. Volentik bácsi gyors, de rövid csapásokkal evezett, ahogy a Balatonon szokás.

— Mit gondol? — kérdezte az író, mikor már jó darab utat megtettek. — Idelátni még a partról?

— Még ide — mondta a csónakos.

Továbbmentek. Az üdülő piros cseréptetejét lassan elborították a fák. A partnak csak a zöldje, a vonatnak csak a füstje látszott.

— Még most is? — kérdezte az író.

— Még most is — mondta a csónakos.

Csak az evezők csobbanása hallatszott; a partról már nem ért idáig a hang. Összemosódtak a házak, a kikötők és az erdők. Már csak egy ceruzavonás látszott, ahol véget ért a tó.

— Még most is idelátni? — kérdezte az író.

A csónakos körülnézett.

— Ide már nem.

Az író lerúgta lábáról a szandált és fölállt.

— Akkor húzza be az evezőt, Volentik bácsi — mondta. — Megpróbálok egy kicsit a vízen járni.

B)

A MEGVÁLTÓ

Délelőtt tíz órakor fejezte be az író új drámáját, miután átírta az éjszakát, mert este még két nehéz jelenete volt hátra. Közben legalább tíz feketét főzött magának és legalább tíz kilométert gyalogolt a szűk szállodaszobában, de most megint olyan frissnek érezte magát, mintha nem is lett volna teste. Ennek ellenére megint kávé főzött, majd lesétált a partra — borús volt az ég, de szellő se rezdült —, ahol megkereste a csónakost, akit arra kért, hogy vigye ki a vízre.

Beült a csónakba és Volentik bácsi ahogy ez a Balatonon szokás, gyors, de rövid csapásokkal evezett a sima és szürke és csillogó tavon, amely olyan volt, mint egy óriási máriaüveglap, s mivel már jó darab utat megtettek, az író megkérdezte tőle, hogy oda lehet-e még látni a partról. Az igenlő válasz után továbbmentek, úgy hogy az üdülő piros cseréptetejét lassan elborították a fák, a partnak csak a zöldje és a vonatnak csak a füstje látszott, de a csónakos szerint most is fel lehetett őket a partról fedezni. Újból csak az evezők csobbanása hallatszott, már a hang sem ért el hozzájuk, a házak, a kikötők, az erdők összemosódtak és a tó vége ceruzavonásnak látszott. Mikor a csónakos körülnézett, és közölte, hogy oda már nem láthatnak, az író lerúgta lábáról a szandált, fölállt, megkérve Volentik bácsit, hogy húzza be az evezőt, mert megpróbál egy kicsit a vízen járni.

C)

A MEGVÁLTÓ

Délelőtt tíz óra volt. Az író befejezte új drámáját. Este még két nehéz jelenete volt hátra. Átírta az egész éjszakát. Legalább tíz feketét főzött magának. Legalább tíz kilométert gyalogolt a szűk szállodaszobában. Most mégis frissnek érezte magát. Mintha nem is volna teste.

Még egy kávé főzött. Lesétált a partra. Megkereste a csónakost.

— Kivisz-e a vízre, egy kicsit, Volentik bácsi — kérdezte tőle.

— Tessék beülni — mondta a csónakos.

Borús volt az ég. Szellő se rezdült. Sima, szürke, csillogó volt a tó. Mint egy óriási máriaüveglap. Volentik bácsi evezett. Gyors, de rövid csapásokkal. Ahogy a Balatonon szokás.

— Mit gondol — kérdezte az író. Már jó darab utat megtettek. — Idelátni még a partról?

— Még ide — mondta a csónakos.

Továbbmentek. Az üdülő piros cseréptetejét lassan elborították a fák. A partnak csak a zöldje látszott. A vasútnak csak a füstje.

— Még most is? — kérdezte az író.

— Még most is — mondta a csónakos.

Csak az evezők csobbanása hallatszott. A partról már nem ért idáig a hang. Összemosódtak a házak, a kikötők, és az erdők. Már csak egy ceruzavonás látszott. Ott ért véget a tó.

— Még most is idelátni? — kérdezte az író.

A csónakos körülnézett.

— Ide már nem.

Az író lerúgta lábáról a szandált. Fölállt.

— Akkor húzza be az evezőt, Volentik bácsi — mondta. Megpróbálok egy kicsit járni. A vízen.

D)

A MEGVÁLTÓ

Dél előtt tíz óra volt, amikor az író befejezte új drámáját. Este még két nehéz jelenete volt hátra. Átírta az éjszakát — közben legalább tíz feketét főzött magának, és legalább tíz kilométert gyalogolt a szűk szállodaszobájában. Művének végére érve, most frissnek érezte magát, mintha nem is volna teste, akár csodákra is képesnek.

Még egy kávét főzött, a felszabadulás mámora majd szétfeszítette. Valami rendkívül kellett volna még tennie. Lesétált a partra. Megkereste a csónakost.

— Kivisz-e a vízre egy kicsit, Volentik bácsi? — kérdezte tőle.

— Tessék beülni — mondta a csónakos.

Borús volt az ég, de szellő se rezdült. Mint egy óriási máriaüveg lap, olyan sima és szürke és csillogó volt a tó. Az író lelki szemei előtt felbukkant a megváltó, amint könnyedén sétál a vízen. Volentik bácsi gyors, de rövid csapásokkal evezett, ahogy a Balatonon szokás.

— Mit gondol — kérdezte az író, mikor már jó darab utat megtettek. — Idelátni még a partról?

— Még ide — mondta a csónakos.

Továbbmentek. Az üdülő piros cseréptetejét lassan elborították a fák. A partnak csak a zöldje, a vonatnak csak a füstje látszott.

— Még most is? — kérdezte az író.

— Még most is — mondta a csónakos.

Csak az evezők csobbanása hallatszott; a partról már nem ért ideig a hang. Összemosódtak a házak, a kikötők és az erdők. Már csak egy ceruzavonás látszott, ahol véget ért a tó.

— Még most is idelátni? — kérdezte az író.

A csónakos körülnézett.

— Ide már nem.

Az író lerúgta lábáról a szandált és fölállt.

— Akkor húzza be az evezőt, Volentik bácsi — mondta. Ha most nem, mikor sikerülhetne egy kicsit a vízen járnóm.

E)

A MEGVÁLTÓ

Dél előtt tíz óra volt, amikor az író befejezte új tudományos-fantasztikus művét. Este még két nehéz jelenete volt hátra. Átírta az éjszakát — közben legalább tíz feketét főzött magának, és legalább tíz kilométert gyalogolt a szűk szállodaszobájában. Most mégis olyan frissnek érezte magát, mintha nem is volna teste.

Még egy kávét főzött. Hőse helyébe képzelte magát, elgondolta, hogy mit tenne, ha hozzá hasonlóan, ő is tetszése szerint súlytalanná tudna válni. Lesétálna a partra. Megkeresné a csónakost.

— Kivisz-e a vízre egy kicsit, Volentik bácsi? — kérdezné tőle.

— Tessék beülni — mondaná a csónakos.

Borús az ég, de szellő se rezdül. Mint egy óriási máriaüveg lap, olyan sima és szürke és csillogó a tó. Volentik bácsi gyors, de rövid csapásokkal evez, ahogy a Balatonon szokás.

— Mit gondol? — kérdezné, mikor már jó darab utat megtettek. — Idelátni még a partról?

— Még ide — mondaná a csónakos.

Továbbmennek. Az üdülő piros cseréptetejét lassan elborítják a fák. A partnak csak a zöldje, a vonatnak csak a füstje látszik.

— Még most is? — kérdezné.

— Még most is — mondaná a csónakos.

Csak az evezők csobbanása hallatszik; a partról már nem ér ideig a hang. Összemosódnak a házak, a kikötők és az erdők. Már csak egy ceruzavonás látszik, ahol véget ér a tó.

— Még most is ide látni? — kérdezné.

A csónakos körülnéz.

— Ide már nem.

Lerúgná lábáról a szandált és fölállna.

— Akkor húzza be az evezőt, Volentik bácsi. S az öreg döbbszent tekintete előtt elegáns mozdulatokkal megindulna a vízen előre.

F)

A MEGVÁLTÓ

A drámaírónak még két nehéz jelenete van hátra. Átírja az éjszakát — közben legalább tíz feketét főz magának, és legalább tíz kilométert gyalogol a szűk szállodaszobában. Délelőtt tíz óra, amikor befejezi új drámáját. Mégis olyan frissnek érzi magát, mintha nem is volna teste.

Még egy kávét főz. Lesétál a partra. Megkeresi a csónakost.

— Kivisz-e a vízre egy kicsit, Volentik bácsi? — kérdezte tőle.

— Tessék beülni — mondja a csónakos.

Borús az ég, de szellő se rezdül. Mint egy óriási márványüveglap, olyan sima és szürke és csillogó a tó. Volentik bácsi gyors, de rövid csapásokkal evez, ahogy a Balatonon szokás.

— Mit gondol? — kérdezi az író, mikor jó darab utat megtesznek. — Idelátni még a partról?

— Még ide — mondja a csónakos.

Továbbmennek. Az üdülő piros cseréptetejét lassan elborítják a fák. A partnak csak a zöldje, a vonatnak csak a füstje látszik.

— Még most is? — kérdezi az író.

— Még most is — mondja a csónakos.

Csak az evezők csobbanása hallatszik; a partról már nem ér el a hang. Összemosódnak a házak, a kikötők és az erdők. Már csak egy ceruzavonás látszik, ahol véget ér a tó.

— Még most is idelátni? — kérdezi az író.

A csónakos körülnéz.

— Ide már nem.

Az író lerúgja lábáról a szandált és föláll.

— Akkor húzza be az evezőt, Volentik bácsi — mondja. Útközben állandóan az járt a fejében, hogy megpróbálok egy kicsit a vízen járni. Nem nevetséges? Na, megyek és leúszom a napi adagomat.

JÓZSA PÉTER

OLVASÓI TÍPUSOKNAK ÉS AZ OLVASMÁNYÉLMÉNY STRUKTÚRÁJÁNAK KÖRVONALAI

A Népművelési Intézetnél folyó komplex irodalom- és művészetszociológiai kutatások keretében (*Kulturális blokkok Budapesten*) 330 találmásra kiválasztott önkéntes vállalkozóval a következő hat regényt olvastattuk el: *Balzac*: Goriot apó; *Mikszáth*: Két választás Magyarországon; *Semprun*: A nagy utazás; *Solohov*: Emberi sors; *Kosztolányi*: Édes Anna; *Mándy Iván*: A pálya szélén. Egy személy egy könyvet olvasott el; könyvenként az olvasók száma 30 és 86 között váltakozik. Olvasóink orvosok, mérnökök, tanárok, technikusok, szakmunkások, ápolónők, középszintű- és kisalkalmazottak, nyugdíjasok és diákok voltak, férfiak, nők vegyesen. Kérdőbiztosaink minden olvasót három ízben kerestek fel, és összesen kilenc különböző jellegű kérdőívet, illetve tesztlapot töltettek ki velük. Az alábbiakban a feldolgozás alatt álló anyagban rejlő információnak egy töredékét, az úgynevezett főnévlista és a memória-kérdőív elemzésének néhány eredményét szeretném ismertetni.

Amint az a sokszorosított mellékletből látható, a memóriakérdőív öt kérdést tett fel a regény cselekményével kapcsolatban, és három válaszlehetőséget adott meg, amelyek közül a válaszoló kiválasztotta a szerinte helyeset. Anélkül, hogy az eloszlásokat egyelőre mélyebben elemeztük volna, válaszolóinkat három csoportra osztottuk aszerint, hogy 4—5, 3, illetve 2 vagy kevesebb kérdésre adtak helyes választ, azaz megkaptuk a jól, közepesen és rosszul emlékezők csoportját.

A főnévlistát mindegyik könyvhöz külön dolgoztuk ki. A lista 210 olyan főnevet tartalmazott, amelyek nem fordulnak ugyan elő feltétlenül a regény szövegében, de valamiképpen kapcsolatosak a regény tartalmával, akár úgy, hogy egy abban előforduló tárgyat, eseményt vagy helyszínt jelölnek, akár úgy, hogy egy konkrét embercsoportot, történelmi szituációt neveznek meg, akár úgy, hogy elvont fogalom alakjában általánosítanak valamilyen, a regényre jellemző emberi — szociális, pszichikus, etikai stb. — mozzanatot. A válaszolót felkértük, képzelje bele magát a következő társasjátékba: a 210 közül ki kell választania 30 olyan főnevet — sem nem többet, sem nem keve-

sebbet —, amelyekből a játék többi résztvevője feltétlenül kitalálja, melyik regényről van szó. Vagyis tulajdonképpen arra kértük fel, hogy húzza alá *azt* a 30 főnevet a 210-ből, amely az ő számára elsősorban reprezentálja a regényt.

Az anyag sokoldalú szocio-szemiológiai elemzésre ad lehetőséget, amivel itt most nem foglalkozhatom részletesen. Egyelőre két dimenzióban dolgoztuk fel az adatokat.

Először is, a főnevek választottságának gyakorisága mindegyik regénynél szabályos alakú, meredeken eső, majd ellapuló görbét mutat. Mindegyik könyvhöz van 8—10 olyan főnév, amelyet a kérdezettek többsége aláhúzott. Ilyen a Balzac-ban a „liszt”, a Solohovban a „kisfiú”, a Mikszáthban a „választás” stb. Ezek nyilvánvalóan az illető regények cselekményének, ill. alapszituációinak kulcsszavai. Másrészt, eltekintve most azoktól a főnevektől, amelyeket válaszolóink egyáltalán nem használtak fel, mindegyik regényhez vannak olyan szavak, amelyek csak öt-hat, két-három, sőt egy szavazatot kaptak. Már maga ez az eloszlás is számos információt tartalmaz. Első lépésben azonban maguknak az olvasóknak a tipológiáját kívántuk megközelíteni, ezért a szóbanforgó eloszlást mindenekelőtt ehhez használtuk fel.

Feltettük azt a kérdést, hogy ha a főnevek választottsági gyakorisága ilyen jellegzetes eloszlást mutat, vagyis ha választottságuk ilyen óriási mértékben különbözik, hogy például a Solohovhoz felírt 210 főnév közül egyet („kisfiú”) 71-en húztak alá a 86 válaszolóból, 88 szót viszont öten vagy kevesebben jelöltek meg, ha tehát a főnevek ingerereje olyan mértékben különbözik, hogy mögötte feltétlenül törvényszerűségnek kell meghúzódnia, — akkor vajon nem lesz-e jellemző *magukra az egyénekre* az, hogy az általuk választott 30 főnév között mekkora súllyal szerepelnek a teljes minta által ritkábban vagy gyakrabban választott főnevek. A tipizálási kritériumok kidolgozása és a megfelelő számítások elvégzése után csakugyan megkaptuk a válaszolók három nagy típusát: az A típust, amelyiknél uralkodik az a tendencia, hogy a teljes minta által kevésbé felhasznált, ritkábban választott főneveket húzzon alá; a B típust, amelyik nem mutat e tekintetben határozott jellegzetességet; és a C típust, amelyik inkább arra hajlik, hogy elsősorban a teljes minta által leginkább felhasznált főneveket válassza. A típusokhoz tartozó egyének között természetesen nagy különbségek lehetnek: a valós viselkedésre *egészben véve* jellemző, uralkodó tendenciáról van szó.

Tulajdonképpen mit mutat ez a mutató? Mit csinál az olvasó, amikor 3—6 héttel a regény elolvasása után felkérésünkre aláhúzza ezeket a főneveket? Amikor ezen a hosszú listán kikeresi a legadekváltabb szavakat, úgy gondolom, azt mondhatnánk, hogy *utólag értelmezi, összefoglalja* a saját olvasmányélményét. Mármint, ha a teljes minta által leggyakrabban választott főneveket olybá tekintjük, és azt hiszem, ezt minden további nélkül megtehetjük, mint amelyeknek a legnagyobb az ingererejük, vagyis mint amelyek szociológiailag elsősorban hordozzák a regény jelentéstartalmát, a ritkábban választottakat

pedig, mint amelyeknek a könyvvél való összefüggése kevésbé nyilvánvaló, kevésbé szembeötlő, — akkor annak az egyénnek a viselkedését, aki a leggyakrabban választott főnevekben ismeri fel saját olvasmányélményének adekvátabb kifejezését, úgy foghatjuk fel, mint a könyv legszembeötlőbb, legnyilvánvalóbb, legkönnyebben megmutatkozó cselekmény- és közleményvonulatának észlelését; azt a viselkedést pedig, amelyik a ritkábban választott szavakat keresi meg magának, úgy kell tekintenünk, mint annak a törekvésnek a megnyilvánulását, hogy a legközvetlenebbül kínálkozó szavakat részben félretolva, gondosabban válogassa össze saját olvasmányélményének adekvát kifejezését, mélyebben megbúvó, kevésbé evidens jelentésrétegek felkutatása útján. Azt mondhatnánk, hogy a C típus passzívan és naivan, az A típus pedig aktívan és tudatosan viselkedik olvasmányélményének megfogalmazásakor. Ezzel összefüggésben felállítom azt a hipotézist, hogy a saját olvasmányélmény utólagos értelmezésében megnyilvánuló aktivitás—passzivitás, illetve tudatos—naivitás magának az *olvasási módnak* az aktív—passzív, illetve tudatos—naiv jellegét tükrözi vissza, s ezért a továbbiakban ezt a mutatót az olvasási mód mutatójaként kezelem. (Csak a teljes felvételi anyag mélyebb elemzése után tisztázhatjuk, hogy elsősorban az aktivitás—passzivitás vagy a tudatos—naivitás dimenziójáról, vagy egyszerre mindkettőről van-e szó; az egyszerűség kedvéért állapotjunk most meg feltételelesen az aktivitás—passzivitás dimenzióban.)

Ettől az elemzéstől teljesen függetlenül megpróbáltuk első lépésben a választott főnevek minőségi eloszlását is megközelíteni. A kérdőíveken teljesen véletlenszerű, semmilyen szempont által meg nem határozott sorrendben prezentáltuk a szavakat. A minőségi elemzés céljából utólag három nagy csoportra bontottuk mindegyik regény listáit: I. a regény szorosan vett *cselekményével*, II. társadalmi-történeti *hátterével*, kontextusával, végül III. a szereplők, a szituációk, a háttér etikai-pszichológiai, gondolati-emocionális általánosságaiával, a regény *közleményével* összefüggő szavakra. Az első csoportba elsősorban tárgyakat, személyeket, eseményeket, a másodikba történelmi folyamatokat, társadalmi rétegeket, közegeket, a harmadikba elvont fogalmakat jelölő főnevek kerültek. A felosztásnál nem elsősorban a szó elsődleges szemantikai tartalmát, hanem a regénykontextuson belüli funkcióját vettük figyelembe, s így előfordul, hogy ugyanaz a szó az egyik regénynél az I. (cselekmény), a másikonál a III. (közlemény) kategóriába tartozik. Ezután ismét úgy jártunk el, hogy a válaszolókat aszerint osztottuk típusokra, hogy az általuk választott 30 főnév között milyen arányban szerepel az I, a II. és a III. kategória. Itt választanunk kellett két eljárás mód között. Vagy „nyersen”, „közvetlenül” rögzítjük és tipizáljuk a harmincas szó-együttesek kategoriális eloszlását, vagy figyelembe vesszük a sokaság összviselkedését kategoriánként, és azt állapítjuk meg, hogy az egyén ehhez *képest* hogyan viselkedett, milyen irányban mozdult el. A teljes elemzéshez mindkét eljárást igénybe kell venni,

és megfelelő értelmezéssel kombinálni a kettőt; egyelőre, első lépésként, a második utat választottuk, mert kétségtelenül élesebben ugrasztja ki a különbségeket. A számítások elvégzése után három (természetesen ismét csak tendenciális) típust kaptunk: a cselekmény-központúakét (I. típus), a háttér-központúakét (II. típus) és a közlemény-központúakét (III. típus). Minthogy ebben az esetben a típushoz tartozás lényegében azt mutatja, hogy a válaszoló számára a regénynek melyik jelentésrétege volt a legfontosabb, nevezzük el ezt a dimenziót az értelmezési módnak.

A két kérdőív adatai alapján tehát előállítottunk három mutatót: a memóriát, az aktivitást és az értelmezési módot. Mielőtt rátérnénk a kombinációik és korrelációik révén kapott eredményekre, szeretnénk ismertetni néhány alapvető számot a főnevek választottsági gyakoriságával kapcsolatban.

Ha a főneveket a választottság gyakorisága szerint négy csoportra osztjuk, akkor az összes főnevek 62,0%-a olyan, amelyet egyenként az összes válaszolóknak mindössze 15%-a húzott alá, 17,3% olyan, amelyet 15–25% választott, a főnevek 14,8%-át választotta a válaszolók 25–50%-a, és az összes főneveknek mindössze 5,9%-a olyan, amely a válaszolók több mint 50%-ának szavazatát kapta meg egyenként. Ez a meredek, majd aszimptotikusan ellapuló görbe a maga részéről szintén aláhúzza az aktivitás dimenziójában kapott bonyolult eloszlások megbízhatóságát.

A hat főnévlista összesen 1255 szót tartalmazott; ezen belül az I. kategóriához tartozók aránya 36,5, a II. kategóriához tartozóké 21,7, a III.-é 41,8 volt. A teljes minta összesen 1078 főnevet használt fel, nagyjából arányos megoszlásban (a cselekmény főneveket valamivel erősebben, a közleményt hordozó főneveket valamivel gyengébben). Ez az egyenletes összehozzás erősíti az egyéni viselkedések közötti különbségek érvényességét.

Az említett három mutatóval három irányban dolgoztunk. Először, különböző változatokban kiszámítottuk egymással való korrelációikat; másodsor, kombinációik segítségével meghatároztunk néhány fontosabb olvasói típust; harmadszor, kidolgoztuk a hat különböző regény nyújtotta élmény bizonyos specifikus jellemzőit.

A korreláció-számításoknál az aktivitás dimenzióban, egyértelmű jellegzetességet nem mutató B típust, valamint a közepes memória típusát egyelőre figyelmen kívül hagytuk, s így összesen 14 korreláció-számítást végeztünk el, nevezetesen az aktivitás—passzivitás szerinti megoszlásban összevetettük páronként az értelmezési mód három típusát, valamint a jó és a rossz memóriát; az értelmezési módok párhuzamos szerinti megoszlásokban összevetettük az A és a C típust, valamint a jó és a rossz memóriát; végül a jó és a rossz memória szerint összevetettük a két aktivitási típust és az értelmezési módok három páros kombinációját. A 14 aránylat közül hét esetben találtunk szignifikáns korrelációt. Anélkül, hogy a részleteket ismertetném, az eredmények egyértelműen a következőket mutatják: 1. minél aktívabb az olvasás, annál inkább közle-

mény-központú, és minél passzívabb, annál inkább cselekmény-központú; 2. minél közlemény-központúbb, annál aktívabb, és minél cselekmény-központúbb, annál passzívabb; 3. minél aktívabb, annál rosszabbul maradnak meg a részletek, és minél passzívabb, annál jobban megmaradnak. Az értelmezési mód és a memória lényegében nem mutat korrelációt, legfeljebb annyit állapíthatunk meg, hogy a háttér-központú olvasók talán valamivel rosszabbul tartják meg a részleteket a cselekmény-központúaknál. Ha most az aktivitás, az értelmezési mód és a memória dimenzióját az olvasmányélmény három lényeges elemének fogjuk fel (anélkül, hogy ezzel struktúráját kimerítettük volna), akkor azt látjuk, hogy a három közül az egyik, az aktivitás, külön-külön korrelál a két másikkal, ez a kettő viszont, az értelmezési mód és a memória, egymással nem korrelál. Ebből logikusan következik, hogy ez a három dimenzió nem kölcsönösen feltételezi egymást, hanem valamilyen lineáris kétágú determinációval van dolgunk. Vagy az értelmezési mód és a memória határozza meg külön-külön és szuperponálódva az aktivitást (ill. tudatosságot), vagy ez utóbbi determinálja az előző kettőt. A két eset közül az utóbbi látszik a valószínűbbnek, ti., hogy minél aktívabban, tudatosabban, szuverénebben bánik az olvasó az olvasmánnyal, annál inkább felfedezi a cselekmény mögött megbúvó közleményt, és annál kisebb jelentőségűek számára a részletek, és megfordítva. Mindenesetre, ezt az egész determinációs struktúrát csak akkor ismerhetjük meg a maga összetettségében, ha a felvételi anyagunkban is benne rejlő egyéb dimenziókat is figyelembe vesszünk majd, mégpedig legalább a következőket: 1. az olvasmánnyal szembeni elvárást; 2. a szereplőkkel való pszichikus identifikációt, illetve dezidentifikációt; 3. a könyv keltette emóciók általános struktúráját; 4. az olvasónak a könyv felvetette problémák szempontjából releváns értékrendszerét; 5. a könyv közleményének konkrét értelmezési módját.

Ami a három mutató kombinációja révén adódó olvasói típusokat illeti, formálisan 27 eset lehetséges. Mind a 27 megvalósul, de szintén igen meredek görbén. A típusok fele — tizennégy — foglalja le a 316 válaszolónak majdnem 80%-át, a típusok másik fele a megmaradó 20%-on osztozik. A hét első típus „visz el” 55%-ot; végül a négy legnagyobb típus alkotja a 40%-ot. Ha ezt az elosztást minőségileg elemezzük, a következőt kapjuk: két legnagyobb típus sorrendben a passzív cselekmény-központú olvasó jó memóriával és az aktív közleményközpontú jó memóriával. Ezután következik a passzív közlemény-központú jó memóriával és az aktív cselekmény-központú rossz memóriával. Majd némi távolságra az ötödik és a hatodik a passzív háttér-központú jó memóriával és az aktív háttér-központú jó memóriával. Mintánkban jelentéktelennek bizonyult passzív rossz memóriájú olvasó, ami konzisztens a fenti korrelációkkal, továbbá általában a háttér-központú és általában a rossz memóriájú típus. A típusoknak ezt a gyakorisági rangsorát három okból nem foghatjuk fel úgy, mintha pontosan tükrözné e típusoknak a magyar olvasó-

közönségen belüli tényleges gyakorisági szerkezetét. Először azért, mert exploratív felmérésről lévén szó, amelyben az esztétikai termékek hatásmechanizmusának egyáltalán létező típusait keressük, nem törekedhettünk statisztikai reprezentativitásra, és a 316 válaszoló nyilván nem is teljesíti ezt. Másodszor laboratóriumi vizsgálatról van szó, amelyre az olvasók önként jelentkeztek, ami egyrészt valamilyen értelemben feltétlenül befolyásolta viselkedésüket, másrészt nyilvánvaló, hogy eleve olyan személyek vállalkoztak a részvételre, akiknek az átlagosnál mélyebb, meghittebb kapcsolatuk van a könyvvel. Harmadszor, mint említettem, a fenti típusokat nem az egyénenkénti 30 főnév abszolút összetétele alapján állítottuk elő, hanem úgy, hogy az egyéni aránszerkezetet a teljes mintasokaság átlagos viselkedéséhez viszonyítottuk. Így például elképzelhető, hogy az abszolút aránszerkezet szerint több a „háttérközpontú olvasó”, mint így, amikor csak arról van szó, hogy nagyon kevés az olyan válaszoló, aki a többiekhez *képest* erősen háttér-központú. Mindazonáltal úgy vélem, hogy alapján jellegzetes típusokat kaptunk, és most azon kellene gondolkodni, hogyan lehetne standardizált reprezentatív felvételek segítségével az országban ténylegesen létező legfontosabb olvasói típusokat megragadni.

Ha adatainkat könyvenként külön elemezzük, azt látjuk, hogy nemcsak az olvasók, hanem a könyvek is különbözőképpen „viselkednek”. Az egy-egy könyvhöz tartozó olvasó-csoportokat nem tekinthetjük ugyan funkcionálisan azonosnak, mert a vállalkozók a jelentkezés alkalmával megjelölték, hogy magyar vagy külföldi, múlt századi vagy modern regényt szeretnének olvasni, és mi részben eleget tettünk ezeknek a kívánságoknak. Bizonyos határok között tehát azt mondhatjuk, hogy felvételünkben mindegyik könyvünkhöz a „saját olvasóközönségét” rendeltük hozzá. Ebből az következne, hogy könyvenként az olvasók nem azért viselkedtek eltérő módon, mert a hat könyv parancsolóan provokált hat különböző viselkedést, hanem mert eleve ilyen viselkedésű olvasók vették a kezükbe a megfelelő könyvet. Ez a merev „stimulálás” azonban elméletileg teljesen lehetetlen, arról nem is beszélve, hogy — mint említettem — a kívánságoknak csak részben tettünk eleget. Körülbelül tehát úgy áll a dolog, hogy a megfelelő könyvenként kapott jellegzetes profilokat együtt hozták létre a könyv és a hozzárendelődött olvasói csoport jellegzetességei. Nyilvánvaló például hogy az egyaránt „modern magyar” „Édes Anna” és „A pálya szélén”, vagy az egyaránt „modern külföldi” „Nagy utazás” és „Emberi sors” kiváltotta élmények *közötti* különbségeket nem az olvasókra, hanem a könyvekre kell visszavezetni.

A könyvek jellemzőit szintén az egyénileg már tipizált olvasók adatainak összesítése útján állítottuk elő. Tehát nem azt vizsgáltuk, hogy „A nagy utazás” főnévlistáján az olvasók együttvéve hány I. kategóriájú stb. főnevet jelöltek meg, hanem hogy a regény olvasói között mennyi a cselekmény-központú stb. Egészen sommásan a következő eredményeket kaptuk: Válaszolóink

Kosztolányit és Mándyt olvasták a legaktívabban, Solohovot és Balzacot a legpasszívakban (vagy legnaivabban). A cselekmény Solohovban és Kosztolányiban, a háttér Mikszáthban és Mándyban, a közlemény Balzacban és Kosztolányiban volt a legfontosabb. Legkevésbé volt fontos a cselekmény Mikszáthban és Mándyban, a háttér Balzacban és Solohovban, a közlemény Solohovban és Mikszáthban. Itt első pillantásra négy dolog igen egyértelmű és érdekes: az „Édes Anna” mély hatása, amelyben ugyanakkor alig van jelentősége a társadalmi-történeti kontextusnak; a „Nagy utazás” hatásának egyenletessége minden dimenzióban; az „Emberi sors” egyszintű, naiv, cselekményes hatása és a Mikszáth-regénynek kizárólag korrajzként, anekdotaként való olvasása.

A könyvenként kapott adatoknak a fenti összesített korrelációkkal való részleges inkonzisztenciája nem az eredmények érvényességét csorbítja szerintem, hanem empirikusan és egzakt módon igazolja, hogy az olvasmányélményt a könyv specifikuma is determinálja. Ezen az úton továbbhaladva ki lehet majd dolgozni az olvasmányélmény struktúrájának a különböző jellegű művek szerinti tipológiáját, s ha ezt összekapcsoljuk a művek szemiotikus és esztétikai elemzésével, nagy lépéssel kerülünk közelebb annak a tisztázásához, hogy milyen funkciót tölt be társadalmunkban a könyv.

RÉTEGÍZLÉS — AZ ÍZLÉS RÉTEGZÖDÉSE

Amikor a Nemzetközi Könyvév programját — „könyvet mindenki kezébe” — hangoztatjuk, ezen, kimondva vagy kimondatlanul, a jó könyvek kézbeadásának programját értjük.

Az olvasáskultúra terjesztésének — nem kell különösebben bizonyítani — a mennyiségi tényezők mellett megvan a maga minőségi összetevője, követelményrendszere is: s ebből az aspektusból az elsőként fölvetődő kérdés szükségszerűen az, hogy jelenleg milyen művek jutnak el a tömegek kezébe. Az alábbiakban e kérdésre szeretnénk — korántsem a teljesség igényével — választ adni, az egyes főbb társadalmi rétegek irodalmi ízlését jellemző fontosabb tendenciák felvázolásával.

Témánkat a befogadás természetét vizsgáló empirikus olvasáskutatási anyagokra, elsősorban három kérdőíves felmérés adataira támaszkodva kívánjuk megközelíteni.

A felmérések köre, módszere

Az első felmérésre 1968 végén került sor, ez Budapest és négy vidéki város könyvesboltjainak 1002 véletlenszerűen kiválasztott vásárlójára terjedt ki. A második, 1971 tavaszán végzett felmérés — hasonló mintaválasztási módszerrel — 1056 fővárosi könyvesbolti vásárlótól gyűjtött adatot. Végül a harmadik vizsgálat az ország különböző területein fekvő — tájegységi és nagyságrendi arányokat figyelembe véve kijelölt — 23 községében véletlenszerűen (és a lélekszám arányában) kiválasztott 1000 család 3177 tíz éven felüli családtagjának olvasási szokásait mérte fel 1971 őszén. (A továbbiakban a rövidség kedvéért a három felmérést — a fenti sorrendben — I., II. és III. sz. vizsgálatként fogjuk említeni.)¹

¹ Az I. és III. sz. felmérést a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének keretében, a II. számút — mely elsősorban filmszociológiai vizsgálat volt, s csak kiegészítésképpen tartalmazott olvasással kapcsolatos kérdéseket — BERTALAN LÁSZLÓVAL és HELMICH DEZSŐVEL közösen a Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum megbízásából végeztünk.

Bár a felmérések egyike sem alkalmazott szoros értelemben vett reprezentatív mintavételt, az I. és II. sz. könyvesbolti mintasokaság demográfiai összetételének nagyfokú hasonlatossága arra enged következtetni, hogy az említett felmérések mintái — erős közelítéssel — a *városi könyvesbolti közönséget* reprezentálják.²

A III. sz. (falusi) vizsgálat eredményei sem általánosíthatók fenntartás nélkül az ország falusi népességére, de a felvétel viszonylag széles köre és a fentebb leírt, arányosságra törekvő mintaválasztási módszer lehetővé tette, hogy a felmérés *jellemző* képet rajzoljon a mai falu (nemcsak a parasztság) olvasáskultúrájáról.

Az egymástól függetlenül végzett, s ugyanazon kérdéseket nemegyszer teljesen eltérő módszerrel vizsgáló felmérések megbízhatóságát növeli, hogy a megfelelő pontokon eredményeik nagyfokú egyezést mutattak, illetve — a vizsgálati közegek eltérő voltából adódóan — adott helyeken termékenyen és logikusan egészítették ki egymást. Az eredményeknek ez az egymást megerősítő, illetve kiegészítő funkciója nemcsak a három felmérésen belül, hanem a vizsgálatok és az egyéb hazai olvasásszociológiai irodalom viszonylatában is érvényesült.

Az ízlésszint mérése

Az ízlésszint mérésének elvi és gyakorlati problémáira most nincs módunk kitérni.³ E célra felméréseink során lényegében kétfajta módszert alkalmaztuk.

Az I. sz. vizsgálat a legkedveltebb szerzők társadalmi rétegenként differenciált listáival operált⁴ (ld. az I. táblázatot).

A legtöbb (legalább 50) említést kapott 27 szerzőt bemutató táblázat módot adott arra, hogy összeállítsuk egy-egy réteg legkedveltebb íróinak

Az I. felmérés kéziratossági jelentésének egyes részleteit *A mai magyar irodalom és az olvasók* címen — A Könyv 1970/3. száma közölte, a II. vizsgálat legfontosabb tanulságait a Filmkultúra 1971/6. számában publikáltuk (HELMICH D.—GEREBEN F.: A „Szerelem” hatásvizsgálatának tanulságai); a III. felmérés eredményeinek megfogalmazása most van folyamatban.

² Megerősíti állításunkat az a tény, hogy az egymástól függetlenül választott két minta egy harmadik, hasonló módszerrel dolgozó felmérés (KAMARÁS ISTVÁN: Hogyan értesülünk a könyvekről? Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest, 1971.) mintasokaságának végzettségi, foglalkozási, életkorbeli megoszlásával is erős rokonságot mutatott.

³ Ezt más helyeken kíséreltük meg: Az irodalmi ízlés fejlesztésének útjai (Nyelv és Irodalom, 1971/1. sz.); Közízlés, olvasáskultúra (Üzenet, 1972/4. sz.).

⁴ A legkedveltebb („kedvenc”) szerzők nem okvetlenül a legolvasottabbak is egyúttal: ide sorolódnak azok az írók-költők is, akiknek egy vagy több műve — valamilyen — maradandó élményt jelentett az interjúalany számára, amelyek — mint mértékadó alkotások — részeivé lettek műveltségének, belső értékrendszerének. Olvasási felmérések egybehangzó tanulsága szerint az ilyen listák mindig „hagyományörzőbbek”, több „rég” nevet és művet tartalmaznak, mint a kurrens olvasmányok „naprakészebb” jegyzékai.

listáját, valamint azon szerzők névsorát, melyek egy adott réteg körében minden más réteget meghaladóan, illetve az összes réteg közül a legkevésbé népszerűek. Ezek együttesen lehetővé teszik, hogy viszonylag megbízhatóan jellemezzük egy társadalmi réteg irodalmi ízlésének főbb vonásait.

A II. és III. felmérés nem *rétegenként* kialakított szerzőegyütteseket, hanem *egy válaszadó* által „kedvencként”, illetve nagy olvasmányélményként megnevezett szerző- és mű-együtteseket minősített, mégpedig nem mechanikusan, nem egy név vagy cím, hanem az adott olvasót jellemző együttes *összhatását*, domináns elemét kutató mérlegelés alapján. (Egy szerzőnek vagy műnek nem annyira „abszolút”, inkább „helyi értéke” játszott itt szerepet — ugyanaz az író vagy cím, a művek különböző szintű befogadhatóságának elve alapján, közegétől függően többféle ízlésszintnek lehetett szerves alkotója vagy kiegészítője.)

Az így létrehozott ízlésszintek alaptípusai (többé-kevésbé egyszerre próbálva érvényesíteni — s egyben sajátos szociológiai aspektusban egyesíteni — érték-elvet és irodalomtörténeti periodizációt) a következők: „*modern*” szint (legfőbb alkotója a mai értékes és az egyéb XX. századi, nem hagyományos eszközökkel élő irodalom); „*klasszikus*” szint (a XIX. századi nagyrealizmus, illetve a XX. század első felének hagyományosabb formaeszközökkel dolgozó irodalmának dominanciája); „*romantikus*” szint (a XIX. századi romantika dominál); „*bestseller*” szint (fő alkotója a „nagy irodalom” látszatát keltetni akaró félművészi vagy álművészi irodalom, főbb vonulatát az olvasmányirodalom indirektebb formái: az ilyen szellemben írt történelmi, háborús, életrajz- és „lélektani” stb. regények alkotják); „*lektúr*” szint (a szórakoztató irodalom direktebb, „őszintébb” műfajainak — krimi, kalandregény, kémregény stb. —, valamint az olvasmányirodalom alsóbb vonulatainak dominanciája).

Az említett felmérések során — amint az a II., s különösen a III. táblázat bizonyítja — a fenti alaptípusok különböző altípusait, illetve kombinációit is alkalmaztuk.⁵

Rétegzítés

A hatvanas évek első felében és végén végzett olvasásvizsgálatok eredményeinek összevetéséből — anélkül, hogy e jelenséggel most behatóbban foglalkozni kívánnánk — egyértelműen megállapítható, hogy néhány év alatt

⁵ E típusalkotás — mint mindenfajta kategorizálás — szükségképpen leegyszerűsíti a valóságot, de egyben — s ezért alkalmaztuk — bizonyos szintű megismerését is lehetővé teszi. A kategóriákat nem prekoncepciózusan, hanem az adott vizsgálat jellegéhez szabva, a felmérési anyag előfeldolgozása során alakítottuk ki. Így pl. a III. sz. felmérés esetében azt tapasztaltuk, hogy a falusi befogadók ízlésszerkezete „szórtaabb”, kevésbé kialakult, a tisztább elemek váratlanabb és „kritikátlanabb” társításával építkezik, mint a városi olvasóké, — s ezért a típusalkotásnál is differenciáltabb rendszer kialakítására törekedtünk (ld. III. táblázat).

jelentősen megváltozott az irodalmi érdeklődés iránya: a hatvanas évek elején olyannyira népszerű romantikus és klasszikus irodalom (különösen az utóbbi) az évtized végére jelentős pozíciókat veszített a mai irodalom — de főként a mai magyar irodalom felszíneesebb ágának — javára.

Az alábbiakban arról kívánunk képet adni, hogy ez a folyamat a különböző főbb társadalmi rétegek körében⁶ hogyan és milyen eredménnyel játszódott le.⁷

a) *Értelmiség*

Elsőként — I. számú felmérésünk alapján — a *városi értelmiség* 10 legkedveltebb szerzőjét mutatjuk be (ld. 1. névsor), szembeállítva az értelmiségieknek a Központi Statisztikai Hivatal 1962-es országosan reprezentatív felmérése (*Mit olvasunk?* Statisztikai Időszaki Közlemények 1965/2.) által mért olvasottsági rangsorával (2. lista).

	1.	2.
Sor- szám	Értelmiségiek népszerűségi rangsora 1968-ban (I. táblázat alapján)	Értelmiségiek olvasottsági rangsora 1962-ből (<i>Mit olvasunk?</i> 24. p.)
1.	Németh László	Jókai Mór
2.	Passuth László	Mikszáth Kálmán
3.	Ady Endre	Fekete István
4.	Mikszáth Kálmán	Th. Mann
5.	Arany János	Németh László
6.	Illyés Gyula	L. Tolsztoj
7.	Th. Mann	Móricz Zsigmond
8.	Jókai Mór	Ráth-Végh István
9.	L. Tolsztoj	U. Sinclair
10.	Móricz Zsigmond	E. Zola

⁶ Jelenleg csak az értelmiség, az alkalmazotti réteg, a munkásság és a parasztság ízlésének bemutatására szorítkozunk — az I., II. és III. táblázat azonban más rétegek adatait is tartalmazza.

⁷ Megjegyezzük, hogy az egyes rétegek ízlésbeli arculatának bemutatása — amennyiben erre könyvesbolti kérdéssel élő felméréseink alapján teszünk kísérletet — hitelesség és általánosíthatóság szempontjából nem egyenértékűek. Legjellemzőbb képet az értelmiségről és az alkalmazottakról tudunk adni, mintaválasztási módszerünk ugyanis őket szűrte meg legkevésbé. (Az értelmiségnek több mint 90%-a, az alkalmazotti családoknak mintegy háromnegyede tekinthető könyvvásárlónak — ld. Mándi Péter: *Könyv és közönsége*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1968. 60. p.) A városi munkásoknak meglehetősen válogatott, „emelt szintű” csoportjától sikerült csak ilyen módon adatot gyűjtenünk (kb. 55%-uk könyvvásárló — ld. u.o.), — ezért itt nagymértékben támaszkodtunk más, általánosabb körű felmérések eredményeire.

Az 1962-es lista mezőnyét a klasszikusok túlsúlya jellemzi. Ha összevetjük az 1968-as adatokat tartalmazó névsorral, megállapíthatjuk, hogy az olvasói érdeklődésnek és ízlésnek a hatvanas évek folyamán bekövetkező, már említett áthangolódása a régiről a mai irodalomra az értelmiségi rétegen belül is kimutatható. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az értelmiségiek a hatvanas évek elején nem érdeklődtek a modern irodalom iránt — hisz az akkori felmérések is ebben a rétegben találták legkedveltebbeknek a kortárs (különösen külföldi) írók munkáit. Inkább arról van szó, hogy a klasszikusok iránti érdeklődés — bizonyos telítődés következtében — valamelyest megcsappant, s így nagyobb szerep jutott a mai irodalomnak, mégpedig — e réteg sajátos jegyeként — szinte kizárólag az értékes mai irodalomnak. Kitűnik ez abból is, hogy Illyés Gyula, Németh László, Sartre, Fejes Endre azok az írók, akiket az értelmiségiek minden más foglalkozási csoportnál (a most általunk nem elemzett rétegeknél is) nagyobb arányban említettek meg.⁸

Joggal állíthatjuk tehát, hogy az *értelmiségi réteg legsajátosabb ízlésbeli jegyének a mai értékes irodalom kedvelése mondható*. H. SAS JUDIT, az egyes társadalmi rétegek hatvanas évek elején mért ízlésbeli arculatát elemezve, szintén hangsúlyozza az értelmiség és a jelenkori irodalom kapcsolatának jellegzetes voltát, s rámutat egyben e jelenség magatartásbeli rugóra: „... leginkább e rétegnél vált az életforma részévé ... az a törekvés, hogy megértse magát és századát, ... bepillantást nyerjen a jelenét mozgató, sokszor ellentmondó folyamatokba.”⁹

Az értelmiségiek népszerűségi listájának élmezőnyében (ld. 1. számú névsort) a mai vagy XX. századi alkotók mellett ott találjuk a múlt század és a századforduló (elsősorban realista) irodalmának reprezentánsait is. Azt mondhatjuk tehát, hogy *a (városi) értelmiség ízlésén belül a klasszikus és modern irodalom viszonylag egészséges aránya alakult ki*, mely egyaránt tartalmazza a múlt értékei iránti ragaszkodás és az új iránti fogékonyság motívumát.

Egészítsük ki a képet azoknak az íróknak felsorolásával, akiket minden más foglalkozási rétegnél alacsonyabb arányban említettek (I. táblázat alapján): Jókai Mór, Berkesi András, Dumas père, Petőfi Sándor, Gárdonyi Géza. Legegyértelműbb az értelmiségieknek Jókai említésétől való tartózkodása.¹⁰ Megállapítható, hogy a *romantika* és a mai *lektűr* — *bestseller irodalom* adja a szépirodalmi olvasmányoknak azt a területét, amely az értelmiségi réteg ízlésétől áll a *legtávolabb* az összes foglalkozási csoport közül.

⁸ Az I. sz. táblázat adatai szerint Illyést csaknem 10%-kal, Sartre-t 5%-kal több értelmiségi mondta kedvenc írójának, mint a második legkvalifikáltabb réteg, az alkalmazottak.

⁹ H. SAS JUDIT: Emberek és könyvek. Akadémiai Kiadó, Bp. 1968. 155. p.

¹⁰ Egytizedük említette legkedveltebb írói között, szemben az alkalmazottak és munkások egyharmados arányával.

Egy szépséghibája van csak a fenti képnek: *Petőfi* említésaránya is az értelmiségiekénél volt a legkisebb (7,2%-os). Az alkalmazottak és a tanulók megfelelő százalékszámát kb. kétszerese az értelmiségiekének, *Petőfi* legodadóbb híveinek pedig a nyugdíjasok bizonyultak. (Lásd I. táblázatot.) A jelenség arra enged következtetni, hogy a legerősebben és a legkövetkezetesebben ugyan az értelmiségiek kötődnek az esztétikai értékhez, de *ha ez az érték közkeletűbb, népszerűbb köntösben áll eléjük, hajlamosak lemondani a találkozás lehetőségéről.*

II. sz. (filmes) vizsgálatunkban a városi értelmiségen belül további két — leegyszerűsített, de mégis jellegzetesen elkülönülő — kategóriát hoztunk létre: az ún. „humán-értelmiségiek” és a „menedzser-értelmiségiek” csoportját. (Az előbbibe a pedagógusokat, jogászokat, orvosokat, tudományos kutatókat, újságírókat stb. soroltuk, az utóbbiba az ipar, kereskedelem, közigazgatás stb. területén dolgozó vezető, illetve magasabb végzettségű szakemberek kerültek.)

A más ízlésbehatóró módszerekkel dolgozó felmérés tanulságai szerint (ld. II. táblázat) a fentebb vázolt ízlésmodell szinte teljes egészében illik a „humán-értelmiségre”: az egyetemi hallgatókkal együtt ők vezetnek a „modern” és a „klasszikus” szint elérésében,¹¹ s ők idegenkednek leginkább a romantikus és lektűr irodalomtól. (Az új módszer viszont feltárja azt is, hogy e réteghez meglehetősen közel áll az ún. „bestseller” irodalom.)

A „menedzser-értelmiségnél” már a „bestseller” szint a domináns (egy-harmaduk volt ide sorolható, szemben a „humán-értelmiség” egynegyedes arányával). Ebben, valamint a „modern” és a „klasszikus” szint alacsonyabb arányában inkább az alkalmazottak, mint a másik értelmiségi réteg ízlésbeli arculatához hasonlíthatnak.

A *falusi értelmiség* láthatóan szintén a „bestseller” szintet jelentő irodalomhoz vonzódik leginkább, s egyben minden más falusi rétegnél legerősebben (ld. III. táblázatot).

A modern irodalom („tisztán” és a klasszikusokkal ötvözve egyaránt) azonban falun is az értelmiséghez áll a legközelebb az összes társadalmi csoportosulás közül, mégha helyzete — magán az értelmiségen belül — alárendelt is.

b) *Alkalmazottak*

Az alábbi összeállítás — részint I. sz. vizsgálatunk, részint az 1962. évi KSH-felmérés adatainak alapján a hatvanas évek elején és végén regisztrált népszerűségi rangsorokat mutatja be:

¹¹ Ld. II. táblázat megjegyzéseit

	1.	2.
Sor- szám	Alkalmazottak népszerűségi rangora 1968-ban (I. táblázat alapján)	Az „egyéb szellemi dolgozók” olvasottsági rangora 1962-ből (Mit olvasunk? 24. p.)
1.	Jókai Mór	Jókai Mór
2.	Berkesi András	Móricz Zsigmond
3.	Mikszáth Kálmán	Mikszáth Kálmán
4.	Németh László	L. Tolsztoj
5.	Passuth László	E. Zola
6.	Ady Endre	Fekete István
7.	Szilvási Lajos	A. Dumas père
8.	E. Hemingway	V. Hugo
9.	Móricz Zsigmond	Passuth László
10.	Th. Mann	Móra Ferenc

Az 1962-es lista (ld. a 2. sz. névsort) szinte kizárólag romantikusokból és klasszikusokból, mégpedig elsősorban a múlt század vagy a századforduló alkotóiból áll. Elsősorban erre az adatbázisra támaszkodva mondta H. SAS JUDIT az alkalmazotti rétegről: „Általában azt olvassa, illetve azt olvassa nagyobb mértékben, aminek kialakult értékéhez nem férhet kétség... Kévsébé fordul ez a réteg az emberileg-társadalmilag ma problematikus gondolatok és érzelmek felé. Jobban szereti a befejezettséget, — a megoldott emberi és történelmi szituációkat, mint a vajúdóban levőket.”¹²

Ez a jellemzés azonban napjainkban már csak részben állja meg a helyét. I. és II. sz. vizsgálatunk tanúsága szerint ugyanis a hatvanas évek végére az alkalmazottak ízlése jelentősen átalakult. Ezt az átalakulást — elsősorban a városi alkalmazottakat illetően¹³ — három főbb tendenciával jellemezhetjük:

1. *Visszaszorult körükben az irodalomtörténeti értelemben vett romantikus irodalom.* (Jókai ugyan még az 1968-as 1. sz. névsorban is „listavezető”, de már nem találjuk meg mögötte Hugo és Dumas nevét. A más eszközökkel „mérő” II. táblázat tanúsága szerint is a „romantikus” szint az alkalmazottak ízlésében meglehetősen alárendelt szerepet játszik.)

2. *Előre lépett a közelmúlt értékes* (de nem okvetlenül a legmagasabb szinten befogadott) *irodalma* (Hemingway, Thomas Mann).

3. *Nagymértékben megnövekedett a jelenkori* (elsősorban magyar) *irodalom jelentősége.* (Az 1962-ben is szereplő Passuthon kívül az 1968-as lista élmezőnyé-

¹² H. Sas J.: I. m. 159—160. p.

¹³ Az 1. sz. névsor városi, a 2. sz. lista országos adatokat tartalmaz ugyan, de mint említettük, az alkalmazotti réteg esetében (az értelmiséghez hasonlóan) a városi könyvesbolti kiválasztás a réteg átlagához mérten még nem jelent nagyobb fokú „szűrést”. Az ízlésképlet átrajzolódása egyébként — mint látni fogjuk — a falun lakó alkalmazottaknál is észlelhető.

ben megtalálható Berkesi, Németh László és Szilvási Lajos is; II. sz. vizsgálatunk pedig — ld. II. táblázat — a városi alkalmazottak között a „modern” szint képviselőit találta a második legnépesebb csoportnak.)

Az alkalmazotti rétegnek a kortárs irodalom iránti megnövekedett érdeklődése azonban nem párosult kellő értékszelekcióval. Mutatja ezt az 1. listán található legnépszerűbb mai szerzők választéka, s még inkább az a tény, hogy az alkalmazottak elsősorban Szilvási Lajost és Passuth Lászlót kedvelik minden más rétegnél nagyobb arányban: Szilvásit 13%-kal, Passuthot 7%-kal nagyobb hányaduk sorolta legkedveltebb szerzői közé, mint az értelmiségiek (ld. I. táblázat). Összefügg ezzel II. sz. vizsgálatunk tapasztalata is (ld. II. táblázat): az *alkalmazottak legsajátabb ízlésszintjének a „bestseller” szint mutatkozik* — ebbe a kategóriába sorolódott legtöbbszörük, s 34,6%-os arányuk a legmagasabb volt az összes réteg között.

Az alkalmazottak ízléséről elmondható tehát, hogy míg a régebbi irodalomnak jobbra csak értékes képviselőit sűríti magába (ld. 1. sz. listán: Mikszáth, Ady, Móricz), addig az e rétegben újabban „meghonosodó” kortárs irodalom meglehetősen vegyes képet mutat. Ízlésük az értelmiség ízlésétől ma már elsősorban nem abban tér el, hogy ez utóbbival ellentétben kevésbé igényli a mai irodalmat, hanem abban, hogy míg az értelmiség főképp a mai problémák magas művészi szintű ábrázolása felé fordul, addig az alkalmazottak inkább hajlamosak arra, hogy a *jelen iránti megnövekedett érdeklődésüket felszínesebb, olvasmányosabb művekből elégítsék ki*. (Talán úgy is fogalmazhatnánk: épp azért fordultak intenzívebben a mai irodalom felé, mert — azon túl, hogy a klasszikusok befogadásában a hatvanas évek közepére már bizonyos telítettség jelentkezett — olvasmányosság-igényüket a kortársi irodalom is egyre inkább kielégítette.)

Mindez nem jelenti azonban azt, hogy a hatvanas évek elején az alkalmazotti ízlés okvetlenül *színvonalasabb* — inkább csak azt, hogy *más* volt, mint ma. Nem tudjuk ugyanis, hogy a klasszikusok akkori nagymértékű olvasása milyen mélységű volt: milyen mértékben jelentette az olvasmányosság-igény „szublimált” kielégítését (elsősorban a romantikusoknál) s milyen mértékben művészi értékek befogadását. Azt sem tudjuk még, hogy az olvasói érdeklődésnek az utóbbi években — s nemcsak az alkalmazotti rétegben — észlelhető mábafordulása a közeli években nem jár-e majd együtt az olvasmányválasztás magasabb színvonalával is.¹⁴

A városi alkalmazotti réteg *vers-ízlését* a fentiektől eltérő vonások jellemzik. Először is: ezt a réteget meglehetősen erős szálak fűzik a lírához. Nemcsak Passuthékat: Adyt, József Attilát, Radnótit is ők említették meg „kedven-

¹⁴ Ebben az esetben is törekedni kell azonban arra, hogy az olvasmányok választékában, ha nem is újból egyeduralkodóan, de kellő arányban szerepeljenek az értékes klasszikusok is.

ceik” között a legnagyobb arányban az összes réteg közül. (Ady esetében 6%-kal, József Attila¹⁵ említésében 4%-kal haladták meg az értelmiség mutatóit — ld. I. táblázatot.) Az I. sz. vizsgálat más tapasztalatai szerint az értelmiségiek Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Nagy László, Weöres Sándor említésében szereztek előnyt.

Már maga az a tény, hogy József Attiláék esetében nem ez történt, jelez valamit: az értelmiség, ha nem is állíthatjuk, hogy elmarad, de legjobb esetben „megosztozik” a XX. század első felében született nagy lírai életművek kultiválásában az alkalmazottakkal, — ízlésbeli arculatának a költészettel kapcsolatos speciális vonásait a mai magyar líra egy értékes vonulatának minden más réteget meghaladó kedvelésében nyilvánítja ki. Ez a jelenség — kiegészítve az értelmiség ízléséről mondottakat — a költészet befogadásában is a még le nem zárt életművekhez való vonzódást, az értékkel párosult újdonság iránti fogékonyságot tünteti fel a réteg speciális ízlésbeli jegyének. Ezzel szemben az alkalmazottak vers-ízlése „konzervatívabb” nemcsak az értelmiségénél, hanem saját prózaízlésüknél is, — de egyben *színvonalasabb* is, mint a prózával kapcsolatos ízlésük.

A *falusi* alkalmazott réteg — a III. táblázat tanúsága szerint — irodalmi ízlésszint tekintetében egy fokozattal elmaradt városi társaitól. Körükben már nem a „bestseller”-, hanem a „lektűr”-szint dominál — a valódi irodalomnak legalább *látszatára* való törekvés helyett a burkolatlanabb, direkter szórakozás-igény. A falusi rétegek közül ők érték el a legnagyobb arányszámot a „romantika-lektűr” ötvözet kategóriájában — de a „klasszikus realista” szint teljesítésében is. Azonban ha összevetjük az utóbbi szint 7,1%-os mutatóját a „lektűr”-szinten állók 25,7%-os hányadával, szemléletessé válik, hogy az alkalmazotti ízlésnek a hatvanas évek során bekövetkezett, fentebb említett átrendeződése falun is éreztette hatását.

c) *Munkásság*

Könyvesbolti adatfelvétellel dolgozó I. és II. sz. vizsgálatunk — mint már említettük — a munkásoknak csak erősen válogatott, a könyvvel szorosabb kapcsolatban álló rétegét tudta elérni. Módunkban áll azonban, hogy a

¹⁵ József Attila népszerűségének ilyen alakulása eltért elvárásainktól, ezért a kérdést tüzetesebben megvizsgáltuk. Azt tapasztaltuk, hogy József Attila befogadásában az életkori tényezőknek van domináns szerepük: elsősorban a 20 éven aluliak említették — lényegében minden társadalmi rétegben érvényesült többé-kevésbé ez a tendencia. Az értelmiség e korosztály hiánya miatt nem tudott élre törni: még a fiatal (huszonéves) értelmiségiek körében sem. A jelenség mélyebb okai még megfejtésre várnak, annyi azonban valószínűnek látszik, hogy baj van az iskolában (s általában a társadalmi köztudatban) kialakított József Attila-képünkkel. (Lényegében hasonló lehet a gyökere a korábban említett „Petőfi problémánknak” is.) E kép nem eléggé differenciált, nem eléggé vonzó ahhoz, hogy hatása az iskoláskor közvetlen környékén túl messzebbre is sugározzon.

Könyvtártudományi és Módszertani Központ (KMK) 1968-as — KAMARÁS ISTVÁN vezette — országosan reprezentatív munkásfelmérése¹⁶ alapján képet adjunk az átlagos munkás ízléséről is.

1962-ben a szak- és betanított munkások által legolvasottabb szerzők (az említés csökkenő sorrendjében) a következők voltak: Jókai Mór, Mórícz Zsigmond, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Verne, Dumas père, L. Tolsztoj, V. Hugo, Móra Ferenc, E. Zola.¹⁷ Az írócsoport valamennyi tagja „régí” szerző, többnyire a múlt század és a századforduló romantikus vagy realista (első sorban magyar) irodalmának alakja.

A Könyvkiadók és Terjesztők Tájékoztató Központja (KTTK) 1964-es országosan reprezentatív felmérése szerint is a munkások utolsó olvasmányai közül kb. négyszer annyinak volt a szerzője nem élő, mint élő író.¹⁸ Ezzel szemben az 1968-as KMK-felmérésben a kurrens olvasmányok között a mai és a régi irodalom kb. egyenlő arányban szerepelt. KAMARÁS ISTVÁN az ide vonatkozó felmérési eredmények komplex összehasonlító elemzése után a következő megállapítást teszi: „Jókai hegemoniája a jelek szerint gyengül, de vele együtt sajnálatos módon Mórícz, Mikszáth, Tolsztoj szerepe is, s helyüket csak részben foglalják el színvonalasabb mai írók, s talán nagyobb részben Berkesi és Rejtő művei.”¹⁹

Az ízlésre közvetlenebbül utaló legemlékezetesebb olvasmányélmények listáján — ugyancsak az 1968-as KMK-felmérés szerint — a „régí” művek 2 : 1 arányban előzték meg a mai irodalom alkotásait. A munkások ízlését tehát még korántsem itatta át olyan mértékben az irodalmi újdonságok igénye, mint ahogy az olvasási érdeklődésükben megjelent. Kitűnik ez legkedvesebb olvasmányaik élvezőnyéből is:²⁰

Gárdonyi Géza:	Egri csillagok
Jókai Mór:	A kőszívű ember fiai
Jókai Mór:	Az aranyember
V. Hugo:	A nyomorultak
Dumas père:	Gróf Monte Cristo
Berkesi András:	Sellő a pecsétgyűrűn
I. Shaw:	Oroszlánkölykök
L. Tolsztoj:	Háború és béke
M. Solohov:	Csendes Don

¹⁶ KAMARÁS ISTVÁN: A munkások és az olvasás. Népművelési Propaganda Iroda. Bp. 1969.

¹⁷ Ld.: Mit olvasunk? Központi Statisztikai Hivatal. Statisztikai időszaki Közlemények 1965/2. 24. p.

¹⁸ Lásd: MÁNDI PÉTER: A könyv és közönsége. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1968. 92. p. (24. tábla).

¹⁹ KAMARÁS: I. m. 114. p.

²⁰ KAMARÁS: i. m. 123. p. alapján. Az élen álló Egri csillagok az 1900 munkásolvasótól 381, a 18. helyen álló Dold-Mihajlik könyv 45 említést kapott.

Jókai Mór:	Fekete gyémántok
L. Tolsztoj:	Anna Karenina
M. Mitchell:	Elfújta a szél
Fejes Endre:	Rozsdatemető
E. Hemingway:	Az öreg halász és a tenger
Jókai Mór:	Kárpáthy Zoltán
Dumas père:	A három testőr
Berkesi András:	Húszévesek
Dold-Mihajlik:	Ordasok között

A lista alapján a munkások (s ezen most az egész munkásságot értjük) ízléséhez legközelebb állónak még a romantika mutatkozik — amelyet közvetlenül egy nem egyenletes fajsúlyú jelenkori lektűr-bestseller vonulat követ. Az 1962-es adatokhoz viszonyítva a klasszikus realista irodalom jelentősége csökkent. Tehát a hatvanas évek elejéhez képest a munkások ízlérendszerében is érezhető bizonyos eltolódás a mai irodalom irányába, de ez a jelek szerint *első-sorban a régi irodalom értékesebb részének a mai irodalom értéktelenebb vonulatával való felváltását jelentette.*

A kép kiegészítésére azonban meg kell jegyezni, hogy a KMK-felmérés szerint a munkás olvasók legemlékezetesebb olvasmányainak több mint egyharmada klasszikus realista és modern mű, s hogy ezeket a kategóriákat legkedveltebb olvasmányaik fenti listáján is olyan szerzők képviselik, mint Lev Tolsztoj, Solohov, Fejes Endre és Hemingway.

Az I. és II. sz. vizsgálatunk „*emelt szintű*” munkásrétegének ízlése jelentős hasonlóságot, s ugyanakkor nem elhanyagolható eltérést mutat a fenti ízlésmoddellhez képest. A könyvesbolti munkás-vásárlók között az I. sz. felmérés a következő szerzőket találta a legkedveltebbeknek (az említések csökkenő sorrendjében, az I. táblázat alapján): Jókai Mór, Berkesi András, Szilvási Lajos, Mikszáth Kálmán, Rejtő Jenő, Móricz Zsigmond, V. Hugo, Németh László, Passuth László, Hemingway.

A névsor, valamint a II. táblázat munkás-adatai szintén a romantikus és a lektűr irodalom hangsúlyos szerepéről s a modern irodalom viszonylag csekély népszerűségéről vallanak.²¹

Ugyanakkor az „*emelt szintű*” munkások körében az olvasmányirodalom közvetettebb, s egyben rangosabb változata: a bestseller irodalom jelentős — valamivel a lektürt és a romantikát is meghaladó — népszerűségnek

²¹ A II. táblázat szerint „romantikus” és a két „lektűr” ízlésszint aránya az összes városi réteg közül a munkásoknál a legmagasabb (a „romantikus”-szint esetében osztozva a középiskolásokkal), s a „modern”, valamint a „klasszikus”-szint aránya náluk a legalacsonyabb. Az I. táblázat alapján pedig a könyvvásárló munkások legsajátabb (minden más rétegnél jobban kedvelt) szerzőinek Rejtő Jenő és Berkesi Andrást mondhatjuk, s az összes városi réteg között a legkisebb említési arányszámokat pedig Thomas Mann, Németh László, Lev Tolsztoj és Illyés Gyula kapta tőlünk.

örvend (ld. II. táblázatot). Ez utóbbi jelenségben az alkalmazotti ízléshez való közeledést fedezhetjük fel, mint abban is, hogy a könyvvásárló munkások láthatólag nagyobb mértékben — s egyben valamivel magasabb igény-szintet érvényesítve — kötődnek a kortárs-irodalomhoz, mint az átlagos munkásrétegek, — ugyanakkor némileg elmaradnak az alkalmazottak megfelelő teljesítményeitől. (Ld. I. és II. táblázatot, valamint a fenti népszerűségi listákat.) A könyvvel szorosabb kapcsolatot tartó, könyvesboltban megkérdezett munkások csoportja ízlésbeli arculatát tekintve tehát az *átlagos munkásrétegek és az alkalmazotti réteg között* helyezkedik el.²²

Ha ezt a hierarchiát — vállalva a leegyszerűsítésből származó veszélyeket — tovább akarjuk építeni, akkor a *falun élő* (nem mezőgazdasági) *munkások* helyét — ízlésnívójuk összhatását tekintve — az átlag-munkásság és a parasztság között kell megjelölnünk.²³ E csoport körében ugyanis (ld. III. táblázatot) tovább csökken a modern irodalom népszerűsége, a hagyományos realista műveket is inkább csak romantikával ötvözve (s úgy is kevésbé) fogadják be. E jellemzők azonban a parasztság ízlésében ennél is hangsúlyosabb formában jelentkeznek.

A falun lakó munkások körében (ld. III. táblázatot) a lektürt találtuk a legnépszerűbbnek (a megkérdezettek negyedrésznél kizárólagos, felénél — a „bestseller”-szintet és az „átmeneti” kategóriákat is számítva — legalább is jelentős szerepet kapott); második legnagyobb csoportnak a romantikus irodalom hívei bizonyultak (13, illetve 30%).

d) *Parasztság*

A parasztság olvasói ízléséről nem lehet anélkül beszélni, hogy legalább is érintőlegesen ne térjünk ki arra: *mennyien olvasnak* egyáltalán közülük könyvet. Az eddig elemzett főbb társadalmi rétegek lényegében könyvolvasók voltak: felmérési tapasztalatok²⁴ az alkalmazottak és az értelmiségiek kilenctizedes, illetve még magasabb, s a munkások 70%-os könyvolvasói arányát (beleértve az ún. „időnként” olvasókat is!) valószínűsítik. Ezzel szemben az 1964-es országosan reprezentatív KTK-felmérés a parasztságnak csak 40%-át találta könyvolvasónak, s ebből 10%-nyit rendszeres olvasónak.²⁵ 1971-ben végzett, ha nem is reprezentatív, de széles körű III. sz. vizsgálatunk ugyanezeket az

²² Ez a tendencia pl. olyan részletkérdésben is érvényesül, mint Szilvási Lajos népszerűsége. Az író — mint láttuk — az alkalmazottak kedvelik leginkább, de nem sokkal előzik meg ebben az I. vizsgálat „emelt szintű” munkásait (ld. I. táblázat). A KMK felmérés viszont az átlagos munkásréteg soraiiban Szilvási népszerűségének — Berkesivel ellentétben — csak nagyon csekély nyomait találta (ld. KAMARÁS: i. m. 124. p.).

²³ Ez a jelenség összefügg a falun lakó munkásság „átmeneti” társadalmi helyzetével: jórészt a paraszti életformából kiszakadva váltak ipari munkássá úgy, hogy továbbra is korábbi társadalmi státuszuk színhelyén élnek.

²⁴ Elsősorban: MÁNDI és KAMARÁS idézett művei.

²⁵ Ld. MÁNDI: i. m. 30–31. p.

arányszámokat „hozta ki” — ugyanakkor, amikor a többi falusi réteg esetében az olvasási kedv nem jelentéktelen növekedését regisztrálta. A szoros értelemben vett (az ún. mezőgazdasági munkásokat nem tartalmazó) paraszti réteg könyv iránti csekély hajlandóságának csaknem évtizedes mozdulatlansága aggasztó jelenség: azt jelzi, hogy az olvasói érdeklődés falun tapasztalt meg-növekedése vagy kívül esett e leghagyományosabb falusi rétegen, vagy együtt járt az e rétegből való kilépéssel.

A hatvanas évek első felében a paraszti ízlés elsősorban a „régí” irodalom, azon belül is főképp a magyar klasszikusok preferálásával volt jellemezhető. Az 1962-es KSH-vizsgálat szerint legolvasottabb íróik (az említés csökkenő sorrendjében) a következők voltak: Jókai, Móricz, Mikszáth, Gárdonyi, Verne, Solohov, Móra, Dumas père, L. Tolsztoj, Berkesi.²⁶ 1964-ben szépirodalmi olvasmányaik mintegy 60%-a nem élő magyar írótól (s kb. 80%-a nem élő írótól) származott.²⁷

Ezzel szemben III. sz. vizsgálatunk 1971 őszén a paraszti réteg olvasmányainak 50%-át találta csak régi (magyar és külföldi együtt!) szerző alkotásának. (Ebből 30% volt romantikus, 20% klasszikus realista mű.) Ezzel összhangban a legkedveltebb szerzők alapján megállapított ízlésszintek (ld. III. táblázat) is a paraszti ízlés átrendeződéséről tanúskodnak: a „klasszikus” szint önmagában és a „modern” szinttel ötvözve egészen minimális arányban szerepel, csak a romantikus irodalommal társulva ér el nagyobb arányszámot. (De ez is csak a megkérdezettek egytizedét jelenti.) A paraszti ízlés hagyomány-őrző jellege már csak a „romantikus” szint képviselőinek bő egyötödnyi arányában nyilvánul meg: a romantikus irodalom — legalábbis a falu társadalmában — ma is a parasztság körében a legkedveltebb. Ugyanakkor a lektűr népszerűsége a parasztság körében nemcsak eléri, hanem egy árnyalattal meg is haladja a romantikus irodalomét: a réteg egynegyede sorolódott a „lektűr” szint képviselői közé. Végeredményképpen — a III. táblázat tanulsága szerint — *a könyvolvasó parasztság mintegy 70%-ának ízlése nem haladja meg az olvasmányos romantikus és lektűr irodalom színvonalát.* Ezt egészíti ki még a szinte kizárólag ifjúsági könyveket, illetve útleírásokat kedvelők 5–5%-os, valamint a *csak ismeretterjesztő és szakkönyvek* iránt érdeklődők egytizedes aránya.

Néhány következtetés

A fenti elnagyolt, csak a legfontosabb tendenciák ismertetésére szorítkozó elemzésekből is kitetszik, hogy az olvasói érdeklődés és ízlés valamennyi főbb társadalmi rétegben kisebb-nagyobb változásokon ment keresztül az elmúlt

²⁶ Ld.: Mit olvasunk? 24. p.

²⁷ Vö. MÁNDI i. m. 92—93. és 101—103. p.

évtized folyamán. Még ha — mint már említettük — nem annyira az ízlés romlását, mint inkább átalakulását: valamiféle mozgásban levő átmeneti állapotot kell is látnunk ebben a folyamatban — korántsem kielégítő a helyzet.

A jelenlegi ízlésállapot társadalmi méretekben jelentkező fő hiányossága az, hogy a jelenkori irodalom iránti megnövekedett érdeklődés — aminek lényegében örülhetnénk — meglehetősen alacsony szintű esztétikai igényekkel párosul. A különböző szintű befogadói magatartások elkülönítésének a befogadás tárgyában kijelölhető legfőbb vízválasztó vonala egy évtizeddel ezelőtt még a „régí” és a „mai” irodalom között húzódott; ma már — a befogadás terén — az *értékes modern és a mai keletkezésű felszínesebb irodalmat választja* el egymástól a legtágabb szakadék. A jelenlegi helyzet speciális problémája, hogy — feltehetően csak átmenetileg — *jelentősen meggyengült annak a klasszikus irodalomnak a pozíciója, mely* (elsősorban a klasszikus realista irodalom), a mai irodalom bizonyos „középhelyzetű” vonulatai mellett, *a legnagyobb eséllyel lenne felhasználható e szakadék áthidalására.* (Ezen a téren természetesen a romantikus irodalom java termésének is megvan a maga funkciója, de ezt azért kell másodlagosnak minősítenünk, mert újabb felmérések egybehangzó tapasztalata szerint a „romantikus” ízlésszint — szociológiai aspektusból, a befogadás minőségét tekintve — jelentősen alatta marad e stílusirányzat irodalomtörténeti kvalitásának.)

Társadalmunk ízlésállapotával tehát nem lehetünk elégedettek. Megkockáztatható az az állítás, hogy az ízlésfejlesztés munkája ma bonyolultabb, és egyben fontosabb is, mint valaha. A kulturális forradalom első szakaszában társadalmunk nagyobb felét megnyertük az olvasásnak. Némi kitérő után a klasszikusokon keresztül kapcsolatba hoztuk őket a megfellebbezhetetlen irodalmi értékkel. Most a szelektív képességek kifejlesztésén van a sor. A nagykorúsodási folyamat bonyolult és fontos szakaszához értünk: egyfelől széles körű könyvválasztékkal, másfelől célzatos nevelő és propaganda munkával az értékek — hagyományos és modern értékek — igenlését, önálló kiválasztásának készségét kell fejlesztenünk. Ehhez természetesen a közvetlen nevelési ráhatások, bár szükségesek, de nem elegendők, — az ízlés legfőbb meghatározói társadalmi létünk, társadalmi viszonyaink milyenségében gyökereznek, s így fejlesztése is elsősorban társadalmi fejlődésünk ütemének függvénye.

A feladat hosszú távra szól, de sok függ attól, hogy az elkövetkező néhány évben mit sikerül megvalósítani belőle. Ebben az időszakban ugyanis nem kevesebbnek kell eldölnie, mint hogy a társadalmi ízlés jelenlegi, átmeneti állapota jobb, vagy a rosszabb lehetőségei irányába fog továbbfejlődni. (Jobbik lehetőségének a magasabb esztétikai és eszmei igényszinttel, valamint a múlt értékeire való bátrabb építkezéssel párosult *modernizálódási* tendenciát, rosszabb lehetőségének pedig az olvasói igények — korbeli megkötöttségek nélküli — *elsekélyesedését* tartjuk.)

Végül egy empirikus tapasztalat ismertetésével szeretnénk újból hangsúlyozni az ízlésfejlesztés kérdésének kiemelt fontosságát. II. számú (1056 fővárosi könyvesbolti vásárló megkérdezésére alapozó) felmérésünk során — az ízlés nem esztétikai tartalmaiba való bepillantás céljából — megkíséreltük interjúalanyaink *életfelfogásának*, *életszemléletének* tájékoztató jellegű bemérését is. Típusalkotásunk az életfelfogások rendszerének lényegében csak egy, de fontos területét célozta meg: a közéleti és a magánéleti beállítódás, illetve ezek pozitívabb és negatívabb variánsainak elkülönítésére törekedett.²⁸ Így létrehoztunk egy *magánéleti-fogyasztói*, egy *magánéleti értékekre* (munka, család, önművelés) *irányuló*, másfelől egy „*konform-karrierista*” s egy *közösségi értékekre irányuló* magatartás-típust. E beállítódásoknak az ízlésszintekkel való egybevetése — amint azt az alábbi tábla szemlélteti — lényegében annak a kérdésnek vizsgálatához nyújt adalékot, hogy az ízlés kapcsolatban áll-e (és milyen kapcsolatban) az egyéb szellemi megnyilvánulási formákkal:

Irodalmi ízlésszint	„Konform-karrierista”	„Magánéleti-fogyasztói”	„Magánéleti értékekre irányuló”	„Közösségi értékekre irányuló”
	é l e t f e l f o g á s			
„Modern”	17,5	15,0	21,1	38,9
„Klasszikus”	17,4	9,5	21,9	30,9
„Romantikus”	17,5	17,0	10,8	3,9
„Bestseller”	31,7	29,6	31,7	18,2
„Romantikus+lektűr”	4,8	8,7	3,1	2,4
„Lektűr”	3,2	9,2	4,2	0,9
Nem értékelhető	7,9	11,0	7,2	4,8
Összesen:	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

A tábla adatai ízlésnívó és az életszemlélet közösségi, illetve „privát” irányultságának *határozott összefüggését bizonyítja*. (A „modern” és a „klasszikus” szint legnagyobb megfelelést a közösségi értékekre irányuló beállítódással, s legkisebbet a magánéleti-fogyasztói magatartással mutat; a „lektűr” szinteknél pont fordított a helyzet. A „romantikus” ízlés leginkább az értékes közösségi beállítódást zárja ki, s legjobban — holtversenyben — a „konform” és „fogyasztói” magatartást vonzza. A „bestseller” nívó kapcsolatrendszere sajátosan alakult: legkisebb arányszámmal ugyan a „közösségi érték” kategóriájában szerepel, de a taszítás mértéke láthatóan jóval kisebb, mint a romantika és a lektűr esetében. A „konform”, a „fogyasztói” és a „magánéleti érték-

²⁸ A módszer részletesebb ismertetésére most nincs módunk. Annyit jegyzünk meg, hogy a típusalkotás alapja bizonyos — családra, munkára, közösségi magatartásra, szórakozásra, önképzésre stb. vonatkozó — ítéleteknek a válaszadók által történt rangsorolása volt.

kekre irányuló” magatartástípus egyenlő arányban szerepel ebben az ízlés-kategóriában, bizonyítva egyfelől a bestseller irodalom *funkcionális többarcúságát*, másfelől befogadási színvonalának a lektür és — legalábbis a fővárosban — a romantika szintjét *meghaladó* voltát.)

Következétesen érvényesül tehát az az elv, hogy *magasabb szintű életfelfogásnak magasabb szintű ízlés felel meg*. Ami pedig empirikusan valószínűsíti, hogy az ízlésnek a tudatformákon belüli „önmozgása”, függetlensége meglehetősen korlátozott, — az ízlés, tipikus körülmények között, *szerves része* az ember tudatvilágának, erkölcsi és világnézeti értékrendjének.

Ha ez így van — márpedig az empirikus tapasztalás ezt mutatja —, akkor bár közhelyszerű, de igaz az az állításunk, hogy *ízlést nevelni annyi, mint embert nevelni*: az ízlésszint emelését, a jó könyv megszerettetését minden eddiginél átfogóbb társadalmi ügygé, legszélesebben és legszebben értelmezett népművelési programmá kell tennünk.

I. táblázat (I. sz. felmérés)

A legkedveltebb írók említőinek megoszlása foglalkozás szerint

(1002 városi könyvesbolti
vásárló százalékos megoszlása)

Az író neve	Összesen	Értelmiségi	Alkalmazott	Munkás	Nyugdíjas	Tanuló
Jókai Mór	27,7	11,2	33,7	34,3	44,5	29,6
Berkesi András	19,2	9,0	25,0	27,6	11,1	15,6
Németh László	17,7	23,5	21,8	10,8	16,7	14,5
Mikszáth Kálmán	16,5	13,5	22,2	13,8	38,9	10,1
Passuth László	14,2	15,0	21,6	10,3	20,6	6,7
E. Hemingway	12,9	10,4	15,1	9,8	7,4	18,4
Móricz Zsigmond	12,6	10,8	14,7	11,8	30,3	7,3
Ady Endre	11,9	13,5	19,4	6,7	16,7	7,3
Petőfi Sándor	11,1	7,2	13,1	9,2	18,5	14,5
Szilvási Lajos	11,0	5,0	17,4	15,4	3,7	5,6
Arany János	10,8	13,0	13,1	6,7	11,1	11,2
Th. Mann	9,9	12,9	13,2	3,6	13,0	7,3
József Attila	9,5	9,6	13,1	6,7	8,0	8,8
V. Hugo	9,3	7,7	8,3	11,3	14,8	10,6
L. Tolsztoj	8,0	11,2	7,9	3,6	18,5	6,2
Szabó Magda	7,9	7,2	11,1	6,2	9,3	4,5
A. Dumas père	7,6	3,6	9,1	9,2	16,7	5,0
Rejtő Jenő	7,2	5,4	3,2	13,8	—	10,1
Fehér Klára	6,8	7,7	8,7	5,6	9,3	3,9
Illyés Gyula	6,8	13,0	4,8	2,6	10,1	6,2
Moldova György	6,5	9,5	5,2	4,1	—	7,3
J.-P. Sartre	6,3	9,5	4,4	3,1	1,9	7,8
Radnóti Miklós	5,9	7,2	8,3	3,1	1,9	6,2
Váci Mihály	5,8	4,5	7,5	2,6	1,9	8,4
Gárdonyi Géza	5,6	1,8	7,1	6,2	20,4	2,2
Fekete István	5,5	6,8	6,7	3,1	7,4	6,7
Fejes Endre	5,3	8,1	7,5	2,1	—	5,0

II. táblázat¹ (II. sz. felmérés)

Az irodalmi ízlésszintek megoszlása foglalkozás szerint

(1056 fővárosi könyvesbolti vásárló százalékos megoszlása)

Ízlésszintek	Össze- sen	Munkás	Alkal- mazott	„Menedzser- értelmiségi”	„Humán- értelmiségi”	Közép- iskolai tanuló	Főis- kolai hallgató
„Modern”	20,6	15,8	20,5	20,9	25,7	22,1	29,5
„Klasszikus”	18,4	9,8	17,4	19,0	27,6	17,3	33,1
„Romantikus”	13,6	18,1	13,6	9,5	4,6	22,1	5,7
„Bestseller”	28,9	25,3	34,6	32,9	26,5	24,1	20,4
„Romantikus + Lektűr”	4,6	9,1	4,2	2,5	2,8	3,8	1,1
„Lektűr”	5,3	12,1	2,8	7,0	1,7	4,8	1,1
Nem megállapítható	8,6	9,8	6,9	8,2	11,1	5,8	9,1
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

III. táblázat (III. sz. felmérés)

Az olvasói ízlésszintek foglalkozás szerinti megoszlása

(2328 10 éven felüli könyv olvasó falusi lakos százalékos megoszlása)

Ízlésszintek	Munkás	Mező- gazda- sági munkás	Paraszt	Alkal- mazott	Értelmi- ségi vezető	Tanuló	Nyug- díjas	Egyéb eltart. hth.	Ösz- zesen
„Modern”	1,9	1,7	—	4,4	14,9	3,5	4,0	5,6	4,4
„Modern + klasszikus”	2,2	3,4	1,2	2,9	7,2	1,1	3,0	2,3	2,6
„Klasszikus realista”	5,4	3,4	1,4	7,1	4,8	1,7	5,0	5,6	4,6
„Romantikus + klasszi- kus”	7,0	5,2	8,9	5,6	2,8	0,9	9,0	9,6	5,6
„Romantikus”	13,0	12,2	21,7	9,9	7,6	3,5	17,5	21,6	11,6
„Romantikus + Lektűr”	9,1	8,7	5,1	12,8	6,2	1,3	8,5	10,3	7,8
„Modern + Lektűr”	4,9	—	—	4,9	5,2	2,1	2,5	1,0	3,3
„Lektűr”	24,6	32,3	24,9	25,7	14,4	15,7	16,0	17,0	20,2
„Bestseller”	9,3	7,0	7,6	12,1	21,1	5,9	12,5	12,6	10,7
„Útleírás”	4,5	3,4	5,1	3,2	4,8	1,5	9,0	2,3	3,8
„Ifjúsági”	6,3	1,7	5,1	1,4	—	51,8	5,5	3,3	13,9
„Ismeretközlő”	9,7	14,0	10,2	7,1	8,6	3,1	5,5	3,0	6,5
Nem megállapítható	2,1	7,0	8,8	2,9	2,4	7,9	2,0	5,8	5,0
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

¹ A tábla értékelésénél figyelembe kell venni, hogy — egy sajátos ízlésvonulat kiszűrése céljából — a „modern” szintbe csak azok sorolódtak, akiknél a modern művek vagy szerzők dominanciája igen erős, illetve 100%-os volt. Ennélfogva a „klasszikus” szintbe kerültek a realista klasszikusok kizárólagos kedvelőin kívül azok is, akiknél — nem dominánsan — modernnek is szerepeltek a legkedveltebb szerzők és művek között. (A többi szintre vonatkozóan ld. a tanulmány „Az ízlésszint mérése” c. fejezetét.)

Mivel a megállapíthatatlan ízlésszintű megkérdezettek aránya viszonylag magas volt, a táblázat adataiból csak tendenciaszerű megállapítások szűrhetők le. Ilyen fokon azonban az eredmények megbízhatók, amint azt (ld. a tanulmány megfelelő helyeit) a más ízlésmegállapítási módszerek eredményeivel való nagyfokú egyezés bizonyítja.

EGY ÖRKÉNY NOVELLA BEFOGADÁSÁNAK VIZSGÁLATA

Érdekes módon került napirendre *Örkény István Meddig él egy fa?* című novellája az elmúlt év végén. A *Könyvtáros* című folyóirat Miért szép a szép-próza? rovatában ZOLNAY VILMOS elemzi a művet, mit sem sejtve arról, hogy ugyanebben az időben a Könyvtártudományi és Módszertani Központ kutatója 45 munkás könyvtárral olvastatja el a novellát egy irodalomszociológiai vizsgálat keretében. Ez az alkalmi olvasótábor később kiegészült középiskolások, értelmiségiek és falusi fizikai dolgozók háromszor 25 főnyi csoportjával.

Egy irodalmi műnek annyiféle megvalósulása van, ahány olvasója. Hogy az olvasói újraalkotások mennyire hasonlítanak az eredeti műhöz, az elsősorban az író adó- és az olvasó vevőkészülékétől függ. Feltételeztem, hogy a munkamegosztásban elfoglalt hely, s az evvel kölcsönhatásban levő tudásszint és életmód szerint különböző olvasórétegek eltérően értékelik és értelmezik a művet. Azt is feltételeztem, hogy összefüggést találok a vevőkészülékek színvonala és a befogadás szintje között.

Mit üzen az író és kik a befogadók?

„A háború idején, sűrű téli ködben egy divatjamúlt öltözetű magányos asszony, aki tudja, hogy halálos beteg, fát akar vásárolni. Megvesz egy átültethetetlen fiatal hársfát a gyermeket váró kertésznétől, majd rábízza, s gondozását is kifizeti előre.” Így vázolja fel a novellát a szakértő. Szakítsuk most félbe, s engedjük át értelmezését a mű két olvasójának, akiknek megoldása legjobban megközelítette a szakértőkét. „Bánné magában hordja az élet csíráját, hisz terhes. Ezzel szemben a romlás, a rák áll, az öregasszony méhében. A szinte már haldokló asszony valami maradandót szeretne maga mögött hagyni, s ezért vásárolja meg az átültethetetlen fát, az önmegnyugtató jelző tárgyat: egy nála is továbbélő fát.” Így értelmezi a művet egy 19 éves nyolc általánost végzett munkás. „A reményt nem szabad feladni. Az egyén halála nem az emberiségé. Az ember élete véges, bár emléket adhat maga után. De mindig új

ember, új élet születik, minden megújul és talán jobb lesz.” Ez pedig egy 24 éves ugyancsak nyolc általánost végzett munkás értelmezése. Hasonlóképpen, hasonló szinten olvasta még a novellát 120 olvasója közül egy 16 éves gimnazista lány, egy 29 éves közgazdász nő és egy 51 éves nyolc általánost végzett munkás is.

Néhány szót röviden a 120 olvasóról. A négy csoport tudásszintje a következőképpen fest:

Az értelmiségiek valamennyien főiskolát vagy egyetemet végeztek, a középiskolások 9/10-e harmadikos vagy negyedikes, a munkások 2/3-a 8 általánost végzett, 1/3-uk érettségizett, a falusi fizikai dolgozók fele 8 általánost, fele kevesebbet végzett. A négy csoport átlagéletkora ugyanebben a sorrendben: 39, 17, 34 és 44 év. A nők és férfiak aránya a szellemi foglalkozású csoportoknál egyenlő, a másik két csoportban háromötöd férfi, kétötöd nő. A falusi fizikai dolgozók és a munkások ízlésszintje — ezt szakértők bevonásával a maradandó olvasmányélmények alapján állapítottam meg — egyenlő, olvasmányszerkezetük azonban már jelentős eltéréseket mutat. A kulturális szempontból meglehetősen ingerszegény környezetben élő falusi fizikai dolgozók uralkodó olvasmányfajtája és olvasmányélménye a *romantika*, és feltűnően alacsony a *modern* irodalom aránya. A munkásoknál enyhe fölényrel a *lektűr* a domináns, de viszonylag magas a *modern* irodalom aránya. Az értelmiségiek és a középiskolások ízlésszintje is nagyjából azonos szinten áll, de az ő olvasmányszerkezetük is jellemző eltéréseket mutat: az értelmiségieknél a *klasszikus realista* és az *értékes modern* irodalom aránya 66%, a középiskolásoknál az csak 56%, de náluk kisebb a *lektűr* és nagyobb a *romantika* aránya.

Az irodalmi művel kapcsolatos viszonyt egy teszt segítségével próbáltam megismerni: A „Mit jelent Önnek egy jó regény?” kérdésre adott kilenc fiktív választ, melyek különböző beállítottságot, értékorientációt, ízlést képviseltek, értékellettük öt osztályzattal.

A legmagasabb átlagosztályzatokat a *műveltség gyarapítása*, a *művészi megformálás* és az *izgalom* kapta, a legkisebbeket az *összefüggések felismerése*, az *ismeretszerzés*, a *példakövetés* és a *menekülés*. A négy csoport közül a falusi fizikai dolgozóknak irodalommal kapcsolatos beállítódása tért el ettől legjobban: az *izgalom* és *műveltség gyarapítása* az átlagosnál magasabb, a *szellemi munkavégzés*, az *ismeretszerzés*, a *művészi megformálás* és az *összefüggések felismerése* pedig alacsonyabb osztályzatot kapott tőlük. A munkások csak az *ismeretszerzés* átlagosnál magasabb értékelésével tértek el az átlagtól. A középiskolásoknál is a *szellemi munkavégzés* és az *összefüggések felismerése* kapott az átlagosnál magasabb osztályzatot, az értelmiségieknél a *művészi megformálás* is, de tőlük jóval alacsonyabb osztályzatot kapott a *menekülés*, az *izgalom* és a *műveltség gyarapítása*.

Hogyan fogadta a novellát a négy olvasócsoporth?

A középiskolásoknak tetszett legjobban, de a munkások és az értelmiségiek is magasabbra értékelték az átlagnál. A falusi fizikai dolgozók értékelése a „nem nagyon tetszett” szinthez állt legközelebb. Náluk különböztek legjobban az értékelések, s a középiskolások értékelték a művet legegységesebben.

A megértés egyes fokozatait az értékelések indoklása alapján két szakértő állapította meg. Véleményük a 120 közül csak 31 olvasónál tért el, de az eltérés egy esetben sem volt nagyobb egy osztályzatnál.

A 120 olvasó közül 46 nem értette meg, illetve alaposan félreértette a novellát.

„Egy olyan személy leírása és párbeszéde, akinek nem számít, hogy mit és kitől, csak vásárolhasson. A közelgő front zűrzavarában a pénztől megszabadulni akaró asszony tartós árut szeretne kapni” — írja egy 40 éves falun élő ingázó munkás, és még kilencen értelmezik hasonlóképpen a novellát, főleg a fizikai foglalkozásúak.

„Az özvegy úri asszony megajándékozta a szegény családot” — örül a Bánnéval együtt érző 24 éves nyolc általánost végzett munkásnő és még 6 olvasó, akik között mindegyik csoportnak akad képviselője.

„Talán még az elmúlt horthysta reakciós állapotokban is feltűnő lett volna egy ilyen zilált külsővel rendelkező idős nő, aki gondolkodás nélkül ráerőszakol egy kertészre 160 pengőt” — csóválja a fejét egy nyugdíjas jogász. Rajta kívül még öten teszik az örültséget a novella magyarázó öselvévé. „A novella hitelesen mutatja be azt a világot, amit a háború okozott. Ezek a szürke kis emberek látszatra élnek tovább rendes életüket. A háború kényszeríti őket erre, mert nem tudnak kitörni ebből a közönyből, tehetetlenül sodródni a háború viharával sorsuk felé és nem tesznek semmit, hogy jobb életet biztosítsanak vagy átvészeljék a háború viharát minél kisebb veszteséggel” — elmélkedik egy 15 éves középiskolás. Még négyen vezetnek vissza mindent a háborúra, értelmiségiek és falusi fizikai dolgozók. „Szerintem az őszülő asszony alakja a pusztulásra ítélt német társadalmat szimbolizálja, melyet operálni már nem lehet. Közeledik a biztos vég felé. A favásárlásban a továbbélés vágya mutatkozik meg — filozofál egy 21 éves érettségizett munkás, s még két olvasó — egy munkás és egy középiskolás — szűr le hasonló „társadalmi-filozófiai” mondanivalót.

44-en megragadják a lényeghez közel vivő túlélés motívumot. Jellegzetes képviselőjük a 29 éves nyolc általánost végzett munkásnő: „A magányos öreg néni még az elkövetkezendőkre is gondol, hogy legyen valamije, ami az övé marad, ha már ő nem lesz.” Ez a motívum a munkások értelmezéseiben bukkan fel leggyakrabban. 7-nél a magány — továbbélés kombináció jelenik meg, többségük középiskolás.

32-en mélyebb rétegeket tárnak fel. Közülük 16-an az élethalál dialektikáját is kiszűrrik érzékenyebb műszereikkel. Ez a típus az értelmiségiek körében a leggyakoribb.

Mint említettük, a szakértői szintet öt olvasó érte el, ők kaptak ötös osztályzatot. Négyest 27-en, hármast és kettest 22-en — 22-en, egyest 46-an kaptak. Az értékelés átlagosztályzata 3,19; az értelmezése 2,50 volt.

Az értelmezésnél a négy csoportnál hasonló kép alakult ki mint az értékelésnél, a munkások, az értelmiségiek és a középiskolások értelmezése nagyjából egy szinten áll, s messze leszakadva tőlük a falusi fizikai dolgozóké. Ez értelmezések szórása nagyobb volt, mint az értékeléseké, az átlag 50%-át tette ki, de a négy csoport között ebben a tekintetben nem volt jelentős különbség.

A négy csoport közül tehát a falusi fizikai dolgozók befogadása tért el legjobban az átlagtól, a másik három csoportnál a vártnál kisebb különbségek mutatkoztak. Messzemenő következtetéseket ebből persze nem vonhatok le, mivel az irodalmat csak egy novella, az olvasótábort pedig 120 könyvtári tag képviselte. A műveltebb munkásolvasók felzárkózása eléggé valószínűnek látszik. Az irodalmi művekkel kapcsolatos magatartás-eltérések határai az egyes rétegeknél az utóbbi tíz év viszonylatában — mint ez más vizsgálatokban is feltárult — tágulnak. Éppen a legkonzervatívabb ízlésű csoportban, a falusi fizikai dolgozóknaál a legerősebb ez a tendencia. A táguló tendencia, az egyes rétegek közötti távolságok csökkenése mellett továbbra is számolni kell egy másik tendenciával. Amikor az értelmezésben felbukkanó motívumok rétegenkénti eloszlását vizsgáljuk, színre lépnek az átlagosztályzatokkal eltakart különbségek, s a központi normáknak még bizonyos mértékig rétegspecifikus lebontását bizonyítják.

Milyen összefüggések tapasztalhatók a vevőkészülékek színvonala, valamint a vétel tisztasága és gazdagsága között?

Az olvasmányszerkezet, vagyis a döntő élmények olvasmánytípusainak belső aránya az értékelést gyengébben, az értelmezést erősebben befolyásolta. A tendencia mindkét esetben hasonló volt: akinek ízlésképletében a *romantika* és a *lektűr* vagy a kettő együtt szerepelt, azoknak az átlagosnál kevésbé tetszett a novella és kevesebbet is értettek meg belőle, mint azok, akiknek ízlésképletében a *klasszikus realizmus* és a modern irodalom uralkodott. Például a *romantika* + *lektűr* ízlésképletnél, ahol a legnagyobb olvasmányélmények Jókai, V. Hugo, Gárdonyi, Sienkiewicz, Berkesi, Szilvási, Dallos, Rejtő voltak, az értelmezés átlagosztályzata 1,56; a *klasszikus realizmus* + *modern* képletnél pedig 3,64 volt. Figyelemreméltó, hogy még a *romantika* + *klasszikus realizmus* ízlésképlet is átlag alatti értékelést és értelmezést „eredményezett”. Bár a problémafeltáró mélyfúrás jellegű vizsgálat nem ad lehetőséget „magasan

szárnyaló” következtetésekre, azt a feltevést megkockáztatom, hogy a *romantika* — domináns ízlés nem ad kedvezőbb esélyt az értékes irodalom tetsszével fogadására és értelmezésére, mint a *lektűr* — domináns ízlés. Ezt avval próbálom magyarázni, hogy a *lektűr*-domináns ízlésképletnél a központi helyet elfoglaló *lektűr* több helyet hagy maga körül más olvasmányfajtáknak, mint a *romantika* hasonló helyzetben, vagyis úgy tűnik, hogy a *lektűr* ízlésű olvasók sok esetben nyitottabbak az értékekkel szemben, mint a romantikus ízlésűek.

Hogy a kép egyszerre árnyaltabb legyen, 15 különböző típusú regény kedvelőinél is kiszámítottam a tetszés és az értelmezés átlagosztályzatát. A novella Szilvási Appassionata című regényét kedvelőknek tetszett legkevésbé, s ők értettek meg belőle a legkevesebbet, az ellenkező pólust Dosztojevszkij Bűn és bűnhődés című művének kedvelői alkották. Az átlagos szint alatt maradt az értékelés és értelmezés átlagosztályzata Hugo, Dumas, Jókai, Berkesi és Dallos, az átlag fölé került Tolsztoj, Fejes, Németh László és Kosztolányi műveinek kedvelőinél.

Az irodalommal való kapcsolat jellege és a befogadás szintje közötti kapcsolat elemzésekor jó néhány érdekesnek látszó összefüggés felé vezető nyomra bukkantam. Az irodalmi művel való aktív—passzív viszony a megértést erősebben befolyásolja, mint az értékelést. A kevés kognitív és jóval több érzelmi elemet tartalmazó feszültségoldó indítékú olvasás nem akadályozza az értékes és még viszonylag érthető irodalmi művek pozitív értékelését, a megértést azonban már igen. Ennek fordítottja mondható a hasznos időtöltés jellegű, a cselekvés eszközekül szolgáló olvasásról.

A novellát azok értékelték lényegesen jobban, mint az átlag, akiknél az irodalmi művel való kapcsolat domináns eleme a *menekülés*, a *példakövetés*, a *művészi megformálás* és az *összefüggések felismerése* volt, s azok kevésbé, akiknél az *izgalom* és a *műveltség gyarapítása* volt az irodalommal való viszony domináns eleme. A megértésnél már kissé más a kép. Azoknak az értelmezése közelítette meg leginkább a szakértőkéét, akiknél a *művészi megformálás* és a *példakövetés* volt az uralkodó elem, s azok értettek meg a műből a legkevesebbet, akiknél az *izgalom* és az *azonosulás*. Nem mondhatjuk azt, hogy az irodalmi műhöz menekülés a szellemi munkavégzés ellenpólusa lenne. Ez a vizsgálat újból bizonyította, hogy bizonyos mértékig színvonalasan is lehet menekülni. Az már más kérdés, hogy az értelmezés szintje az értékelés szintje alatt marad. Valószínűnek látszik az is, hogy az irodalmi műben csak ismereteket kereső és a művel teljesen azonosuló olvasás egy skála két végpontja, s hogy a két elem optimális aránya — mindkettő közepes erősségű megléte — segíti elő legjobban az optimális befogadást.

Alig esett szó eddig a művészi megformálás érzékeléséről. Megfelelő szakmai felkészültség és szakmai zsargon birtoklása nélkül ilyenfajta elemzésre az olvasók nem igen vállalkozhattak. Áttételesen mégis többen válaszoltak a „miért szép?” kérdésre is. Például a 27 éves közgazdász: „A két szereplő

kiáltó ellentéte épp oly megdöbbenő, mint amikor az élet és az elmúlás gondolata egyszerre vetődik fel az emberben. Az a megkapó benne, hogy ez az anyaság és meddőség, a fiatalság és az idős kor, a valahová tartozás és a magány, a születés és az utódlás gondolattársításában megjelenik.” A művészi közlés ilyen tiszta vétele nem valósulhatott volna meg a művészi megformálás kódjának értelmezve-gyönyörködő vétele nélkül. Nem véletlen, hogy a 27 éves közgazdász nő a *műveltség gyarapítása* és az *összefüggések felismerése* mellett a *művészi megformálásra* is a legmagasabb osztályzatot adta. A „miért tetszett?”-re adott válasz többé-kevésbé a „miért szép?”-re is felelet. Ennek bizonyítása azoknak a kutatásoknak lesz a feladata, amelyek a „miért szép?” kérdést közvetlenül is felteszik az olvasónak.

EGY TUDOMÁNYKÖZI VIZSGÁLATRÓL

Mostanában, hogy a *társadalmi tudat* vizsgálata kiemelt állami program-má vált, egyre többet hallani a „komplex”, az „interdiszciplináris” kutatások szükségességéről. És ez természetes jelenség. Ha valaki csak egyetlen lépést tett mondjuk a politikai vagy jogi tudat, az erkölcsi vagy ízlésbeli tudatjelenségek vizsgálata területén, azonnal beleütközik szakterületének korlátjaiba. Ennek oka elég nyilvánvaló: a tudatviszonyok a legbonyolultabb kutatási tárgyak közé tartoznak, sokarcúak és minden arcukkal más-más tudományos ágazat felé fordulnak. Ezért a tudatjelenségek eredményes kutatása el sem képzelhető tudományközi összefogás nélkül. Ez eddig közhely: aligha akad olyan társadalomkutató, aki perbeszállna ezzel a meglehetősen elterjedt állásponttal. A kérdés: hogyan alakuljon ki az ilyen tudományközi együttműködés? Már a terminológiai és módszerbeli különbségek is megnehezítik az összefogást. Aztán hogyan lehet biztosítani, hogy a kutatási-tárgy valóban azonos legyen, és maradjon is, a kutatási folyamat során, hogyan lehet elkerülni a különböző szakágazatok lépték-különbségeiből adódó konfúziót? Nem igen tudnék elméleti válaszokat adni e kérdésekre, ehelyett ismertetek egy ilyen tudományközi kutatást. Az ismertetésre kerülő vizsgálati anyag a statisztikai-szociológiai, az esztétikai és a pszichológiai elemek szintézisével egy nagyobb kutatás része.

Ízléstípusok

Három gimnázium egy-egy érettségiző osztályában többszáz regény-cím-ből álló íveket osztottunk ki, megkérve a tanulókat, húzzák alá rajta azon művek címeit, amelyeket olvastak, és húzzák alá még egyszer azokat, amelyek mély benyomást gyakoroltak rájuk. A vizsgálatnak ez a szakasza kapcsolódott egy nagy többeszres mintán végrehajtott kutatáshoz, amely a preferált (kétszer alá húzott) címek korrelációi alapján ízléstípusokat állapított meg. Erről a tipológiai jellegű kutatásról *itt* már csak annyit, hogy tehát rendelkezünk egy országos mintán kialakított tipológiával, amelynek segítségével a diákok által kitöltött íveket elemeztük, és meghatároztuk, hogy a három gimnáziumi osz-

tály diákjai milyen ízléstípusokba tartoznak. Kutatásunknak ezt a fejezetét tehát statisztikai-szociológiai eszközökkel végeztük.

Irodalmi érzékenység

Az olvasásszociológia és az irodalomesztétika határterületein mozgott vizsgálatunk egy másik szakasza, amely *ugyanezeknek a diákoknak* az irodalmi mű iránti fogékonyságát volt hivatva felderíteni. Noha erről a vizsgálati szakasról már megjelent ismertetés, ezúttal sem nélkülözhetjük leírását.

Mindhárom gimnáziumi osztály egy-egy magyaróráját kísérleti dolgozat féle írására használtuk fel. Az óra elején egy-egy kétoldalas sokszorosított szöveget kaptak kézhez (Bálint György egy karcolatát, az író megnevezése nélkül). Irodalomtanárunk rövid bevezetőt tartott, melynek során saját szavaival a következőket mondta el:

Ez a dolgozat bizonyos mértékig különbözik a szokottaktól. Olyan szerző művével ismerkednek, akiről eddig nem tanultak. Ezért, ha valaki tudja, hogy *ki a szerző*, írja le, de nem baj, ha nem tudják.

Jó, ha tudják, hogy *mikor* íródhatott ez a szöveg (aki tudja írja le, de nem baj, ha nem találják célba.)

Elolvasni egyszer. Majd még egyszer, tollal *húzzák alá* a fontosnak vélt szavakat, szókapcsolatokat.

Írják le gondolataikat erről a szövegről. *Szabadon*. Nem baj, ha nem teljesen összefüggő.

Röviden *jellemezzék* az írást: mi ez? milyen? Látnak-e benne valamiféle értéket? Mi ez az érték? Van-e kritikai észrevételük a szöveggel kapcsolatban?

A mű címe *Gondtalan élet*, szövege itt következik:

Mennyi gonddal jár egy ilyen nagy lakás — mondta mögöttem egy hölgy az autóbuzson. Nem fordultam hátra, hogy megnézzem a beszélőt: így is elhittem neki a gondjait. Azután hirtelen eszembe jutott Hunta Mária a Pozsonyi útról.

Esténként a Pozsonyi út egy boltajtájának kőküszöbén, a lehúzott redőny előtt, kendőbe bugyolált dolgot láthat a járókelő. Olyan, mint valami nagyobb batyú. Szürkés-fekete, formátlan és mozdulatlan. Ez a batyú Hunta Mária. Esőben, szélben éppúgy ott van, mint enyhe időben. Nappal is ott van, ilyenkor kissé felemeli fejkendős, apró arcát, és hurutos, piros szemével bizonytalanul pislog. Ha valaki rászán két fillért, a hangját is hallhatja. Berozsdásodott, alig hallható hangon motyog valamit a Jóistenről. Hunta Mária hetvenöt éves, és nem osztozik a nagy lakású hölgy gondolataiban, sőt még az enyéimben sem, pedig nekem kis lakásom van. Régen nem érti már az ilyen gondokat. Hunta Mária tudniillik nem lakik. Ez így furesán hangzik az első pillanatban. Az ember feltételezné, hogy mindenki lakik valahol, ha másutt nem, hát a hajléktalanok menhelyén. Lakni kell, sőt mi több, illik. Kérdezzünk meg akárkit, aki ilyesmihez ért, nem kaphatunk más választ, mint hogy jobb ember, minden körülmények között, feltétlenül lakik. Különösen a városi ember. És legfőképp a tisztas korú ember. Hetvenöt év tisztas kornak számít, de mint minden, ez is relatív. Aki nem lakik, annak még a kora sem tisztas. Ezért Hunta Mária megítélése meglehetősen bonyolult. Az ember nem tudja, milyen rovatba skatulyázza. Csavargónak nem lehet tekinteni, mert mindig egy helyben ül. Koldusnak nem nevezhető, mert sohasem kér senkitől semmit, csak éppen elfogadja a krajeárt. Végeredményben még csak nem is lakos.

És ha az ember a családi viszonyai iránt érdeklődik, az eldűnnyögött egyszavas feleletek sem könnyítik meg számára a tudományos rendszerezés nehéz munkáját. Hunta Mária nem feleség, nem özvegy, nem anya és nem nagymama. Legutoljára, egy-két évtizeddel ezelőtt, testvér volt. Három testvére már régen meghalt. Voltak egy időben szülei is, de azokat hetven évvel ezelőtt elvitte a kolera. Később Hunta Máriát egy bakteriáns nevelte fel. Azután a munka korszaka következett. Hunta Mária fél évszázadon át dolgozott tagja volt a társadalomnak. Cselédszobákban és konyhákban töltötte Európa történetének ezt a sorsdöntő fél évszázadát. Erre az időre esett a telefon, az autó, a repülőgép, a film és a rádió születése és feltűnő fejlődése, továbbá a kapitalizmus fénykora, az imperializmus, a világháború utáni új mozgalmak. Már javában kefélt és mosogatott, mikor Jókai még javában írt. Átélt a századvégi dekadenciát, az impresszionizmust, az expresszionizmust és végül az új tárgylagosságot. Működésének utolsó éveire esett a modern építészeti irány kialakulása, a korszerű lakásépítés. Erről feltűnő módon, nem vett tudomást.

A harmincas évek kezdetén kiéregedett a cselédségből. Különös módon megfeledezett arról, hogy félévszázados működése alatt vagyont gyűjtött. Ez a könnyelműség azután csúnyán megbosszulta magát. Az öreg John D. Rockefeller, aki vagy két évtizeddel idősebb mint Hunta Mária, aránylag sokkal jobb helyzetben van, mert egész életében takarékoskodott, kuporgatta a petróleumvállalatokat, és most, öreg napjaira sem kell nélkülöznie. Hunta Mária viszont az utóbbi években alkalmi munkából tengette életét, a tömegszállításokon hált. Igaz, hogy soha életében nem volt lakása, de azért ez az állapot még nála is hanyatlást jelentett. A harmincas éveket tehát, ha Hunta Mária életét történelmi távlatból nézzük, nyugodtan nevezhetjük a hanyatlás korának. (Ez azt is bizonyítja, hogy minden relatív, a modern építészetnek például határozottan fénykora volt ugyanez az időszak.) Később, mint mondani szokás, mindjobban megérezte a gazdasági depressziót, melynek sajátos következményeképpen egy év óta nem lakik.

Mai élete ilyen módon meglehetősen egyhangúnak mondható. Környezetváltozásról nem beszélhetünk vele kapcsolatban. Hálólhelye, munkahelye, sőt sétahelye pontosan egybeesik. Ruhája és cipője egy év óta nem kerül le a testéről, mert a boltajtómélyedésben nincs fürdőszoba. Körülbelül ugyanannyi idő óta nem fektült: csak az álló és az ülő helyzetet ismeri újabban. Egy bizonyos: gond nélkül él. Akit nagyon elcsüggesztenének a nagy lakással járó gondok, menjen ki a Pozsonyi útra, és cseréljen vele.

Megindoklásra vár a kiválasztás. Miért éppen Bálint György művei közül emeltünk ki szöveget a kísérlet számára, noha Bálint György *nem* gimnáziumi tananyag? Csak József Attila és Radnóti kapcsán esik szó róla a negyedikben, egyszer-kétszer. Éppen ezért. Mi ezúttal a mű és az olvasó találkozásának *elemi* hatására voltunk kíváncsiak. Azt akartuk, hogy életrajzi elemek, az adott műnél közvetlenül hasznosítható ismeretek ne zavarják ezt a találkozást. Ezért a mű címét igen, de a szerző nevét mint művön kívüli információt már nem adtuk meg. Az írásnak rövidnek kellett lennie, hogy egy tanítási óra alatt elboldoguljanak vele a tanulók, ugyanakkor a vers — mint többszörösen komplikált szerkezet — a választékon kívül maradt. De a novellát is ki akartuk kerülni, nehogy a szűk értelemben vett „tartalom”, a mese lekösse és elvonja a figyelmet. Természetes módon merült fel a karcolat vagy a miniatűr mint forma. Ez már erősen szűkítette a kört. S mert kifejezetten ironikus színezetű írásra volt szükségünk — hogy a rejtett forma iránti érzék minél világosabban felszínre kerüljön —, természetes módon adódott a bálinti életmű. Ezen belül a *Gondtalan életre* azért esett a választásunk, mert az esztétikai fogékonyság és pallérozottság mellett a gimnazisták szociális érzékenységét is vizsgáztatni akartuk.

Mikor íródott és ki írta?

A három osztálytól 92 darab rövidebb-hosszabb jegyzetet nyertünk. Terjedelmük 5 sortól 3 füzetoldalig terjed. Jellegük változatos: a néhány szavas, pontokba szedett válaszoktól a kisebbfajta „esszéig” többféle forma megtalálható. Nem a kifejezés árnyaltságát vettük tekintetbe a jegyzetek mérlegelésénél, de lehetetlen volt nem észrevenni — és ezt felfoghatjuk a kísérlet első számú tapasztalatának —, hogy a műről alkotott helyes ítélet — általában — együtt járt az elemzőbb, differenciáltabb kifejezéssel.

A mű — mint ismeretes — számos információt közöl. Ezek az információk a legegyszerűbb *közvetlen* közléstől a forma bonyolult, sok szólamú sugalmazásáig széles skálán szólnak az olvasóhoz. Mindenekelőtt arra voltunk kíváncsiak, hogy a Bálint-mű elemi, *közvetlen* információit felfogják-e a tanulók. Ilyen, közvetlenül a mű felszínén elhelyezkedő közlés szól a korról, amelyben született. A mi nemzedékünk számára ez az írás eltéveszthetetlenül a harmincas évek dokumentuma. De a nyitott szemű, mai fiatalok is bőven lelnek benne adatokat a kor meghatározására. És mégis: a tanulóknak csaknem fele, számszerűen 44-en, a második világháború utánra teszik az írás születését: „1950 körül íródhatott.” „Az ötvenes évek . . .” „a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején . . .” „Az 1960–65-ös években . . .” „A felszabadulás után . . .” stb. Igaz, a 44-ből 6 ravaszul kettébontja az írást: „A keret (az első bekezdés és az utolsó mondat) az ötvenes években kelt, s az írás maga egy régi emléket tárgyal.” Sőt olyan is akadt, aki szerint az autóbuzos milió a mai jó körülményeket akarja érzékeltetni, s a szöveg többi része az átkos múltat. Azokat, akik az írást a felszabadulás utáni időre datálták, legalábbis három csoportra lehet bontani. Voltak, akik a háborús nyomorúság ábrázolását látták a műben: mások észrevehetően az ötvenes évek elejének nehézségeire gyanakodtak, s néhányan, általuk is tapasztalt, ma is létező emberi elesettséget, az öregek elhagyatottságát olvasták ki belőle. Itt meg kell állnunk s differenciálnunk kell kifogásunkat, hiszen nem ítélnénk el azt az olvasót, aki a mű természetes általánosító hatása alá kerül. Az idézett Bálint-jegyzet nem egyszeri, egyedi jelenséget mutat fel; van abban, ami nekünk is szól, ironiája bennünket is nyugtalanít. S mint ilyen együtt hangzik mai irodalmunk nem egy jeles alkotójának hangjával. De a szöveg világosan vall születése idejéről. S meglepő, hogy kísérleti olvasóinak csaknem fele egyszerűen nem vette észre az eligazító szövegrészeket. Számos esetben közvetlenül is tetten érhető a felszínes olvasás. Néhány dolgozat írója például a történelem „fél évszázadát” tévesztette össze a „század felével”, s így következtetett az ötvenes évekre. Elkerülte figyelmüket a kétszer is leírt „harmincas évek”. (A preparált sokszorosított példányok bizonyítanak is: a „harmincas évek” szókapcsolatot a tanulók nagy része nem minősítette fontosnak — nem húzta alá.) De más fogódzók is vannak a szövegben. Két kitűnő dolgozat például arra hivatkozik, hogy „a” világ-

háború szerepel az írásban, ergo: csak a második világháború előtt íródhatott. Elgondolkodtató, hogy az írás korának meghatározása, amely a figyelmes olvasáson kívül igazán csak minimális logikai készséget követelt — a tanulók felének nem sikerült.

A szerzőt, Bálint Györgyöt ketten vélték felismerni, de huszonketten gyanakodtak Nagy Lajosra, amit — ez talán furcsának hangzik — találó válasznak tekintünk. Sokértelmű, szoros rokonság fűzi össze őket. Nagy Lajost megnevezve kisebb a tévedésük, mint az igazságuk. „Szociográfiai jelleg + ironia” — írták többen is, többféle formában, s akadt, aki a Kiskunhalomra is hivatkozott, mint rokonhangú műre. Többen írták Gábor Andort, Karinthy Frigyeszt, Lengyel Józsefet, Örkényt, Mórát. Ketten Fejest emlegették, ami nem is olyan meglepő, ha arra gondolunk, hogy Fejes is zanzásítja hőseinek életét. Végül — csak a derűs pillanatért említem — egy dolgozat, amely egyébként helyesen a harmincas évekre teszi a mű születését, „Moldova régebbi írását” véli felismerni benne.

„Egy nő életéről ad tömör összefoglalást . . .”

A Gondtalan élet alapvető művészi közege az ironia, amelyet önironia árnyal, s másutt dühös gúny vált fel. Így hát kézenfekvő eljárásnak látszik a dolgozatokat két nagy csoportba sorolni, egyikbe azokat, amelyek ezt az ironikus-önironikus-gúnyos közeget érzékelik, s a másikba azokat, amelyek ezt nem veszik észre. A három osztályban összesen 16 olyan tanuló akadt, aki láthatóan egyáltalán nem vette észre ebben az írásban az ironiát. De csak azért ennyi, mert minden dolgozatot, amelyben akárcsak az ironia szó előfordul, vagy a szatíra, a gúny vagy valami hasonló, azt már kivettük ebből a csoportból.

Mi marad ebből az írásból azok számára, akiknek nincs fülük az ironiához? „Egy öreg, gond nélkül élő nő életének rövid, tömör áttekintése . . . A gond nélküli élet nem szó szerint értendő, hanem, hogy nem volt mire gondolja . . .”

„Ebben az elbeszélésben az író nyomon követi Hunta Mária életútját. Ezen keresztül bemutatja a kor nagy változásait, a háborút és az újjáépítést. Egyszerűen és még tanulatlan ember számára is érthetően írja le.”

„Az író azt akarja kifejezni, hogy gondja csak annak lehet, akinek van valamije. Bár szerintem a szegénység nagy gond . . .” Hogy az ironia iránti készség hiánya milyen értelmezési nehézséget jelent, arra jó példa ugyanennek a dolgozatnak egy további mondata: „Számára talán azért nem lehetett gond — mármint a szegénység —, mert igénytelen volt, semmi sem érdekelt.”

„. . . nem ember, csak batyu — olvassuk egy további dolgozatban. — Hogyan következhetett ez be? . . . Valószínűleg nem voltak különösebb képességei. De mégis . . . Nem voltak barátai, akikben megmozdult az érzés?”

A dolgozatokban további spontán karinthyádákkal is találkozunk az ember: „Az író az akkori társadalom minden rétegéről ad egy körképet.” „... fel-színre akarta hozni, hogy a felszabadulás után is éltek nagyon-nagyon szegény emberek, és egyidőben éltek olyanok, akiknek lakásuk van.”

„Ma már nem hiszem, hogy lennének teljesen elhagyatott, lakás nélküli, idős emberek. Az ilyen emberek ma állami gondozottak.”

„Sok Hunta Mária volt és van. Én is ismerek egyet. A házukban lakik. Reggel, délben és este kint van a lépcsőházban és csak áll, nem beszél senkivel. Mindig úgy érzem vár valakit...” A fiút — akinek képzeletét megmozgatta az írás — láthatóan zavarja a bálinti hang élessége, s gyakorló felnőttől is figyelemre méltó teljesítménnyel nyugtatja meg magát: „A *cseréljen vele* felesleges. Hunta Mária már úgysem tudna más lenni. Nem tudná megszokni, hogy lakik.”

„Az írás értéke, hogy jól bemutatja, hogy ... akkor milyen módon éltek az emberek, és a kicsivel is, hogy meg voltak elégedve. A buszon utazó asszonnyal pedig azt, hogy mennyire megváltoztak a viszonyok. A régi gondok helyébe újak léptek ... Értéke még az, hogy bemutatja a fejlődést a századfordulótól, igaz, hogy elég vázlatosan.”

Azok közül, amelyek az ötvenes évek elejének sematikus szellemét érzékelik a karcolatban, a legszemléletesebb a következő dolgozatrészlet: „A történet a 40-es évek, a megírás 50-es évek. Szép keret van, amely a jelenre vonatkozik, s egy múltat ölel fel, egy kis korrajz. Múlt és jelen gyönyörű ellentéte. Kritikát nem akarok mondani (írni). Majd a többiek ... Hogy lehet így asszociálni — ez olyan, hogy elégedjünk meg azzal, ami van. Ha nem vagy elégedett, nézz vissza és szörnyedj el, örülj, hogy ez legalább megvan.”

„Hunta Mária, aki leélt 75 évet, jóformán senkihez sem tartozott. Nagy dolgok történtek életében és tudomást sem vett róluk. Egész életét emberek között élte le — egyedül. S még tárgyakhoz sem tartozott...”

„Szerintem ez egy élet kritikája ... Szerintem nem sikerült az írónak (ha ugyan ez a célja) megvalósítania célját, hogy megsajnáljuk ezt a szerencsétlen nőt. Részemről teljes nemtetszés.”

„Az öregek, akikkel már senki sem törődik, teljes elhagyatottságban élnek. Ezért a társadalmat felelősségre kell vonni ... Túl bőven írta le, sokkal rövidebben meg lehetett volna oldani. Sok benne a felesleges szöveg.”

„Az írás témája nagyon jó. Nekem a keret nem tetszik. Az autóbussen való utazás és az a bizonyos csere.”

„Nekem tetszett, mert úgy érzem, nagyon reálisan ír az akkori korról. Elég lényegretörően.”

Az idézett dolgozatok írói között akadnak, akiknek tetszik a *Gondtalan élet*, s akadnak, akiknek nem tetszik. De ezek a megnyilatkozások keveset jelentenek, nem a műre, hanem annak valamilyen lapos kivonatára irányulnak. Mit ér az „egyszerű nyelv” dicsérete, ha kiderül, hogy a megnyilatkozó

csak az egyszerűt, a legegyszerűbbet érti abból, amit olvas? A félrehallások nagyon tanulságosak. Vajon honnan veszi fiatal olvasónk, hogy régen az emberek „... a kicsivel is meg voltak elégedve”? S hol talál ebben a műben támpontot erre? Kell-e ennél jobb bizonyíték arra, hogy az olvasók jelentős mértékben saját gondolataikat olvassák ki a művekből? A következő fejezet további meggyőző példákkal szolgál ennek, a tömegkommunikációs kutatások által már gyakran feljegyzett tapasztalatnak igazolására.

Írónia, de ki ellen?

Ha a 92 feljegyzésből levonjuk az előző 16-ot, amelyeket szerzőik a naiv értetlenség állapotában írtak, marad az erős többség, 76 dolgozat. Nem is olyan rossz arány — gondolhatja az olvasó. De el kell szomorítanunk: a 16-hoz célszerű hozzáadnunk további 27-et, azokat ugyanis, amelyekben éppen csak megcsillan a humor, írónia vagy a gúny észlelése, de írójuk nem tud mit kezdeni vele; s azokat, akik félreértik az írónia *irányát*. A három csoport együtt már tetemes többséget, 68 százalékot képvisel. „Az utolsó mondatot valahogy gunyorosnak érzem — írja az egyik lány. — Nem illik ennek az írásnak a végére.” Vajon milyennek olvasta ez a kislány a *Gondtalan életet*, ha ennyire nem hozzáillőnek tartja a végét? Akad, aki megvédi Hunta Máriát az írótól: „Nem szerencsés Hunta Mária szomorú sorsának humorizálása.”

Egy további dolgozat jól mutatja az ambivalens érzéseket, amelyeket a mű a dolgozat írójából kiváltott: „Borzasztóan ironikus” — írja találó szókapcsolattal, majd így folytatja: „Írója — azt hiszem — kicsit sajnálja Hunta Máriát, hisz nem haladt el közömbösen mellette, hanem írt róla . . . De ugyanakkor megveti, nem veszi emberszámba...” Meghökkenő, hogy Bálint György karcolata így is értelmezhető. S nem is egyetlen dolgozatról van szó: „Úgy érzem — olvassuk egy további dolgozatban —, az író közelebb áll Hunta Máriához. De ugyanakkor el is ítéli . . . Nem a mások hibája, hanem az övé, hogy idáig jutott.” Miféle emberi értékrend, milyen környezeti hatások, milyen tapasztalatok állnak egy-egy ilyen megnyilatkozás mögött? Az írások egy részében valami érthetetlen — nem tudok jobb szót rá — „szociális botfűlés” tapasztalható. „Fura nő Hunta Mária: se lakása, se rokonai se állása. Valahogy csak tengődik. Furcsa nyomora megdöbbentő, de nem szánalmat keltő, hisz gond nélkül él. A technika és általában a világ fejlődéséről nem vesz tudomást. Szinte nevetséges. A konyhában éli át s nincs rá semmiféle hatással.” Ezt egy leány írta, s a következőt egy fiú: „Hétköznapi, egy kicsit ironikus eszközökkel, Hunta Máriáról. Az írásnak különösebb értéke nincs. Hunta Mária jelentéktelen ember a sok millió hasonló sorsú ember között. Mindig mellékszereplő marad . . .” S ez az ifjú Übermensch ráadásul „balról” bírálja az író. „Az írás nem forradalmi jellegű. Sem a szegénység megszüntetését, se

más változtatást nem követel.” És a másik fiú, aki szintén érzi a gúnyt, sőt részletesen elemzi is megnyilvánulásait, vajon mit ért az egész írásból, ha végül erre a következtetésre jut: „Jól írja, ez a test valóban csak egy batyu. Az értelem hiányában boldog. Boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyek országa.”

Ha a dolgozatok előbbi csoportjánál megütköztünk azon, hogy szerzőik figyelme átsiklott a szöveg fontos részein, s ugyanakkor „beleolvastak” az írásba ott nem szereplő részleteket, például az „újjáépítést”, amelyet Bálint sajnos nem élhetett meg, az „ironikusok” első csoportjában — amint látjuk — az ironia tartalmának és irányának gyakori félreértése a feltűnő.

„Fanyar, valahogy pesties hangulatú”

29 azoknak a diákoknak a száma, akik alapján helyesen érzékelték a művet. 92-ből 29. Sok? Kevés? Összehasonlító kutatásokra volna szükség, hogy tárgyilagosan minősítsük ezt az arányt. Nem várjuk meg az összehasonlításokat, és eltekintünk attól, hogy tárgyilagosságnak minősítsenek: határozottan keveseljük az értők arányát. S ha ők egyáltalán nem lennének, talán zavartan mondanánk, úgy látszik, ez a Bálint mű nem szól ehhez a korosztályhoz. De ez a huszonkilenc fiú és lány *van*, és nagyobb részük olyan jól vizsgázott a váratlan próbán, hogy „nyugodtan” nyugtalaníthat a többi 63.

A művet alapján értők közül különítsük el még azokat, akik, ha helyesen is, de csak az alapképletet ismerték fel. Azokat, akik értik, hogy nem egy öregasszony életéről *van* egyszerűen szó, akik meghallják, hogy az író a szegények mellett *van*, s a nagylakásos hölgy „gondjai” dühítik, de ugyanakkor erre az ellentmondásra redukálják a mű mondanivalóját. Idézzünk jellemzésükre az egyik dolgozattól. „Az író elmedítál a jómódú polgárasszony gondjain, ki *fűtve lakik öt szobát*, és eszébe jut Hunta Mária, akinek ilyen gondjai nincsenek . . .”

Maradnak mintegy húszan, akiknek írásait felszabadult örömmel olvashatjuk, akik valóban hallják az író szavát, s nemcsak a szöveget, a melódiát is. Dolgozataik elemzéseiből, okfejtéséből, hangulatából, jelzőiből végre érezni, hogy egy *irodalmi mű* katartikus hatása alatt születtek. Mindet idézhetnénk, ha lenne rá tér. Így inkább az egyes írások jellemző és fontos részeit kiemelve, montázst szerkesztünk belőlük, egyetlen dolgozattá építve a részeket. A gyakran előforduló kifejezéseknek ismétléssel adunk nyomatékot, s a különböző szerzők mondatait három-három ponttal választjuk el egymástól.

„A mű a harmincas években született, s Nagy Lajos írhatta . . . Nemcsak az utalások mutatnak erre a korra, hanem az írás hangulata is. Fanyar, kissé borúlátó, valahogy „pesties” hangulatú. Az ember szinte szégyenli berendezett otthonát . . . Egy polgárasszony keserveivel indul az írás, majd erre csattan

a befejezés . . . Az írás gondolatait a cím és az ellentétekre épülő keret már kifejezi. A hölgy és a koldusasszony . . . a lényeg nem a leírt sorokban van . . . Az írás értékét a sorok között rejlő figyelmeztetés adja. Nézzünk körül, milyen kiáltó ellentétek vannak. Hunta Mária állapotát szenvtelenül, kijelentő mondatokban írja le a kis mű szerzője: *szürkésfekete; formátlan; mozdulatlan; szeme piros és hurutos; hangja berozsdásodott; hetvenöt éves; nem lakik*. Olyan ez, mintha fakalapáccsal vernék fejbe az embert. Legkétségbeejtőbb a műben az ironia. Az, hogy az embernek fülig szalad a szája, mikor olvassa a mondatot, aztán valami torz kifejezésbe rándul, hiszen ezen lehetetlen nevetni, ez szörnyűség . . . Elgondolkoztató, fanyar, keserű mosolyt fakaszt . . . Nem lehet egyszerűen valami sajnálkozó írásnak minősíteni . . . Tárgyilagosságnak tűnő stílusa sokszor éles gúnyt rejt magában. Ezért is gondolok Nagy Lajosra, akinek számos művében találkozhatunk hasonló stílussal (pl. A Január című elbeszélés). A „tárgyilagosságával” válik keserűen gúnyossá. Itt is „tudományos rendszerezés” címén sorolja fel Hunta Mária életének keserves tényeit . . . Nagy Lajos írásait jellemzi a tények száraz, dísztelen leírása. Nincsenek szubjektív megjegyzések, mégis érezzük az író állásfoglalását, elégedetlenségét, sőt uszító szándékát kora társadalmának kegyetlenségei ellen . . . Tárgyilagossá, tömör mondatok, megállapítások: a kor, a társadalom bírálata . . . Látszólag tárgyilagossá elfogadja a tényeket, valójában Hunta Mária sorsa ellen lázít. Együttérez vele . . . Az írás stílusa tárgyilagossá, látszólag közömbös . . . Tárgyként kezeli Hunta Máriát, s a száraz tények, az érzelmek és érzések látszólagos hiánya adja meg a mű ironiáját és tragikumát . . .

Ironikus eszközeire jellemző például: „Hunta Mária nem lakik.” Ezt az ígét így nem használhatjuk. Azért hat humorosan . . . „feltűnő módon nem vett tudomást” a korszerű lakásépítésről . . . Hunta Mária és Rockefeller . . . Érdekes hatást ér el az író a szokatlan szókapcsolatokkal, például: „Lakni kell, sőt mi több illik.” Az egész „gond nélküli” élet . . . Belekapaszkodik egy egy szóba, s azt addig csavarja, amíg valami hajmeresztő dolog kerekedik belőle. Csupa kicsavar tény (Hunta Mária „különös módon megfélelmedezett arról, hogy vagyont gyűjtsön”. És Rockefeller, aki „kuporgatta” a petróleum-vállalatokat. Az ígék felcserélve), s a végén valahogy mégis a valóság jön ki . . .

A cikk tetszik nekem. Általában más felfogásban, nem ironikusan szokták tárgyalni az ilyen témát . . . Nagyon tetszett az írás, az ironiája nagy hatással van az olvasókra . . . Ezt a témát másképp nem is lehet megírni. A keserű életérzés, ami mögötte van, nem enged meg más stílust . . . Hunta Mária helyzete olyan szomorú, hogy nem lehet elég szomorúan írni róla. Ezért keserű ironiával mutatja be az író . . . ha nem így írja meg, „szívszaggató” lett volna és agyoncsapta volna a témát. Így reális és megrázó és elgondolkoztató.”

Nemcsak kell, lehet is fejleszteni az irodalmi ízlést. Hogy ehhez növeljük mindannyiunk bizalmát, befejezésül idézünk még néhány sort egy dolgozatból, amely az idegenkedés legyőzésének intim pillanatát tükrözi: Az egyik lány,

aki „megdöbbentőnek” tartja, ahogy az író Hunta Máriáról ír, később a dolgozat vége felé a következő sorokat jegyzi le: „Teljesen abszurdnak tartom, hogy ezt a »lényt« Rockefellerhez, a milliomosokhoz hasonlítsa . . . Igaz, ez az ellentét magáért beszél. Nagyon kifejezőnek tartom.”

Végül kísérletünk bizonyította, hogy az írói személyiségre, a korra és a testvér-művekre való hivatkozás hiánya megnehezíti a műhöz vezető utat. Ha a diákok eleve tudnak a szerzőről, nyilván kevesebben értik félre, s ha a kor meghatározása nem köti le annyira figyelmüket, talán a legjobbak között akadtt volna, aki túlmegy az írónia regisztrálásán, s megkísérli ennek nyelvi eszközeit is megkeresni. Tanulssággal elemezhető e műben az írói személyiség nyílt jelenléte s szinte észrevétlen visszavonulása; az első személy vibrálása az egyes és többes szám között, s az általános alannyal való finom játék, amelynek segítségével az író elvlasztja magát a meditáló alanytól, és mégis becsempész a szövegbe némi fájdalmas öniróniát. Ez a nyomokban található önirónia persze nem fejthető meg a bálinti személyiség ismerete nélkül.

Értők — nem-értők

A befogadás jellege szinte annyi, ahány az olvasó. S a felfogások különbözősége természetesen a „felfogók” különbözőségében gyökerezik. LUKÁCS GYÖRGY Az esztétikum sajátosságai című művében is utal rá, hogy a mű különböző felfogása mögött a személyiség különbségei állanak. Az olvasónak a vele született, az élet által módosított s a társadalomban elfoglalt helye szerint is meghatározott személyisége „választja ki” a maga számára az objektíve adott mű teljességéből a mű egyéni képét. „Messzemenően a befogadó Előttjéttől függ, hogy a mű melyik rétege hat rá legközvetlenebbül . . .” — írja Lukács. Jeleztük már, hogy diákjaink egy része — érzékelve vagy nem érzékelve a mű ironikus felhangjait — a szerencsétlen koldusasszony elleni kritikát vélt kiolvasni a műből. Akár helyeselte ezt a vélt kritikát, akár nem — tévedett. E csoport esetében nem beszélhetünk a mű akár korlátozott megértéséről sem. Itt a mű félreértéséről van szó. Velük szemben elemi fokon a tanulóknak csaknem fele érzékeli a művet. Ezek egy öreg koldusasszony tragédiáját olvas-sák ki belőle, s egy részük még az íróniát vagy a gúnyt is észleli. Hadd hangsúlyozzuk azonban: ez az alapfok igen keveset jelent. A dolgozatokból világosan kimutatható, hogy íróik számára Bálint kis műve egy szomorú tárgyú közlemény, s egy sajtótudósítás színvonalán jelenik meg. A mű gazdaságát nem érzékelik.

Meglehetősen természetes módon vált le a dolgozatok eddigi csoportjairól a teljes mennyiségnek mintegy harmada, azok az írássok, amelyekben Hunta Máriáról a figyelem áttérrelődik az írói magatartásra, az előadás módjában megtestesülő állásfoglalásra. Ez a csoport ismét két részre bontható. Tartalmazza azokat a dolgozatokat, amelyek a „nagyalakos hölgy” és Hunta Mária sorsá-

nak áthidalhatatlanul nagy különbségére rezonálnak, s az úgynevezett „keretre” hivatkoznak, mint az írói szándék kulcsára. „Nem lehet egyszerűen szánakozó írásnak minősíteni” — írja egyikük, s hivatkozik a „nagyalakosos hölgy” ellen irányuló gúnyra. Ezek az írások reprezentálják a befogadás középfokát, s ezzel egy átmeneti fokozatot a mű esztétikumának valódi megragadásához. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a műnek mint művészi jelenségnek megértéséhez a „keret” ingerült kifakadása mellett az egész írást átszövő ironiát is érzékelni kell.

Egy ötfokú skálán végigosztályoztuk a dolgozatokat. Kizárólag az ironia iránti érzékenységet minősítettük. Aztán kiemeltük az 1-es (nem-értők) csoportját és az 5-ös (az ironiát maximálisan felfogó) dolgozatok csoportját. Összesen 30 diák dolgozatát emeltük ki, s persze a rájuk vonatkozó egyéb információkat is, például az általuk is kitöltött (aláhúzogatos) olvasmányíveket is.

A tanulók otthoni körülményeiről elég részletes adataink voltak. Ezeket két mutatóban dolgoztuk fel: az otthoni szociális viszonyokat: *jó* — *közepes* — *rossz* fokozatokba vontuk össze. És ettől elkülönítve mérlegeltük a kulturális ösztönzés fokozatait: *ambicionáló* — *semleges* — *akadályozó*. Az *ÉRTŐ* csoportban elhelyezkedő tanulók zöme *jó* szociális viszonyok között él és szinte kivétel nélkül *ambicionáló* otthoni környezetben, a *NEM-ÉRTŐ* csoport tanulóinak többségét *közepes* szociális viszonyok és *semleges* kulturális viszonyok veszik körül. Valószínűleg van „hozott” humorérzék is, de a humor mint az érintkezés formája, esetenként közege — bizonyos értelemben luxus. Akik a létfenntartásra fordítják minden erejüket — nem igen élnek vele. Ahhoz, hogy a humor és az ironia magatartásmintái beépüljenek a gyermeki személyiségbe könnyedebb, lazább életvitel kell. Ez a különbség mutatkozik meg a jobb szociális viszonyok és az ironiára való fogékonyság érzékelhető kapcsolatában. Természetesen a környezeti kultúra ugyanebbe az irányba hat.

A legtanulságosabb összefüggéseket akkor észleltük mikor az *ÉRTŐK* és a *NEM-ÉRTŐK* csoportjait ízléstípusokra bontottuk.

Miután az ízléstípusokat nem ismertettem (helyszűke miatt), itt nem hivatkozhatok rájuk, csak azt jelezhetem, hogy az *ÉRTŐK* és *NEM-ÉRTŐK* pregnánsan elkülönülő ízléscsoportokba tartoznak. Ehelyett a típusok zárójeleit feloldva a két csoport által preferált első tíz szerző nevét írjuk ki, az előfordulás gyakoriságának sorrendjében:

ÉRTŐK
Hemingway
Knight
Salinger
Zweig
Golding

NEM-ÉRTŐK
Hemingway
L. Tolsztoj
Solohov
Gárdonyi
Jókai

Karinthy

Merle

Camus

Kafka

Németh L.

Berkesi

Salten

Mikszáth

V. Hugo

K. May

Nem is annyira az esztétikai érték különbsége választja el a két címsort egymástól. Hiszen E. Knight vagy Salinger művei korántsem értékesebbek Tolsztoj és Solohov műveinél. Zweig és Gárdonyi művei között sincs jelentős értékbeli különbség. Inkább az iskolai kötelező olvasmányok állnak itt szemben egy önállóbb tájékozódással. Az ÉRTŐK címsora maibb, közelebb áll a fiatalokat foglalkoztató emberi problémákhoz. Másrészt az első címsorban nyoma sincs a romantikának, míg a másodikban ez határozottan jelen van, s még ki-nem-nőtt gyerekönyvek is jelentkeznek. Végül: az első címsorban kifejezetten olcsó igény nem mutatkozik; míg a másodikban — igen. S ezek megkérdőjelezik a valódi értékek iránt kinyilvánított érdeklődés színvonalát is.

A két csoport kiválasztott művei — különösen címsorokba, tehát egy bizonyos szerkezetbe sorolva — határozottan közölnek valamit velünk. De hogy mit, az még nem elég világos. Mi az oka az egyik csoport fejlettebb ízlésével együttjáró esztétikai érzékenységének és a másik csoport fogyatékos ízlésével korreláló botfűlőségének? Itt kapcsolódik vizsgálatunkba a sajátosan pszichológiai tényezők elemzése.

A személyiség érettsége és az ízlés

Diákjaink egy részével (43 fővel) interjúorozatot bonyolítottunk le, melynek során projekciós tesztek is alkalmaztunk. Vizsgálatunk pszichológusa, Gondos Anna különféle személyiségváltozókat munkált ki: szociometriai helyzet, élménytípus, felfogótípus, képzeleti működés. Ezek javarésze közvetlenül nem mutatott korrelációt az irodalmi érzékenységgel vagy az ízléstípusokkal. De sikerült *egy* személyiség-jellemzőt elkülöníteni, amely feltűnően jelzett.

Ez pedig az *érettség* mutatója volt, amelyet munkatársunk a T. A. T. jegyzőkönyvekből elemzett ki. „Feltételezésem az volt — írja —, hogy az érettséget a felnőtt sex-válasz és az empathiás képesség együttes előfordulása fogja jelezni. Mellette szólhatnak még a nem-poláris emóciók, a hétköznapi történetek, valamint a szülőtől való függetlenség mint természetes helyzet kifejezése. Ellene szólhatnak a poláris emóciók, a különleges történetek és a szülőtől való függés mint természetes helyzet kinyilvánítása. Mivel a mellette és ellene szóló tendenciák együttesen egy jegyzőkönyvben sem fordultak elő, az érettség kritériumának a felnőtt sex-választ és az empathiát tekintettem.”

Munkatársunk négy *érettség* osztályának és a Bálint-mű elemzése során nyert öt *iróniaosztálynak* egymáshoz való viszonyát az alábbi matrix mutatja:

IRÓNIA ÉRETTSÉG	1	2	3	4	5
1	3	1	5	2	0
2	1	2	4	1	2
3	2	1	4	4	3
4	1	1	4	2	0

Az átló mentén elhelyezkedő, abszolút vagy viszonylagos megfelelést mutató mezőkben található elemek száma 27. Ez a 43 elemszámnak 65 százaléka. A teljes megnevezés mezőiben összesen 3 elem található (mintegy 6%). Megállapíthatjuk tehát a két tényező együttjárásának magas arányát. Mielőtt e tapasztalatunkból következtetéseket vonnánk le, hasznos lesz, ha megnézzünk néhány jellemző olvasói profilt.

Hat diákolvasó arcképe

Az eddigiek illusztrálására és bizonyos értelemben próbájaként bemutattunk hat diákot, azaz pszichológus-munkatársunk rövidített jellemzéseit. Az első hármát a matrix átlója mentén emeltük ki a csoportból. Olyanokat tehát, akik *igazolják* megállapításainkat az irónia-érzékenység és a személyiség érettsége közötti összefüggésről. Közülük egynek mindkét mutatója alacsony; a másik a középszórában helyezkedik el, míg a harmadik mindkét szempontból jól kvalifikált. A másik három a feltételezésünknek szögesen ellentmondó 6%-al azonos.

1. *Katalin*: Szülei téglagyári munkások, két fiútestvére van. Iróniafoka egyes, érettsége szintén egyes. A jellemzésből: „Nemrég költöztek Dorozsmáról Ürömrre, ahol házat vettek. Halk, félénk megjelenésű, zárkózott kislány, kérdésekre, hogy mivel tölti a szabad idejét előrebocsátja, „sehova nem járok”. Az osztályban nem különösen kedvelt, két barátnője van. Tanulmányi eredménye közepes, magyarból négyese van. Tavaly ilyenkor még nem tudta, hogy mi szeretne lenni, most gyors- és gépipari iskolába jelentkezik, titkárnő szeretne lenni. Szabad idejét otthon tölti, a tv-t szokta nézni, moziba, színházba nem jár. Harmonikázni szokott, keringőket, „csak úgy magamnak”. Olvasni is szokott, bár nem könyvtári tag, és otthon is csak kevés könyv van. Barátnőitől szokta kölcsön kapni a könyveket, legnagyobb könyvtárai: Az aranyecset, a Nap szerelmese, és most olvassa Rembrand életét, az is nagy hatással van rá. Ezeket a könyveket barátnőivel meg is beszéli. Olvasottsága az átlagnál alacsonyabb, valószínű, hogy olvasmányainak kiválasztásában valamilyen

módon belejátszik nagyapja megvalósulatlan képzőművészeti karrier vágya, aki velük él, és jelenleg is festeget. A családi normák legteljesebb passzív átvétele valószínűleg személyiségének fejletlen, differenciálatlan voltából és esetleges félelmekből adódik. A társas létben való gyakorlatlansága is az előbbi tényekre vezethető vissza, és a környezetváltozással is magyarázható.”

2. *Magda*. Apja főmérnök, anyja háztartásbeli. Érettsége hármasként, iróniafoka kettes. Tehát értékelésünkben valahol a középmezőben foglal helyet. „Az osztály legnépszerűbb tagja, KISZ titkár és az iskola agit-prop. titkára. Szorosabb barátságban az osztály három tagjával van. Rendkívül aktív személyiség, igénye az állandó tevékenység. Kitűnő tanuló, matematika szakkörre és a Közgazdasági Egyetem előkészítőjére jár. Szabad idejében olvas, szűkebb baráti körével színházba jár. Velük tanítási időn kívül általában sokat van együtt. Múzeumba, korcsolyázni, úszni is velük vagy hűgával jár. „Egyedül sehova sem szeretek menni, mert akkor nem tudom elmondani a véleményemet.”

Nem könyvtári tag, otthon hét-nyolcszáz kötet körüli könyvtár van, általában barátnők ajánlanak vagy a kritika kelti fel az érdeklődését. Most mai magyar drámákat olvas. (Érettségi anyag.) Rendszeresen vásárol könyveket, havonta 40–50 Ft. körüli összegért, matematikai könyveket, szépirodalmat, utóbbit könyvismertetések alapján és az otthoni könyvtár kiegészítésére. Eddigi legnagyobb könyvélménye Benedek Istvántól, a Csineva volt. Azért olvasta el, mert apjának, anyjának eltérő véleményük volt róla, és ezért érdekelte. Ezelőtt az Anyegin volt a legnagyobb élménye. Sem értékrendszere, sem ízlése nem kialakult még. Állandó önértékelési problémák jellemzik, állandóan megnyilvánuló, a többieket is magával sodró megismerési igénye talán elhárítása az önismereti szükségletnek.

3. *Béla*. Apja orvosi műszerész, anyja betanított munkás. A legérettebbek közül való (4-es), iróniafoka ugyancsak (tehát nem az optimális). „Irodalmi érdeklődése kiemelkedő, korábban vegyész szeretett volna lenni, azért jelentkezett ebbe a kémia tagozatos osztályba. „De kiábrándultam ebből a száraz tudományból.” Jelenleg vagy irodalomtörténész, vagy újságíró szeretne lenni.

Az osztály azon szűk körének tagja, akik rendkívül intenzív intellektuális életet élnek. Barátja B. A., kinek *Életfa* című festményéről verset írt legutóbb, ajánlással. Szabad idejében tanulmányokat és verseket ír, franciául tanul, footballozik (egyesületben), magnózik. Barátaival együtt egy bizonyos beat szerzőnek a zenéjével foglalkoznak. Hetente jár moziba, színházba, amennyire anyagi helyzete engedi. Az említett szűk körön kívül anyjával beszél meg élményeit. Könyveket ajánl neki, és meg is beszélik ezeket. Megmutatja neki írásait, és szórakozni is járnak együtt. Olvasottsága jóval átlagon felüli, két könyvtár tagja, maga választ és az irodalomtanárral is megbeszéli. Az irodalmi folyóiratokat rendszeresen olvassa. Több könyvről vallja, hogy nagy élmény volt számára Proust: *Eltűnt idő nyomában*; Németh L.: *Bűn*,

Iszony; Aragon; Sziget a Szajrán, Karinthy: Így írtok ti. Irodalmi érzékenységgel függhet össze, hogy a hatások és motívumok iránt érdeklődik (ld. T.A.T. sztorik).

Gondolkodásmódjában az *egész* megragadása dominál, de szórakoztatja a részletek és variációk kidolgozása. Ambiciózus, tudatos, teljesítményre törekvő."

4. *Eszter*. Apja pénzügyi osztályvezető, anyja tisztviselő. Alacsony érettségi szintje ellentmond magas iróniaérzékenységének: Rokonszenves, egyfajta kedvesen felületes diáktípus. Élete ezideig nagyobb problémák nélkül gördült. Otthon mindent megkap, mindenben segítik. Társai szeretik, az osztály életében részt vesz. Önálló gondolatai és ítéletei nem igen vannak. Életterve elég bizonytalanul alakult. Eleinte a bölcsészkarra készült, később a jog mellett kötött ki. (Nagyobb a felvétel esélye.)

Szabadidejében magnózik, moziba, színházba jár. Olvasottsága az átlag-övezetben mozog. Legkedvesebb regénye Nexó: Szürke fény.

Teljesítménye megbízható, gondolkodása inkább tapasztalati szinten mozog. Formális logikai készsége fejlett, verbális érettsége kitűnő. Céltudatos, napi feladatait átlátja és szorgalmasan „húz”. Céljai azonban nem saját, belső késztetéseit tükrözik.

A jellemzést, most már a matrix ismeretében újra vizsgálva, úgy tűnik, hogy az érettség minősítése túl szigorú. Ha ezt a jellemzést összevetjük az itt ismertetett 1. számú jellemzéssel, azt kell megállapítanunk, hogy a kettő nem igen minősíthető az érettség azonos fokával. Hiszen Katalin az egyszerű kapcsolatfelvétel tapasztalatait is alig sajátította el, míg Eszter gyakorlottan közlekedik társai között, s magatartása rokonszenvet vált ki. Lehet, hogy céljait kívülről kapta és még nem élte magáévá; lehet, hogy nem eléggé érett a vizsgálat idején. Azonban maga a jellemkép legalább is 2-est sugall. Akkor is fennáll bizonyos ellentmondás az irónia-érzékenységgel (4-es), de ez nem olyan kiáltó. Magyarázata az lehet, hogy a humoros-irónikus viselkedési formák, amelyek diákok között nem ismeretlenek, bizonyos mértékig képesíthetnek az irónikus irodalmi szöveg érzékelésére is.

5. *Géza*. Apja minisztériumi főtisztviselő. Anyja korán meghalt. Ő maga emiatt átmenetileg gyermekotthonban volt. A pszichológus rövidített jellemzése: Sok kapcsolattal rendelkező „topman”-e az osztálynak. A tíztagú baráti társasághoz tartozik. Nyílt, egyenes magatartása számos szimpátiaválasztást, rokonszenvet vált ki társaiból. Kiváló matematika-fizika teljesítményei és szenvedélyesen űzött vitorlás-sportolása határozták meg pályaválasztását. Hajóépítő mérnöknek készül. Több ifjúsági bajnokságot nyert vitorlázásban.

Szabad idejét elsősorban olvasással tölti. A film mint műfaj szintén érdekli. Négy éve könyvtári tag, általában havonta kétszer cserél könyvet. Olvasottsága az átlagnál jóval magasabb. Rendszeresen olvassa az irodalmi folyóiratokat is. Legnagyobb könyvélményei, „ha az akkori hatást nézzük”: Bambi, Oroszlánkölykök, Semprun: Nagy utazás.

Választott pályájára szenvedélyesen készül és arról lelkesedve nyilatkozik. Úgy érzi „teljesen bele tudja majd adni magát”. „Nincs csodálatosabb dolog, mint megépíteni egy hajót.” Mentálisan és érzelmileg is érett, gondolataiban és egész teljesítményében ökonomikus, energiáival jól gazdálkodó személyiség képe tükröződik.

Ezek alapján természetes a 4-es érettségi fokozat, de elgondolkoztató az iróniára való teljes érzéketlenséget jelentő 1-es iróniafofok. Dolgozatát ismét átvizsgálva megállapítottunk egy „műhibát”. Besorolási normáink alapján egyest csak azok a dolgozatok kapnak, amelyekben az *irónia*, *gúny* vagy ezekkel rokon kifejezések *sem* fordulnak elő. Géza dolgozata szűkszavúan és hivatkozások nélkül, de megállapítja: „Irónikus előadásmód”. Ennek alapján nem egyest, hanem a valamivel magasabb teljesítményt jelző kettest érdemli. De ez a kettes is nehezen fér össze olvasó, folyóiratbongész szokásaival. Három magyarázat kínálkozik. Talán a gyerekkorában történő tragédia anyja elvesztésével, nevelőotthoni elhelyezésével kapcsolatos nagy érzelmi megterhelések sajátos hatása ez az érzéketlenség az irónia s talán általában a humoros közlések iránt. Lehet, hogy a hallatlan energiákat követelő aktuális életforma (komoly készülődés az életpályára egyidejűleg versenysport stb.) sorvasztja el az érzékenységet. Talán nemcsak az irónia, hanem általában az esztétikum iránt. Végül, az előbbiektől nem függetlenül a karakter magasfokú racionalitása, a választott pálya „antibölcsész” jellege s a szükséges studiumok nem-humán jellege adhat magyarázatot. Ebben az esetben számolnunk kell az életmódban kétségtelenül jelen levő rendszeres olvasás bizonyos fajta felületességével.

Mivel Géza csak kis mintákban egyetlen a maga nemében, s az olvasók között általában sok társa lehet, az érettség-iróniaérzékenység, sőt érettség-irodalmi érzékenység összefüggések érvényességét korlátozotttnak kell felfognunk.

6. *Éva*. Apja egyetemi tanár, anyja minisztériumi főelőadó. Rövidített jellemzése: Az osztály nagy, baráti társaságának tagja, egyik központi alakja. Szinte lubickol a társaslétfelmában. Szinte minden mondatának „mi” az alanya. Érdeklődésemre, hogy mi a tartalma együttlétüknek, azt válaszolta: „Hát olyan sokára alakult ki, most végre együtt van!” Nyilvánvaló, hogy ez egyéni szükséglet, hogy ez Éva egyetlen közege, legjobb barátja is, párja is ide tartoznak. Érdekes, hogy különösebben nem köti le és nem érdekli semmi. Szeret olvasni és társaival „mászkalni”, de nem tudna olyasmit mondani, ami „teljesen leköti”. Úgy gondolja, ha majd elvégzi az egyetemet és közgazdász-ként működhet, az már „igazán érdekes lesz”. Idejének nagy részét tölti olvasással, kedvenc írója Németh László, legjobban tetszett neki az Iszony. A kerületi könyvtárnak tagja, és otthon is nagy könyvtárak van. Gyakran vesz könyvet, „értékeset”. Élményeit tanáraival és rokonaival meg is szokta beszélni.

Személyisége még éretlen, aktivitása nem valódi szükségleteken alapul, konvencionális értelmiségi pályára való irányultsága bizonyosan szülei befolyását tükrözi. Felületes ismeretek és verbális intelligencia jellemzik.

Szinte diametrális ellentéte Gézának. Érettségi foka egyes, viszont irónia foka csaknem a legmagasabb, négyes. Talán furcsa, hogy immár harmadszor kell megjegyeznünk, hogy az osztályzat nem elég pontos. Mind az érettség, mind pedig az irónia mérlegelését elég szűk skálán végeztük, ami nem kedvez a finom disztinkcióknak. A dolgozat nagy együttérzést tükröz a „cím-szereplővel”. De irónia helyett gúnyt emleget. Ő az akinek dolgozatából idéztük a megértés pillanatának sajátos tükröződését: „Teljesen abszurdnak tartom azt, hogy ezt a lényt Rockefellerhez a milliomoshoz hasonlítja. Igaz, ez az ellentét magáért beszél, nagyon kifejezőnek tartom.” Ez a dolgozat inkább közepes, mint négyes. Annak idején valószínűleg azért értékeltük föl, mert találónan idéz Bálint szövegéből.

Az éretlenség és az irónia iránti érzékenység hiányának együttjárását nem cáfolja ez a példa, legfeljebb arra figyelmeztet, hogy az irónia, a gúny, a humor nem szinonim fogalmak, s ha nehezebb is több mutatóval dolgozni, — ilyen esetben célszerű ezeket jobban megkülönböztetni. A humor külön kérdés. Vizsgálatunk előbbi fázisában hajlottunk arra, hogy az irónia iránti érzékenységet azonosítsuk a humorérzékkel. Ez tévedés lenne. A humorérzék nincs feltétlenül összekötve az érettséggel, az irónia iránti erős érzék viszont csak kivételesen képzelhető éretlen személyiség tulajdonságaként.

Néhány további következtetés

Emlékeztetünk rá, hogy a bemutatott portrék közül az első három az interjú minta 65 százalékát *illusztrálja*, míg a második három ugyanennek a mintának 6 százalékát nem *illusztrálja*, mégcsak nem is képviseli, hanem *azonos* vele. Összesen három v. sz. látszott szélsőségesen ellentmondani a matrixban kirajzolódó alapvető összefüggésnek. És erről a háromról is kiderült, hogy a besorolásuk indokolt korrekcióra szorul. A fő tendenciának szélsőségesen ellentmondó 6 százalék jelentősége tehát tovább csökken. Most már a portrékkal megelevenített adatok alapján is mondhatjuk: erős korreláció mutatkozik a bálinti irónia érzékelése és személyiség érettsége között ebben a diákvételben. És, bár a korrelációs kapcsolat koránstsem fordítható le egyszerűen ok-okozati kapcsolatra, ezúttal talán a nagyobb tévedés kockázata nélkül mondhatjuk, hogy alapján a személyiség érettsége képesít az irónia mélyebb érzékelésére. Tudjuk azt is, hogy a bálinti irónia érzékelése nagy gyakorisággal jár együtt a jó színvonalú, mai „problémakereső” irodalommal, tehát az a megállapítás, hogy a kialakult, érett személyiség a jó, s ezen belül is a mai ember problémáira kérdező irodalom iránt vonzódik — *dokumentálható*. Személyiség és ízlés összefüggése tehát bizonyítható.

Érettek és Nem-érettek természetesen nem homogén csoportok. Egységük csak egymással szembeállítva értelmezhető. További vizsgálatok szükségesek a fejlődő és a kialakult személyiségek csoportjait megosztó személyiségjellemzők és ezekkel összefüggő ízlés-sajátosságok felderítésére. *Itt és most* csak a különféle diszciplínák együttműködésének egy lehetséges változatát kívántuk bemutatni.*

* Jelen tanulmány műelemző részének egy másik változata megjelent az Új Írás 1970. júliusi számában, továbbá oroszul az Inoszttrannaja Lityeratura 1972. júniusi számában. A tanulmánynak az ízléstípusokkal kapcsolatos vonatkozásai; az iróniaérzékenységi skála; és a teljes pszichológiai anyag most kerül először közlésre. A módszerről bővebben: *Ízlésalakzatok. Prózai művek helyzete az olvasói tudatban a hatvanas évek végén*. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest, 1971. A hivatkozott vizsgálatra alapozódó olvasói ízlés-tipológia ismertetését illetően 1. szerző tanulmányát a Valóság 1972. júliusi számában.

A tanulmányban szereplő jellemzések fiktív nevekhez kapcsolódnak.

MIKLÓS PÁL

A KÖNYV A SZOCIALISTA MŰVELTSEGBEN

A KÖNYV szó voltaképp több fogalmat rejt. Az irodalmárok számára — hogy kissé egyszerűsítsek — regényt, versgyűjteményt, a kereskedő számára árucikket, a könyvtervező művésznek és a mániákus bibliofilnak műtárgyat, az analfabétának szent titkot, a parvenünek, még a szocialista parvenünek is horgolt asztalterítőt pótló dísz tárgyat, de a fizikusnak vagy biológusnak is mást jelent: egyfajta, nagyon konzervatív, de még használható információtároló berendezést.

Számunkra, akik ma itt a könyvet ünnepeljük, a könyv valami más, főként pedig több és fontosabb, mint mindazoknak, akik csak szórakozásképp veszik kezükbe, vagy csak információtáráként ütik fel, vagy akár csupán szociológiai vagy pszichológiai viszonyok konstans tényezőjeként veszik figyelembe. Több, mert történetét és tartalmát is beleértjük a fogalomba: számunkra a könyv az emberi kultúra jelképe is.

Hogy az írásbeli kultúra jelentősége mi az emberiség történetében, azt itt nem szükséges részletezni. De egyetlen alapvető mozzanatra nem árt emlékeztetni, nevezetesen arra, hogy az írott szöveg, a könyv, az igazi emberi gondolat egyedüli teljesértékű közlési módja. A gondolat szó itt nem azonos annak a tevékenységnek az eredményével, amit a pszichológus gondolkodásnak nevez, hanem, mint jelzői mutatják, értékkategória: az eredeti s az emberiség egésze vagy csoportjai számára értékes szellemi terméket jelenti. Az élőszó, amely az embert az állat fölé emelte, sok mindenre alkalmas volt és maradt, különösen gépi közvetítésű és rögzítésű lehetőségeiben. Annak idején az írott szöveg volt az, ami az ember tudatát végtelenné tágította térben is, időben is. Ma már ebben versenytársa a gépesített élőszó is; de egyben sosem múlja fölül: abban a kezelhetőségben, amit épp korlátja, térbelisége biztosít, — az írott szöveg nem csak az idővel szemben állja a sarat, hanem az emberi elme és érzékszervei gyarlóságát is orvosolja: áttekinthető (alapjában vizuális természetünk okán), elemezhető és így a benne foglalt gondolat bírálható és értékelhető, azaz összevethető a valósággal, ellenőrizhető igazságában.

Az írott szöveg mai formájának, a könyvnek bizonyára van még fejlődési lehetősége. Ha lényege, célszerűnek és sokoldalúnak bizonyult alakja pótol-

hatatlan is, belső struktúrája, esetleg fölszereltsége még bővíthet, változhat. Föl lehet szerelni olyan tartozékokkal, amilyenekkel ma is kísérleteznek (hanglemez-mellékletekkel stb.) s bizonyára még másokkal is. Belső struktúrája pedig — nézetem szerint — abban az irányban fog átalakulni, hogy több és jelentősebb helyet kap benne a szöveg mellett a statikus, a szöveghez hasonlóképp áttekinthető és elemezhető kép. Nem csupán az illusztráció és a diagram, hanem a képi ábrázolásnak és szemléltetésnek még nagyon sok, ma kihasználatlan lehetősége. A jövő minden bizonnyal a képeskönyvé.

A könyv halálát vagy akár csak nélkülözhetőségét hirdető nézetek cáfolatára nem érdemes sok szót vesztegetni. Az olyan gyermekes elképzelések, amilyeneket, sajnos, magyarul is olvastam, miszerint majd a gép emlékezik, információt tárol, mi meg, emberek, majd gondolkodunk csupán — kizárólag szajkózóik szellemi színvonalát leplezik le. Gondolkodni annyit jelent, mint információhalmazt rendezni, mozgatni. De még az információkhoz való hozzájutás sem olyan egyszerű: a különféle szalagok (lyuk-, magnó- vagy filmszalag) is csak rögzíteni tudják az információt és tárolni, — közölni csakis közvetítéssel, vagyis épp írott szöveggé, könyvvé alakítva képesek.

A mai társadalmunk alapelveiből következik, hogy az emberiség értékeinek, tradicionális eredményeinek éppoly hűséges őrzői kívánunk lenni, amilyen érzékenyen igyekszünk mindenféle újat alkotni és minden arra érdemes újat a magunk hasznára fordítani. Joggal fogalmazunk tehát úgy, hogy a könyv és mindaz, amit jelképez — az emberiség egész hagyományos és mai kultúrája, értékrendje — a szocialista műveltségnek és művelődésnek alapvető eszköze és közvetítője. A könyv kultúrája — mind a könyvekben felhalmozott értékek a versektől a fizikai elméletekig, a történelmi emlékektől a politikai dokumentumokig, mind pedig a könyv kulturált használata, az írás és olvasás magas szinten való művelése — továbbra is megszabja társadalmunk kulturális életét és főként nevelésünk céljait és módozatait.

*

Annak, hogy kultúránk könyvközpontú legyen továbbra is, voltaképpeni célja politikai: a mi rendünk mindenki számára lehetővé kívánja tenni a bele-
szólást életünk, világunk alakításába; ennek az a feltétele, hogy mindenki számára biztosítsuk — legalább elvileg — az önálló gondolkodás elsajátítását. Ennek, ismétlem, ma egyetlen és legteljesebb eszköze az írott szöveg. A gépi tömegközlés totális uralmát hirdető voltaképp ezt a célt tagadják vagy hiszik megvalósíthatatlannak: a tömegek számára meghagyják a televíziós szemmel-
verést, — viszont a nyelv, az írás-olvasás kulturált használatát s ezzel együtt a gondolkodást az uralkodó elit számára tartják fenn.

A tények, különösen innen, a mi helyzetünkől nézve, csak tendenciák regisztrálását engedik meg. S ez a szemlélődés arról győzhet meg minden józanul gondolkodó embert, hogy a gépi tömegközlésnek van autochton, saját gépi

lényében rejlő ereje, amely nem fog automatikusan jó irányba fejlődni. Már kitermelte a kívülről irányított embertípust, a „radar-embert” s nálunk is megteszi ezt, ha Shakespeare Dogberry-jének bölcsességét vallva — „az írás-olvasás a természettől van!” — ölbetett kézzel várjuk, mi lesz a régi értékrend és a gépi tömegközlés pótlék-kultúrájának a versenyében az eredmény.

Ahhoz, hogy a gépi tömegközlés a maga helyére kerüljön és lehetőleg csak erőnyeit érvényesítse (gyorsaság, információbőség, hatékonyság stb.), feltétlenül szükséges, hogy ne sajnáljuk az erőfeszítéseket a könyvkultúra fenntartására, presztízisének megőrzésére és tényleges művelésének erősítésére.

Ezt a könyvet ünneplő akadémiai ülést — az első mondatok elhangzása óta ez a benyomásom — kissé befelhőzi a Gépi Tömegközlés: egyetlen előadó sem tudott szabadulni ettől a felhőtől. Pedig van egy másik is, csak kissé még távolabb, a láthatáron sűrűsödik: nálunk ugyan még nincsen technokrácia, de már erősödik egy technokrata szemlélet, nyomait egyre gyakrabban tapasztalhatjuk. Erre a veszélyre is szeretném felhívni a figyelmet. De azért ne vádoltan pессzimizmussal: ha valaki nem osztja doktor Pangloss optimizmusát, még nem biztos, hogy a másik véglethez tartozik.

Meggyőződéseim ugyanis, hogy tudunk tenni s nem is keveset a könyvkultúra fenntartásáért — a gépi tömegkultúra helyes irányba terelésére és a technokrata szemlélet visszaszorítására —, mert e kettő egy. Tud tenni könyvkiadásunk: korszerűbb — nem csak szebb, hanem „képesebb” és praktikusabb — könyvek kiadásával. Tud tenni sok társadalomtudományunk: az irodalomtudomány például — hogy csak ezt említsem — az olvasástudomány művelésével. (És művészettudományunk, per analógiám, a képolvasás, a képkultúra művelésével!) De legtöbbet tudna tenni — és, sajnos, egyelőre a legkevesebbet teszi — közoktatásunk. Reményekkel tölt el bennünket a készülő új oktatási reform, amelynek még csak alapelveit olvashattuk. De van egy olyan aggályunk, amit sok-sok tapasztalat táplál, hogy a kitűnő alapelvek a felső fórumokról a valóság porába leszállva felismerhetetlenné kopnak vagy torzulnak. Nem itt a helye annak, hogy ezekről a kérdésekről részletesen szóljunk, de annyit meg kell jegyeznünk: a könyvkultúra fenntartása az anyanyelvi tárgyak feladata; ezt a feladatot azonban nem az óraszám növelésével lehet elérni, hanem az anyag és struktúrája átalakításával. Azzal, ha a magyar nyelv és irodalom valamint a történelem tárgyakban nem hasznavehetetlen adathalmazsal párosított zanzásított tudományt tanítunk, hanem a műveket ismer-tetjük meg s rajtuk keresztül a történelmi és irodalmi szövegekben való önálló eligazodást, az értelmezést és a gondolkodást sajátíttatjuk el a felnövekvő generációkkal, azokkal, akiknek a szüntelenül növekedő információözönben és a folytonosan megújuló ismeretek tengerében nemsokára önállóan kell eligazodniuk. Önálló, kulturált olvasásra és történelemszemléletre kell nevelnünk — ezzel nevelünk a könyv kultúrájára.

Ismétlem, tenni tudunk sokat, de minél előbb hozzá is kell kezdenünk. S voltaképp az előttünk álló sok és folyamatos munkával fogjuk igazán megbecsülni és felhasználni azt a csodás erejű tárgyat, azt az egyszerű, papirosból és nyomdafestékből összemesterkedett eszközt, ami oly sok mindent hordoz és jelent, történelmet és tudományt, költészetet és törvényt, szórakozást és eszmét, s amit egyszerűen és jelképesen úgy emlegetünk: KÖNYV.

NAGY ATTILA

A KULTURÁLIS FOGYASZTÁS KÜLÖNBÖZŐ TERÜLETEINEK SEJTHETŐ ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az általam előadandó néhány mondat egyszerre lehetne talán hozzászólás két eszmecséréhez is.

Egyrészt JÓZSA PÉTER kutatásához, amely az úgynevezett „kulturális blokkok” létét, a műbefogadói magatartás belső összefüggéseit, folytonosságát igyekszik kimutatni. Másrészt ahhoz a vitához, amely GYURKÓ LÁSZLÓnak a Kritika 1972/2 számában megjelent cikke nyomán kerekedett. Nem a művelődési házak általános védelméről vagy megtámadásáról lesz szó, csak arról, hogy ahol *viszonylag* konszolidált körülmények között működnek a közművelődés intézményei (a könyvtár és a művelődési ház), ott kimutatható összefüggés — vagy csak együttjárás — van az említett intézmények használata és az egyéb kulturális tevékenységek minősége, valamint intenzitása között.

Közelebbről. Három járási székhelyen (Dombóváron, Encsen és Törökszentmiklóson) összesen 1800 14 éven felüli egyént kérdeztünk meg — előre rögzített kérdőívek és általunk kiképzett interjúkészítők segítségével — a járási könyvtár és a járási művelődési ház igénybevételeinek tartalmáról vagy a távolmaradás okairól, illetve a kulturális fogyasztás egyéb szféráival kapcsolatos tevékenységükről. Eredményeink közül nem térünk ki azok taglalására, amelyek nagyrészt már jól ismert szociológiai összefüggések megismétlései, például a művelődés és iskolai végzettség, a munka jelleg, a társadalmi szervezetekben való aktív részvétel stb.

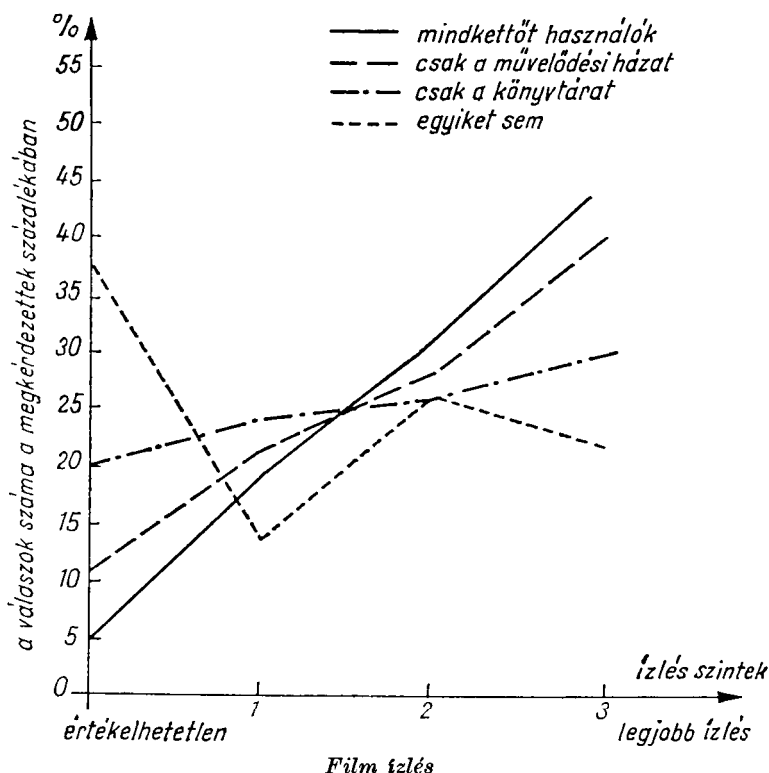
Munkánk legfontosabb eredményének tartjuk azonban azokat az együttjárásokat — sejthető összefüggéseket —, amelyek a következő ábrákból kiolvashatók, s amelyekről most szólni akarok. Az egyén kulturális fogyasztásának különböző területeiről szereztünk be adatokat, a szépirodalmi ízléstől a múzeumi látogatásokig, a rádióhallgatástól a filmnézésig. A felvett adatok alapján — a legtöbb esetben a bírák módszerét igénybevéve — különböző fogyasztási

szinteket, ízlésminőségeket állapítottunk meg, és ezen szintek lehetséges összefüggéseit próbáltuk megkeresni.

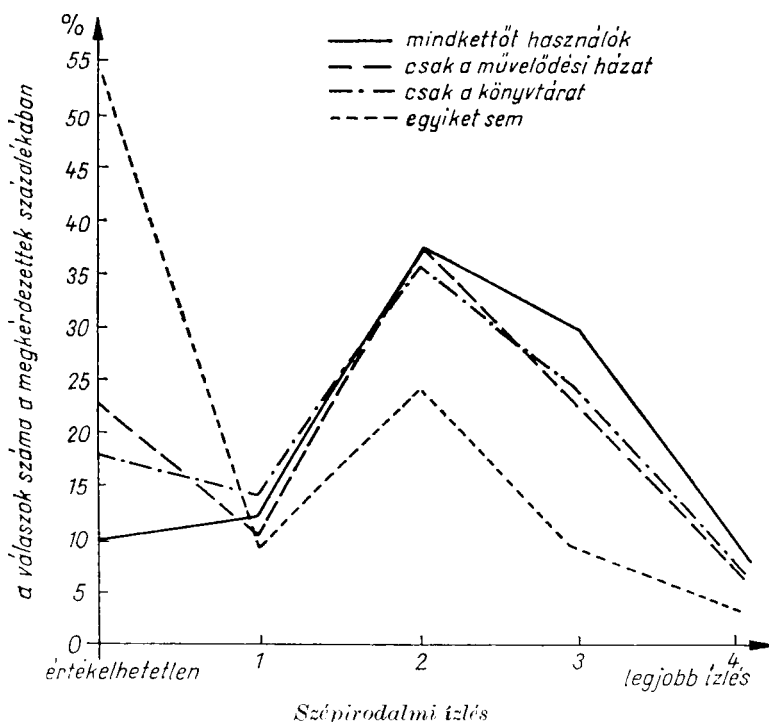
Az osztálybasorolások után X^2 próba segítségével szignifikancia számításokat végeztünk. Kérdés volt, vajon van-e valamilyen különbség azok szépirodalmi ízlése, filmízlése, rádió és TV műsorokat, valamint színházi előadásokat szelektáló magatartása között, akik:

1. Egyaránt látogatják a könyvtárat és a művelődési házat,
2. Csak a könyvtárnak tagjai,
3. Csak a művelődési házba járnak,
4. Egyik intézményt sem látogatják.

Az elvégzett matematikai statisztikai próba alapján 99%-os biztonsággal állíthatjuk, hogy a felhasznált mutatók mentén minden esetben jobbnak, aktívabbnak, különösen a kultúrát tevékenyebben és értőbben befogadóknak találtuk azokat, akik a művelődési házba és a könyvtárba is járnak.

A görbékbl jól kiolvashatóan, egymástól lényegesen nem különbözően, a középső szintet képviselik azok, akik csak könyvtártagok, vagy csak a művelődési házba látogatják, s végül ugyancsak egyértelműen a leggyengébb ízlésűek, a legkevésbé igényesek a mindkét intézményt elkerülők. A rövidség kedvéért

itt csak két ábrát mutattunk be, amelyek a megkérdezettek szépirodalmi- és filmízlését reprezentálják. De ugyanilyen görbéket csatolhatnánk a megkérdezettek TV és rádióműsorokat, színházi előadásokat és múzeumi kiállításokat válogató és értékelő magatartásairól is. (Az ízlésszintek megállapítása minden esetben az egymástól független szakértők véleményeinek alapján történt, s ezekhez a szakértők által kialakított szintekhez viszonyítottuk a megkérdezettek értéktételeit.)

Itt még csak az együttjárások meglétét tudtuk regisztrálni, de eldöntetlen marad a kérdés, vajon e két vizsgált intézményt automatikusan kiválasztják-e azok, akik általában eleve tevékenyebbek és egyúttal igénybe veszik ezek szolgáltatásait is, vagy ugyanakkor a könyvtár és (vagy) a művelődési ház egésze vissza is hat fejlesztően, aktiválón használóira. Az intézmény és az egyén kapcsolatának közelebbi természetét, belső dinamikáját már egy következő vizsgálatunkban fogjuk kutatni.

Az intézmények sajátos többletet katalizáló, kulturális extraprofitot termelő hatását sejtetik azok az adataink, amelyek az azonos iskolai végzettségű, foglalkozású egyének ízlésében kimutatható — a könyvtárak és a művelődési házak használatától függő — különbségeket jelzik. Vagyis az ábrákból kiolvasható, s a szignifikancia számításokkal alátámasztott különbségek léte részben magyarázható az alcsoportok eltérő iskolai végzettségével, a munka-

megosztáson belüli helyzet sajátosságaival, de mélyebb összefüggések is sejthetők. (Pl. a szocializációs folyamaton belüli eltérések, pontosabban a motiváció- és értékrendszer jellegzetességei, amelyek feltárására itt nem volt módunk.) Hadd kössem el hozzászólásom szálait!

Egyrészt Józsa Péterhez csatlakozva — saját adataimra is támaszkodva — mondhatom, hogy az egyének egy bizonyos köre, akik egy adott szférában tájékozottabbnak, kulturáltabbnak, fejlettebb ízlésűnek bizonyultak, azok a műalkotások egyéb válfajait is értőbben, kritikusabban választják ki és feltehetően fogadják be.

Másrészt a művelődési házak lehetőségeivel, hatékonyságával foglalkozó vitához hozzá lehet tenni, hogy „hic et nunc”, vagyis településeink egy bizonyos nagyságrendje esetén, ahol még nincs önálló színház, nincs kiállító- és hangversenyterem, nincsenek klubok stb. (két 20 ezres kisváros és egy 5 ezres nagyközség volt vizsgálatunk helyszíne) viszonylag konszolidált körülmények között működő — néhány műkedvelő csoportot, egy-két hobby vagy önképzőkör jellegű klubot, szakkört fenntartani képes, időnként színházi előadásokat is rendező művelődési házak feltehetően képesek fejleszteni, aktiválónak vissza is hatni mindazokra, akik igénybeveszik szolgáltatásaikat.

Ugyanakkor, adataink alapján nem látunk elégséges alapot Gyurkó László igazának bizonyítására. Vizsgálatunk helyszíneit a Népművelési Intézet illetékes munkatársaival együtt választottuk ki, s nem jó könyvtárak olvasóit hasonlítottuk össze rossz művelődési házak közönségével, hanem egymáshoz nagyon hasonló szinten működő intézmények „hatását” kutattuk. S amint azt a fenti ábrákon láthattuk, a csak művelődési házba járók köre nem előzi meg a mindkét intézményt használókat, de még az egyoldalúan könyvtár pártiakat sem lehet kevésbé kulturáltnak nevezni. Gyurkó László álláspontjából pedig — véleményünk szerint — a közel azonos anyagi, személyi, tárgyi feltételek mellett működő intézmények „hatását” vizsgálva, ez logikus eredményként következne.

Az a tény pedig, hogy minden esetben a két intézményt együttesen használók csoportja — akik könyvtári tagok és egyúttal a művelődési házba is járnak — minősült a legkulturáltabbnak, a legtájékozottabbnak, elegendő talán egy másik következtetés megalapozásához is: a vizsgált két intézménytípus funkciórendszere egymást kiegészíti, szolgáltatásaik összessége az egyén számára hasznos és értelmes egységgé kovácsolódik össze. S ez a munkamegosztás talán nem jelenti egyúttal a kikapcsolódó szórakozás és az elmélyült önképző, önfejlesztő művelődés intézményes szétválasztását sem.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1973. I. 20. — Terjedelem: 10,15 (A/5) fv

73.74577 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK A NEMZETKÖZI KÖNYVÉV ALKALMÁBÓL

<i>Bíró Vera</i> megnyitója	3
<i>Köpeczi Béla</i> : A könyvről és az olvasásról	4
<i>Czine Mihály</i> : A könyv és a tömegkommunikációs eszközök	8
<i>Tomka Miklós</i> : A rádió, a televízió és az olvasás	14
<i>Kovács Máté</i> : A közkönyvtár mint irodalomközvetítő és irodalmi ismeretterjesztő intézmény	19
<i>Mándi Péter</i> : A könyvvásárlás jelenségei, a könyvvásárlás és olvasás	30
<i>Bodnár György</i> : Giccs az irodalomban	37
<i>Halász László</i> : A műbefogadói attitűd és a személyiségváltozók összefüggései — Kísérleti megközelítésben	41
<i>Józsa Péter</i> : Olvasói típusoknak és az olvasmányélmény struktúrájának körvonalai .	61
<i>Gereben Ferenc</i> : Rétegízlés — az ízlés rétegződése	68
<i>Kamarás István</i> : Egy Örkény novella befogadásának vizsgálata	85
<i>Gondos Ernő</i> : Egy tudományközi vizsgálatról	91
<i>Miklós Pál</i> : A könyv a szocialista műveltségben	109
<i>Nagy Attila</i> : A kulturális fogyasztás különböző területeinek sejthető összefüggései .	112

Megjelent 1973. VII. 25.